

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

100 SORUDA

OSMANLI-TÜRKİYE
İKTİSADÎ TARİHİ
1500-1914DOÇ. DR.
ŞEVKET PAMUKGERÇEK YAYINEVİ

100 SORUDA
OSMANLI-TÜRKİYE İKTİSADÎ TARİHİ 1500-1914
Doç. Dr. Şevket Pamuk

100 SORUDA DİZİSİ: 55

Birinci Baskı: Ocak 1988

Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş

İkinci Baskı: Kasım 1990

Üçüncü Baskı: 1993

Kapak: Sait Maden

Kapak Baskısı: Reyo Basımevi

İç Baskı: Özal Matbaası

Cilt: Esra Mücellithanesi

93.34.Y.0091.43

ISBN 975-7551-10-4

DOÇ. DR. ŞEVKET PAMUK

100 SORUDA
OSMANLI-TÜRKİYE
İKTİSADÎ TARİHİ
1550 - 1914

GERÇEK YAYINEVİ

Cağaloğlu Yokuşu, Saadet İş Hanı, Kat 4
İstanbul

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Bundan birkaç yıl önce, Gerçek Yayınevi'nin yöneticisi Sayın Fethi Naci 100 Soruda dizisi için Türkiye iktisadî tarihi üzerine bir kitap yazmamı önerdiğinde doğrusu heyecanlandım. 1960'lı yıllarda Türkiye'nin tarihi ve toplumsal sorunlarıyla ilgilenmeye başlayan benim kuşağım için bu dizinin her zaman çok önemli bir yeri oldu. Pek çoğumuz bu dizide yayımlanan ve bugün artık klasik olarak nitelendirilebilecek kitapları okuyarak bu konulara merak sardık. Örneğin Niyazi Berkes'in Türkiye iktisat tarihi üzerine yazdığı ve dizinin ilk kitapları arasında yayımlanan iki cildi üniversite öğrencisi olarak zevkle okuduğumuzu anımsıyorum. Şimdi, aradan yirmi yıla yakın bir süre geçtikten sonra, aynı diziyeye bir yazar olarak katılmak benim için özel anlamlar taşıyor.

Bu kitabın temel amacı, 16. yüzyılın başlarından Birinci Dünya Savaşına kadarki dönemin Osmanlı iktisadî tarihini, özellikle de bugün Türkiye'yi oluşturan alanların iktisadî tarihini, genişçe bir okuyucu külesine ulaşabilecek bir dil kullanarak yorumlamaktır. Bu nedenle, teknik terimler kullanmaktan mümkün olduğu ölçüde kaçındım. Ancak, umarım, kolay anlaşılabilir bir üslupla yazma çabası, anlamaya ve yorumlamaya çalıştığım tarihsel süreçleri basitleştirmeme yol açmamıştır. Bu konulara ilgi duyan okuyucuların yanı sıra, kendilerini profesyonel tarihçi ya da iktisadî tarihçi olarak görenlerin de bu kitapta yeni ve özgün boyutlar bulacaklarına inanıyorum.

Osmanlı tarihi son zamanlara kadar devletçi bir bakış açısıyla yazıldı ve yorumlandı. Bunun bir nedeni eldeki belgelerin neredeyse tümünün devlet için çalışanlar tarafından hazırlanmış olması, buna karşılık toplumu oluşturan kesimlerin geriye belge olarak pek bir şey bırakmamış olmaları. Devletçi bakış açısının egemenliğini günümüze kadar sürdürebilmesinin daha da önemli bir diğer nedeni ise devletle toplumu özdeşleştiren ideolojinin yalnızca Osmanlı döneminde değil Cumhuriyet Türkiye'sinde de ağırlığını koruması.

Bu bakış açısının tarih yazıcılığına egemen olmasının iki önemli ve olumsuz sonucu oldu. Birincisi, devletle toplum arasında

daki farklar yeterince vurgulanmadı, toplum sık sık devletle özdeşleştirildi. Aynı eğilim iktisadi tarih çalışmalarında kendisini devletin gelir gider dengelerini yansıtan maliye ile esas olarak topluma ait bir alan olan ekonominin birbirine karıştırılması biçiminde gösterdi. Elinizdeki kitapta maliye ile ekonomi arasındaki farkları vurgulamaya, kapsadıkları farklı alanların sınırlarını açıkça çizmeye özen gösterdim.

Devletçi bakış açısının egemenliğini sürdürmesinin bir diğer sonucu ise Osmanlı tarihinin devlet katından yazılması oldu. Osmanlı toplumu çelişkisiz, kaynaşmış bir bütün olarak yorumlandı; üretimi gerçekleştirenlerin tarihine yeterince ilgi gösterilmedi. Bu kitapta, eldeki malzemenin elverdiği ölçüde, köylülerin, lonca çalışanlarının, göçerlerin tarihini ele almaya çalıştım. Çeşitli toplumsal kesimler arasındaki çelişkileri ön plana çıkarmayı amaçladım. Osmanlı toplumunun da bir sınıf toplumu olduğu değerlendirilmesi kitabın çıkış noktalarından birini oluşturuyor.

Bugün Osmanlı ekonomisinin terimini yeterince bildiğimiz söylenemez. Eldeki malzemede yer yer büyük boşluklar var. Örneğin 17. ve 18. yüzyıllar, iktisadi tarih açısından karanlık çağlar olma özelliklerini henüz yitirmediler. Biraz da bu nedenle, Türkiye'nin iktisadi tarihini incelemeyi amaçlayan kitaplar şimdiye kadar ya sınırlı bir dönemi ele aldılar, ya da klasik dönem olarak adlandırılan 16. yüzyılda Osmanlı ekonomisini ve belli başlı kurumlarını incelemekle yetindiler. Bir başka deyişle, Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi üzerine şimdiye kadar yazılan kitapların pek çoğu belirli bir dönemin fotoğrafını vermektedir.

Elinizdeki kitapta bunun ötesine geçmeye çalıştım. Birinci Bölüm'de kuruluş döneminin belli başlı iktisadi sorunlarına değindikten sonra, İkinci Bölüm'de ben de 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin yapılarını inceliyor, ayrıntılı bir fotoğrafını çekiyorum. Ancak daha sonra, bu fotoğrafa zaman boyutunu katarak kitabın Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Bölümlerinde 16. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşına kadarki dönemin, deyim yerindeyse, bir filmi inceliyor ve yorumluyorum.

Temel malzemenin zaten sınırlı olduğu bir alanda, bu kadar geniş bir dönemi yorumlamaya girişmek kolay olmadı. Özellikle kendi uzmanlık alanım olan 19. yüzyılın dışındaki dönemleri ele alırken, diğer tarihçilerin yazdıklarından yararlandım. Onların daha farklı bakış açılarıyla sundukları malzemeyi, kendi kurduğum kuramsal çerçeve ve bütünlük içinde yorumlamaya çalıştım. Kitabın sonundaki Kaynakça bölümünde, bir yandan bu konularda daha ayrıntılı okumak isteyenlere yardımcı olurken, bir yandan da çalışmalarından yararlandığım pek çok tarihçiye olan borcumu, hiç olmazsa bir ölçüde, belirtmek istedim.

Bu kitabın ana çizgileri 1979-1982 yıllarında Ankara Üniver-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranthey.org>

sitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin lisansüstü programında verdiğim iktisadi tarih dersleri sırasında ortaya çıkmaya başlamıştı. O derslerde gösterdikleri ilgi ve yarattıkları tartışma ortamıyla bu konuların kafamda daha iyi biçimlenmesini sağladıkları için öğrencilerime teşekkür borçluyum.

Kitap yazmak galiba her zaman beklenildiğinden daha uzun süre alıyor. Elinizdeki kitap da tüm gayretlere karşın bu bakımdan bir istisna oluşturmadı. Ancak, kitabın yazılışı ve basımı sırasında bu dizinin yöneticisinden yakın ilgi ve destek gördüm. Gösterdiği sabır, anlayış ve titizlik için Fethi Naci'ye teşekkür ediyorum.

Eylül 1987

Şevket Pamuk

İKİNCİ BASIM İÇİN ÖNSÖZ

Kitabı ikinci basıma hazırlarken genel yapısını, belli başlı tezlerini korudum. Buna karşılık, ayrıntı sayılabilecek yerlerde genişletmeler yaptım, kimi temaları daha iyi anlatmaya çalıştım. İkinci ve Beşinci Bölümler'de de soruların sırasını değiştirdim. Birkaç yeni soru ekledim. Bu konulardaki yazını daha ayrıntılı olarak izlemek isteyenler için kitabın sonundaki Kaynakça bölümünü genişletip çeşitlendirdim.

Kitabın birinci basımını dikkatle okuyarak yararlı eleştirilerde bulunan tarihçi dostum Reşat Kasaba'ya çok teşekkür borçluyum. Ayrıca, son bir yıl içinde Osmanlı iktisadi ve toplumsal tarihine ilişkin pek çok meseleyi değerli tarihçi Halil İnalcık'tan dinlemek ve kendisiyle tartışabilmek fırsatını buldum. Bu süreçten çok yararlandığımı belirtmek isterim.

Temmuz 1990

Ş.P.

GİRİŞ

Soru 1: Tarih nedir, ne tür bir bilimdir?

Tarih yazıcılığının tarihine göz attığımızda bu soruya verilen yanıtın önemli bir değişme geçirmekte olduğunu görüyoruz. İçinde bulunduğumuz yüzyıla kadar tarih yazıcılığına egemen olan anlayış, olayları zaman dizinsel biçimde betimlemek ve bu olaylardan belirli dersler çıkarmak olarak özetlenebilir. Ortaçağ ve öncesindeki toplumlar da tarih, hükümdarların ve devlet adamlarının yaptıklarının öyküsü olarak anlaşıyordu. Tarihçiler olaylara yöneticiler ve devlet açısından bakarlar, yazdıklarıyla devlet adamlarına yol göstermeye çalışırlardı. Daha sonraları, Avrupa'da ulusal devletlerin kurulmaya başladığı dönemde ise tarihçiler, zaman dizinsel olarak sıraladıkları olaylardan kendi ulus devletlerinin varlığını ve bütünlüğünü savunan yorumlar çıkardılar. Böylece tarih ulusalcılık ideolojisinin temellendirilmesinde ve yayılışında önemli rol oynadı. Bu ideolojinin temel araçlarından biri durumuna geldi.

Bu tür eğilimler günümüzde de varlıklarını sürdürüyorlar hiç şüphesiz. Ancak şimdiye kadar olayları zaman dizinsel olarak betimlemekle yetinen tarih, bugün olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkilerini bulup çıkarmaya, gelişmeleri ve değişimleri bu neden-sonuç çerçevesi içinde açıklamaya yönelmiştir. Günümüzün tarihçileri artık "ne oldu" sorusuna değil, "niçin oldu" sorusuna yanıt arıyorlar. Geçmişteki olayların nedenlerini anlamaya çalışanların önemli bir amacı da bugünün toplumlarındaki neden-sonuç ilişkilerini, gelişmenin doğrultusunu anlayabilmek ve bugünün toplumları için çözümlemeler geliştirmek. Bu eğilimlerin de etkisiyle çağımızda tarih giderek bir toplumsal bilim niteliği kazanmaktadır. Nitekim, 20. yüzyılın önde gelen tarihçilerinden, Avrupa feodalizmi üzerine çalışmalarıyla tanınan Marc Bloch, tarih'i her şeyden önce değişimin bilimi olarak gördüğünü söylüyor. Bir diğer tarihçi, yaşamının büyük bir bölümünü Sovyet Devriminin tarihini yazmaya ayıran ve *Tarih*

Nedir? başlıklı kitabıyla da tanınan E. H. Carr'a göreyse tarih nedenlerin incelenmesi demektir.

Öyleyse Osmanlı tarihi denilince ne gibi meseleler incelenecek, hangi sorular sorulacak? Kuruluş döneminden bir örnek arayalım kendimize. Geleneksel tarihçilere bakacak olursak, bu erken dönemin tarihi hangi padişahın hangi savaşta hangi toprakları elde ettiğini belirlemek veya gelişmelerin milliyetçi açıdan yorumlanması demektir. Ama tarihi bir toplumsal bilim olarak kabul ediyorsak, bu tür bir yaklaşım yeterli olamaz. Bir toplumsal bilim olarak tarih için kuruluş döneminin en önemli meselesi hangi toplumsal, iktisadi ve demografik nedenlerle ufak bir beyliğin bu kadar hızlı bir biçimde genişleyebildiğini açıklamak olmalı. Böyle bir sorunun yanıtı da çeşitli toplumsal bilimlerin yöntemlerinden ve tahlil araçlarından yararlanılarak verilecek hiç şüphesiz.

Son yüzyıl içinde tarılı yazıcılığına egemen olan anlayışın yanı sıra tarihçilerin ilgilendikleri konular da değişmiş, ağırlık siyasal ya da dinsel olaylardan toplumsal ve iktisadi gelişmelere kaymıştır. Bugün artık devlet adamları ya da hükümdarların öyküleri değil, yığınların tarihi yazılmaktadır. Bu eğilimle birlikte tarihçilerin ilgi alanları da giderek zenginleşmektedir. Bir yandan uzun dönemli iktisadi ve toplumsal gelişmelerin yavaş değişen maddi temellerini ele alıyor tarihçiler. Böylece iktisadi tarih ve toplumsal tarihin yanı sıra tarım tarihi, teknoloji tarihi, aletlerin tarihi gibi yeni alanlar ortaya çıkıyor. Öte yandan bu maddi temeller üzerinde yükselen toplumsal kurumlar, düşünce ve kültür akımları da farklı birer araştırma konusu oluşturmaya başlıyor.

Ancak bu gelişmeler tarihin birbirlerinden yüksek duvarlarla ayrılmış, dar uzmanlık alanlarına bölündüğü anlamına gelmemeli. Tersine, yeni yeni oluşan ilgi alanları birbirleriyle yakında ilişkili. Çağdaş tarih anlayışına egemen olan eğilim de toplumları bir bütün olarak incelemek. Yeni ilgi alanlarının ortaya çıkışı bu eğilimi engelleyen değil güçlendiren bir gelişme olarak görülüyor bugün. Toplumları bir bütün olarak inceleme eğilimindeki tarihçiler de bir veya iki toplumsal bilim dalının yöntemleriyle yetinmiyorlar artık. Yalnızca siyaset bilimi, iktisat veya siyasal iktisadın değil, sosyoloji, demografi, antropoloji, psikoloji gibi toplumsal bilimlerin de yöntemlerini benimsiyor, onların tahlil araçlarından da yararlanıyorlar.

Soru 2: Bir kuram olmadan tarih yazılabilir mi?

Bir an için kendinizi bir tarihçinin yerine koyun. Diyelim ki

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

16. yüzyılın sonlarında Anadolu'da köylülerin topraklarını niçin terk ettikleri sorusuna yanıt arıyorsunuz. Osmanlı Devletinin merkezi kayıtlarının saklandığı İstanbul'daki Başvekâlet Arşivi'nde binlerce belge sizi bekliyor. Ancak bu belge yığını içindeki irili ufaklı sayısız olgunun tarihsel gerçekliği gözlerinizin önüne serivereceğini düşünmek biraz fazla iyimserlik olur.

Burada diğer toplumsal bilimciler gibi tarihçi de iki temel sorunla veya tehlikeyle karşı karşıyadır. Birinci sorun şu: yüzyıllar önce bu belgeleri hazırlayanların toplumda belirli bir yerleri vardı; olaylara kendi açılarından bakmışlar, hatta belki de bu belgeleri kendi çıkarlarını korumak amacıyla hazırlamışlardı. Eğer tarihçi bu belgelere ve onları hazırlayanlara karşı eleştirel bir tavır almazsa, tarihi geçmişin bakış açısıyla, daha da kötüsü geçmişteki belirli bir kesimin veya sınıfın bakış açısıyla yazmak ve yorumlamak durumuna düşecektir.

İkinci olarak tarihçi, 16. yüzyılın sonlarında Anadolu köylülerinin topraklarını niçin terk ettikleri sorusunu yanıtlayabilmek için arşivlerdeki binlerce belgeyi, bu belgelerdeki sayısız olguyu değerlendirmek zorundadır. Önce olgular arasında önem sırasına göre bir ayırıştırma yapmak gerekir. Daha sonra da olgular arasındaki neden-sonuç ilişkileri yeniden kurulacaktır. Ancak tarihçinin incelediği gelişmelere ilişkin olarak bir kuramı, bir başka deyişle soyut kavramlar kullanarak inşa edilmiş basit bir açıklaması yoksa, önündeki onbinlerce olgu onun için bir anlam ifade etmeyecektir. Bu sayısız olgudan hangilerinin daha önemli olduğunu ve birbirlerine hangi nedensellik ilişkileri içinde bağlandıklarını kavrayamayacaktır.

Böyle bir kuram ise gözlenebilir olgulardan hareketle değil daha soyut olarak geliştirilmiş temel kavramlarla inşa edilebilir. Örneğin köylülerin niçin topraklarını terk ettikleri sorusuna yanıt arayan tarihçi, her şeyden önce köylülerin davranışlarına, örneğin hangi koşullarda niçin göç edebileceklerine ilişkin bir kuram çerçevesiyle işe başlamak zorundadır. Daha sonra, Osmanlı Devletinin 16. yüzyılın ikinci yarısındaki malî bunalımını ve bu bunalıma çözüm arayışı içinde köylüler üzerindeki vergi yükünü artırışını dikkate almak gerekecektir. Böylece 16. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu köylülerinin topraklarını niçin terk edebilecekleri konusunda ortaya bir kuram çıkacaktır. Belgelerdeki onbinlerce olgu da ancak bu kuramın sağladığı bakış açısı sayesinde anlam kazanabilecektir.

Kısacası, yalnızca gözlemlerden, arşiv belgelerindeki olgulardan yola çıkarak tarih yazmak mümkün değildir. Olayları neden-sonuç ilişkileri içinde yeniden kurmak ancak bir kuram sayesinde, bir kuramın sağladığı bakış açısıyla mümkün olabilir. Geçmişin olaylarını yorumlayabilmek için tarih her zaman

bir genel kuram gerektirir. Arşivlere girmeden önce geliştirilmiş bir kuram olmadan, belgelerdeki olgu yığını yorumlamak mümkün değildir. Önceden geliştirilmiş bir kuram sayesinde belgelere egemen olan bakış açısına karşı eleştirel bir tavır takılabilmek de mümkün olacaktır. 20. yüzyılın önde gelen tarihçilerinden Fernand Braudel bu gerekliliği "Eğer kuram yoksa tarih de yoktur" diyerek özetliyor.

Ama Braudel çok önemli bir başka noktaya, tarihçileri ve toplumsal bilimcileri bekleyen bir diğer tehlikeye de işaret ediyor: Tarihçi elindeki malzemeye kuramın sağladığı bakış açısıyla yaklaşmalıdır ama kuramları her yer ve her toplum için geçerli açıklamalar olarak görmemelidir. Bir tarihçi hiçbir zaman kuramlara kendini kaptırmamalı, onların tutsağı olmamalıdır. Soyut kuramlar, tarihçinin somut toplumların zenginliklerini, özgüllüklerini görmesini de engellememeli d.yerek uyarıyor tarihçileri Fernand Braudel.

Bütün bunlar bize tarihin belgelerdeki gerçeklerin ortaya dökülmesi olamayacağını, geçmişin olaylarına bugünün bakış açısıyla yaklaşmanın kaçınılmaz olduğunu söylüyor. Tarihçinin bakış açısı ise belirli toplu, ısal ve sınıfsal birikimlerle biçimlenmekte, toplumsal değişme ile birlikte bu bakış açısı da değişmektedir. Aslında bu ilişki iki yönlüdür. Geçmiş bugünün bakış açısıyla yorumluyoruz. Öte yandan, geçmişe ilişkin olarak getirdiğimiz yorumlar bugüne ışık tutmakta. Bugünün toplumlarını daha iyi anlamamızı, bugünün toplumlarına ilişkin çözümler geliştirmemizi sağlamakta. Böylece tarih ve tarihçilik bugünün toplumu ve onun bakış açılarıyla dünyanın toplumu arasındaki karşılıklı etkileşim süreci içinde gelişiyor, değişiyor.

Bu ilişki iki yönlüdür. Geçmiş bugünün bakış açısıyla yaklaşıyoruz ve yorumluyoruz. Ama tarihle ilgilenmemizin nedeni yalnızca geçmiş anlamak değil. Tarih aynı zamanda ileriye dönük bir bilim. Geçmişe ilişkin olarak yaptığımız açıklamalar, getirdiğimiz yorumlar bugüne de ışık tutuyor. Geçmiş toplumları anladığımız ölçüde bugünün toplumlarını da anlamak ve değiştirebilmek mümkün olacak.

Soru 3: İktisadi tarihin alanı ve çözümleme araçları nelerdir?

İktisadi tarih, toplumları bir bütün olarak inceleyen tarih anlayışı içinde toplumların maddi temellerini ve bu temellerin gelişmesini hem insanın doğayla ilişkisi açısından, hem de insanın insanla ilişkisi açısından inceleyen bir alan oluşturur. Bir başka deyişle iktisadi tarih, ekonomileri hem teknik hem de

toplumsal boyutuyla ele alır. Toplumların iktisadi yaşantısını inceleyen ve olaylar arasında nedensellik ilişkileri kurarken iktisadi tarih, esas olarak ekonomilerin iç dinamiklerini, üretim, bölüşüm ve birikim gibi temel sorunlarını incelemek için geliştirilen siyasal iktisat kuramından ve bu kuramın çözümleme araçlarından yararlanır.

İktisadi tarihin ilgi alanının sınırlarını çizerken karşımıza iki tehlike çıkıyor. Birincisi, iktisadi tarihi dar bir biçimde tanımlanmış ekonominin çözümlemesiyle sınırlamak ve iktisadi tarihi bu dar alana hapsetmektir. Halbuki iktisadi gelişmelerin diğer toplumsal ve siyasal yapılar üzerinde etkili olduğunu biliyoruz. Örneğin sınıfsal yapı, devlet, mülkiyet ilişkileri, hukuk gibi kurumların yapısı ve niteliği ekonominin gelişmişlik düzeyiyle yakından ilişkilidir. Ayrıca, ekonomi ile diğer yapılar arasındaki neden-sonuç ilişkilerinin tek yönlü olduğu da söylenebilir. Tarihin akışı içinde ekonomik gelişmeler toplumsal ve siyasal gelişmeleri etkilediği gibi, toplumsal, siyasal ve ideolojik yapılar da ekonomi üzerinde etkili hatta belirleyici olabilirler. Dolayısıyla iktisadi gelişmelerin nedenlerini çözümlerken ekonomi dışı etkenleri de dikkate almak gerekecektir.

İkinci bir tehlike de iktisadi tarihi siyasal iktisat kuramına indirgeme, iktisadi tarihin çözümleme araçlarını da siyasal iktisadın çözümleme araçlarıyla sınırlama eğilimidir. Tarihte varolmuş somut toplumlar ekonomilerinin yanı sıra toplumsal, siyasal, ideolojik, kültürel ve dinsel yapılarıyla da çok büyük zenginlik ve çeşitlilik gösterirler. Buna karşılık siyasal iktisadın ekonomilerin iç dinamiklerini çözümlemek amacıyla geliştirilmiş olan soyut araçları bu zenginliği yeterince kavrayamazlar. Başka bir deyişle, siyasal iktisadın çözümleme araçları esas olarak somut tarihsel toplumlardaki iktisadi yapıların temel dinamiklerinin, ortak boyutlarının kavranmasında yararlı olacaklardır. Ancak somut tarihsel toplumların özgül boyutlarını da saptamak ve yorumlamak ve böylece toplumları ortak ve farklı boyutlarıyla karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirebilmek için, siyasal iktisadın dar çerçevesini aşmak gerekir. Bu amaçla da iktisadi tarihe çok yönlü olarak yaklaşmak, sosyoloji, antropoloji, demografi gibi toplumsal bilimlerin ve gerektiğinde örneğin coğrafya gibi yakın bilim dallarının tahlil araçlarını kullanmak gerekli oluyor.

İktisadi tarihin bir özelliği de kullandığı zaman kavramında ortaya çıkıyor. Yüzyıllar boyunca tarih yazıcılığına egemen olan anlayışın etkisinde tarihçilerin hükümdarların ve devlet adamlarının öyküleriyle ilgilendiklerini belirtmiştik. Tarih, kısa dönemli siyasal olayların tarihiydi bu anlayışa göre. İçinde bulunduğumuz yüzyılda ise, Marksizmin ve Fransa'da gelişen

Annales tarih okulunun etkisiyle tarihin ilgi alanı iktisadi ve toplumsal gelişmelere kaydıkcı, farklı bir zaman kavramı da gelişmeye başladı. Siyasal olayların kısa dönemli niteliğine karşılık iktisadi ve toplumsal gelişmelerin daha yavaş olgunlaşmaları, daha uzun zaman kesitlerinde biçimlenmeleri, daha farklı zaman kavramlarının geliştirilmesini zorunlu kıldı. Beş veya on yıllık zaman dilimleri yerine, bir yüzyılı hatta daha uzun bir süreyi bir bütün olarak ele alan "uzun dönem" kavramı da işte bu nedenlerle geliştirildi.

Bu zaman kavramını değişik bağlamlarda kullanmak mümkün. Örneğin 16. yüzyıl boyunca Batısı ve Doğusu ile Akdeniz havzası uzun dönemli bir iktisadi genişleme süreci yaşadı. Bu uzun yüzyıl boyunca nüfus ve üretim artma eğilimi gösterirken, meta üretimi de yaygınlaştı. Bugün tarihçiler 16. yüzyılda Akdeniz havzasındaki toplumsal gelişmeleri ve siyasal olayları işte bu iktisadi temel üzerinde, bu uzun dönemli iktisadi eğilim temeli üzerinde yorumluyorlar. Öte yandan 17. yüzyılın başlarından 18. yüzyılın ortalarına kadar geçen süre de Avrupa toplumları açısından bir başka uzun dönem oluşturuyor. Bu dönemde Avrupa'ya ve özellikle de Orta ve Güney Avrupa toplumlarına bir iktisadi durgunluk egemen olmuştur. Akdeniz havzası görece önemini yitirmekte, dünya ekonomisinin ağırlığı Akdeniz havzasından Atlantik Okyanusuna kaymaktadır. Ve nihayet Avrupa'da kapitalizme geçiş süreci yaşanmaktadır. 17. yüzyılın toplumsal ve siyasal gelişmelerini de işte bu uzun dönemli iktisadi eğilimlerle birlikte değerlendirmek gerekecektir.

Soru 4: Üretim tarzı nedir, ne tür bir kavramdır?

Bu kitapta Osmanlı ekonomisinin tarihi incelenecek. Ancak, bu tarihi inceleyebilmek için belirli bir bakış açısı geliştirmek, belirli bir tarih kuramı ve bu kuramın temel tahlil araçlarını kullanmamız gerekiyor. Söz konusu kuramı somut yaşamışlıkların ötesine geçerek soyut kavramlarla inşa etmek zorundayız. Ancak bu bakış açısının, bu kuramın inşası tamamlandıktan sonra somut toplumların ve ekonomilerin tahliline girişebiliriz. Çünkü bakış açımız yoksa, neye baktığımızı bilmiyorsak, görmemiz de mümkün değil.

"Üretim tarzı", Marx tarafından tarihsel maddecilik çerçevesinde geliştirilen ve toplumların çözümlemesinde kullanılabilecek temel kavramlardan biri. Ancak "üretim tarzı", bütün kavramlar gibi, maddi dünyada karşılığına rastlanmayan soyut bir kavram. Bir üretim tarzı yine soyut iki kavramın ya da ögenin, üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin belirli biçimlerde birleşme-

leriyle ortaya çıkan bir bütün.

Üretim güçleri kavramı, belirli bir hammaddenin işlenmiş ürüne dönüştürüldüğü üretim sürecinde insanın doğa ile ilişkisini, emekçilerin kullandıkları üretim araçlarıyla bir araya gelme biçimlerini ifade etmek için kullanılıyor. Bu nedenle üretim güçleri, teknoloji veya verimlilik ya da üretim araçları gibi, yalnızca nesneler dünyasına ait bir kavram değil. Örneğin feodal toplumdaki üretim güçleri deyince, sanayi öncesi bir tarımsal toplumdaki araç ve gereçleri değil, üretimi gerçekleştiren serflerle tarımsal üretim araçlarının bir araya gelme biçimlerini anlıyoruz. Öte yandan Sanayi Devriminin üretim güçlerini dönüştürmesi deyince, zanaatlarda kullanılan el araçlarının makinelere dönüşmesi değil, zanaatkarlarla el araçlarının imalathanelerde oluşturduğu bütünün emekçiler ve makinelerin fabrikalarda oluşturduğu bütüne dönüşümü kastediliyor.

Üretim ilişkileri ise genel olarak üretim sürecinde insanlar arasında ortaya çıkan ilişkileri, daha özel olarak da üretimi gerçekleştiren dolaysız üreticilerden artığın çekip alınma biçimini yansıtıyor. Örneğin kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde dolaysız üretici emek gücünü ücret karşılığında sermayedara satmakta, ancak ürettiği metallerin değeri aldığı ücretten fazla olduğu için aradaki fark sermayedara kalmaktadır. Sermayedarın artığa elkoyması bu yolla gerçekleşiyor. Öte yandan feodal üretim tarzında bir feodal bey topraktaki mülkiyet hakkı karşılığında serfe kira ödetmekte ve artığa bu kira yoluyla elkoymaktadır. Bir üretim tarzındaki temel toplumsal sınıflar da bu temel üretim ilişkisi çevresinde ortaya çıkar. Kapitalist üretim tarzında sermayedar ve ücretli işçiler, feodal üretim tarzında da feodal beylerle serfler temel toplumsal sınıfları oluşturur.

Üretim tarzı kavramı ile sözünü ettiğimiz bu üretim ilişkileri ve üretim güçlerinin herhangi bir biçimde bir araya gelmeleri değil, belirli bir biçimde birleşmeleri kastediliyor. Bu birleşmede üretim güçlerinin mi yoksa üretim ilişkilerinin mi daha ağır basacağı, ya da belirleyici olacağı konusunda önceden bir şey söylemek zordur. Bu sorunun yanıtı ancak somut toplumların çözümlenmesiyle ortaya çıkabilir. Öte yandan, belirli bir gelişmişlik düzeyindeki üretim güçlerinin yalnızca bir tür üretim ilişkisiyle birleşmesi gerekmez. Herhangi bir üretim güçleri kümesi birden fazla üretim tarzı içinde gözlenebilir. Bu nedenle üretim güçlerini, bir parçası oldukları kapitalist, feodal vd. üretim tarzlarından bağımsız olarak, tanımlamak mümkün değildir.

Bir üretim tarzında iktisadi unsurların veya düzeyin yanı sıra siyasal ve ideolojik düzeyler de yer alır. Bu nedenle bir üretim tarzını bu düzeylerin belirli bir biçimde bir araya gelmesi olarak da yorumlamak mümkündür. Tarihsel gelişme sürecinde

İktisadi, siyasal ve ideolojik unsurlardan hangisinin daha ağır basacağını önceden belirlemek mümkün değil. İktisadi unsurların her zaman belirleyici olduğu söylenemez. Ekonomi-dışı unsurların ağırlığını küçümsememek gerekiyor. Yukarıdaki örneklerin birincisinde ücretli işçinin emek gücünü sermayedara piyasa koşullarında sattığına değinmiştik. Bu nedenle kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde artığa elkoyma sürecinin iktisadi düzeyde gerçekleştiği söylenebilir. Buna karşılık kapitalizm öncesi üretim tarzlarında, artık üretimi gerçekleştirenlerden piyasa ilişkileri çerçevesinde değil, ekonomi-dışı zor kullanarak çekilip alınır. Örneğin feodal üretim tarzında, mülkiyet ilişkilerini ve feodal beyin mülkiyet hakları gerisinde yatan askerlik, siyasal güç ve din gibi ekonomi-dışı unsurları hesaba katmadan üretim ilişkilerini tanımlamak ve anlamak mümkün değildir. Aynı biçimde kapitalizm öncesi bir üretim tarzının varlığını sürdürmesinde veya çözülmesinde siyasal unsurların, örneğin devletin rolü çok önemli olabilmektedir. Siyaset, hukuk, ideoloji gibi ekonomi-dışı unsurların kapitalizm öncesi üretim tarzlarındaki önemini ve ağırlığını yeri geldikçe yine tartışacağız.

Soru 5: Toplumsal kuruluş nedir?

Yukarıda değindiğimiz gibi, üretim tarzı kavramı, somut toplumların çözülmesi ve birbirinden farklı toplumların karşılaştırılabilmesi için geliştirilmiştir ama yaşanan gerçek iktisadi rastlanmayan bir kavramdır. Buna karşılık, toplumları veya tarihini yaşamışlıkları, tüm karmaşıklıklarıyla ele alırken toplumsal kuruluş kavramını kullanacağız. Nedir bu iki kavram arasındaki ilişki?

Bazı istisnai durumlarda bir toplumsal kuruluş içinde yalnızca bir üretim tarzına ait yapılar yer alabilir. Ancak somut toplumların sonsuz zenginliği içinde daha sık olarak rastlanılan durum, bir toplumsal kuruluşta iki veya daha fazla üretim tarzına ait yapıların özgül biçimlerde bir araya gelmeleridir. Örneğin 16. yüzyıl İngiliz veya 19. yüzyıl Japon toplumsal kuruluşunda hem feodal hem de kapitalist üretim tarzlarına ait iktisadi, siyasal ve ideolojik yapılar karmaşık biçimlerde bir arada bulunmakta ve kendilerini yeniden üretebilmekteydiler. Bir toplumsal kuruluşta hangi üretim tarzlarının varolduğunu belirlemenin en kestirme yolu ise üretim ilişkilerini, bir başka deyişle artığa el koyma biçimlerini, incelemekten geçer. Örneğin 15. yüzyıl Venedik toplumsal kuruluşunda toprakların çoğunluğu feodal beylere kira ödeyen serfler tarafından işlenmekteydi. Öte yandan bazı tarımsal işletmelerde köleler çalıştırılmak-

taydı. Bu durumda 15. yüzyıl Venedik toplumsal kuruluşunda feodal üretim tarzının yanı sıra sınırlı boyutlarda da olsa köleci üretim tarzının varlığından söz edilebilir.

Bir toplumsal kuruluşun geçiş süreci yaşadığı istisnai dönemlerde, bağrındaki üretim tarzlarından hiçbirisi diğerlerine egemen olmayabilir. Ama daha sık rastlanan bir durum, toplumsal kuruluş içindeki üretim tarzlarından birinin diğerlerine egemen olması, toplumsal kuruluştaki ideolojiye, devlete hukuk ve diğer kurumlara damgasını vurmasıdır. Böyle bir durumda diğer üretim tarzları da kendilerini yeniden üretmeye devam edebilirler. Hangi üretim tarzının egemen olduğunu anlayabilmek için her şeyden önce farklı üretim ilişkilerinin yaygınlık derecesine ve devletin niteliğine bakmak gerekiyor. Örneğin 17. yüzyılda İngiltere, feodal üretim tarzının egemen olduğu bir toplumsal kuruluştan kapitalizmin egemen olduğu bir toplumsal kuruluşla doğru geçiş sürecini yaşamaktaydı. Buna karşılık 19. yüzyıl İngilteresi'nde feodalizm varlığını sürdürüyor olsa da artık kapitalizm egemen üretim tarzı haline gelmişti.

Ayrıca, bir toplumsal kuruluşta varolan farklı üretim tarzlarının tümünün o toplumsal kuruluşun bağrından çıkmış olmaları da gerekmez. Bu üretim tarzlarından bir veya birkaçı toplumsal kuruluşun dışından gelmiş olabilir. Veya dışardan kaynaklanan gelişmeler toplumsal kuruluşun iç çelişkilerini harekete geçirebilir ve böylece egemen üretim tarzının çözülmesi doğrultusunda etkileri olabilir. Örneğin 19. yüzyıl Osmanlı toplumsal kuruluşunda kapitalizmin yayılmaya başlaması toplumsal kuruluşun kendi içindeki gelişmelerle değil, dünya kapitalizminin girişi nedeniyle olmuştur. Ancak kapitalizmin güçlenmeye başlaması diğer üretim tarzlarına ait yapıların hızla yıkılması ve kaybolması anlamına gelmemiş, farklı üretim ilişkileri kapitalizmle iç içe olarak yalnızca 19. yüzyılda değil, 20. yüzyılda da varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Soru 6: Feodal üretim tarzının temel özellikleri nelerdir?

Sınıflı toplumların tarih sahnesine çıkmasıyla kapitalizme geçiş arasında geçen iki-üç bin yıllık zaman diliminde yer alan toplumların bir ortak yanı üretici güçlerin gelişmişlik düzeyiyle ilgilidir. Bu toplumlarda üretimin çok büyük bir bölümü tarım kesiminde ve basit aletler kullanılarak gerçekleştirilmekteydi. Varolan tarım teknolojisi bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olandan daha fazlasının istikrarlı bir biçimde üretilmesine, bir başka deyişle artık ürüne ve dolayısıyla sınıflı

topluma olanak sağlamaktaydı. Ancak aynı tarım teknolojisi daha yaygın bir işbölümünün gerçekleşmesi için henüz yeterince karmaşık değildi.

İşbölümünün ve üretim sürecindeki uzmanlaşmanın sınırlı kalmasının iki önemli sonucu olmuştur. Birincisi, pazar için üretim, bir başka deyişle meta üretimi fazla yaygınlaşmamış, ekonomiyi sürükleyici, yönlendirici boyutlara ulaşmamıştır. İkinci olarak, sömüren sınıfların artığa el koyması iktisadi işlevleri nedeniyle değil, savaş ve din gibi toplumsal işlevleri sayesinde gerçekleşmektedir. İşte bu nedenle, kapitalizm öncesi üretim tarzlarında artığın doğrudan üreticilerden çekip alınma sürecinde ekonomi-dışı öğeler önem kazanmaktadır. Eğer bu ekonomi-dışı öğeler açıkça belirlenmezse, kapitalizm öncesi üretim tarzlarının tanımlarını yapmak da mümkün olmayacaktır.

Ancak bütün bunlar bize kapitalizm öncesi üretim tarzlarında hangi üretim ilişkilerinin ortaya çıkabileceğini veya hangi ekonomi-dışı öğelerin önem kazanabileceğini anlatmıyor. Nitekim sözünü ettiğimiz iki-üç bin yıllık zaman dilimi incelendiğinde, üretim güçlerinin bu gelişmişlik düzeyiyle bağdaşan farklı üretim ilişkileri, dolayısıyla da, farklı üretim tarzları görülüyor. Bunlardan antik üretim tarzı ve köleci üretim tarzı, sınıflı toplumların gelişmelerinin erken aşamalarında ortaya çıkan ve Eski Yunan ile Roma'da yaygınlık kazanan üretim tarzlarıdır. Sınıflı toplumların gelişmelerinin daha ileri aşamalarında görülen ve Avrupa'da egemen olan bir diğer üretim tarzı ise feodalizmdir.

Feodal üretim tarzında temel toplumsal sınıfları, toprak üzerinde babadan oğula geçen bir mülkiyet hakkı olan feodal beyler ya da senyörlerle, üretimi gerçekleştiren ve toprağa bağlı köylüler veya serfler oluştururlar. Artığın üreticiden çekilip alınması sürecinde topraktaki özel mülkiyet ve onun altında serflikin hukuksal konumu önem kazanır. Güçlü bir merkezi devletin olmayışı yalnız siyasal alanda değil vergi toplama, yargılama gibi alanlarda da egemenliğin parçalanmasını ve feodallerin eline geçmesini sağlamıştır. Bu işlevleri merkezi devlet değil, yerel olarak güçlü feodal beyler üstlenmiştir. Feodal üretim tarzı bu mülkiyet ve egemenlik ilişkileriyle tutarlı bir dizi ideolojik ve kültürel kurumun gelişmesine de olanak sağlamıştır.

Feodal beylerin demesne adı verilen büyük çiftlikleri vardı. Ancak tarımsal üretimin büyük bir bölümü demesnelerde değil, köylülerin kendi işledikleri topraklarda gerçekleştirilmekteydi. Artığa görünürdeki el koyma biçimi üreticilerin bu toprakların kullanım hakkı karşılığında mülk sahibi feodallere ödedikleri

kiradır. Bu mülkiyet hakkının ardında ise askerî ve siyasal güçlerdeki eşitsizlik yatmaktaydı. Toprak kirası ürün olarak ödenebileceği gibi, beyin çiftliğinde çalışarak, angarya olarak da ödenebiliyordu. Bu iki kira türünden birinin diğerine göre daha ileri bir aşamayı temsil ettiğini söylemek zordur. Avrupa'nın değişik yörelerinde farklı koşullarda farklı düzenlemelere rastlanmaktadır. Daha sonraları, feodal üretim tarzının çözülme aşamasında, para ekonomisinin ve meta üretiminin gelişmesiyle birlikte kiranın nakit olarak ödendiği görülmektedir.

Kasaba ve kentler de feodal üretim tarzının bir parçasıydı. Ancak, feodal üretim tarzının önemli bir özelliği kasabalarla kentlerin, kentlerde loncalar çevresinde örgütlenen mamul mallar üretiminin ve hem yerel hem de uzun mesafeli ticaretin feodal beylerin denetiminden büyük ölçüde bağımsız olarak gelişmesidir. Siyasal egemenliğin feodal beyler arasında parçalanmış olması, güçlü bir merkezi devletin olmaması kasaba ve kentlere bu özerkliği sağlıyordu. Kentler, zanaatlar ve ticaret, feodalizmin gelişmesi sırasında değil, daha geç aşamalarında ve özellikle bu üretim tarzının çözülüşü ve kapitalizme geçiş sürecinde önem kazanmışlardır.

Soru 7: Asya Tipi Üretim Tarzı nedir, nasıl bir kavramdır?

Üretim güçlerinin herhangi bir gelişmişlik düzeyinin birden fazla tür üretim ilişkisiyle bağdaşabileceğini bu nedenle de üretim güçlerinin belirli bir gelişmişlik düzeyinde ortaya farklı üretim tarzlarının çıkabileceğini belirtmiştik. Bir başka deyişle, aynı üretim güçleri farklı üretim ilişkileriyle birleştiğinde ortaya farklı üretim tarzları çıkabilmektedir. Nitekim üretim güçlerinin gelişmişlik düzeyi açısından feodalizm ile aynı tarihsel zamanı paylaşan bir üretim tarzından daha söz edilebilir. Bu üretim tarzında artığın tarımsal üreticilerden alınması yerel olarak güçlü bir feodal beyler sınıfı aracılığıyla değil, güçlü bir merkezi devlet aracılığıyla olur. Tüm toprakların mülkiyeti de devlete ya da devleti temsil eden hükümdara aittir. Topraktaki devlet mülkiyetine koşut olarak dolaysız üreticilerden toprak kirası karşılığında ürün veya nakit olarak vergi toplanır. Savaşçı-yönetici sınıf da bu artığa devlet adına, devlet memurları olarak el koyar. Temel toplumsal sınıflar da bu başat üretim ilişkisi çevresinde devlet memurları ve tarımsal üreticiler olarak belirlenir. Siyasal, kültürel ve ideolojik kurumlar da bu üretim ve mülkiyet ilişkileriyle tutarlı olarak gelişmiştir.

Bu üretim tarzının iç dinamikleri incelendiğinde merkezi

devletle toprağa dayalı yerel beyler arasında temel bir çelişki olduğu, üretim tarzının varlığını sürdürmesinin merkezi devletin gücüne sıkı sıkıya bağlı olduğu görülüyor. Bu iki kesim arasındaki güç dengesinin yerel beyler lehine dönmesi halinde, feodalizmde olduğu gibi, egemenliğin yerel beyler arasında parçalanması eğilimi güçlenecektir. İşte bu nedenle merkezi devlet adına yönetici sınıf, taşrada babadan oğula geçebilen her türlü birikime karşı çıkararak merkezi devlete alternatif oluşturabilecek iktidar kaynaklarını kurutmaya çalışacaktır.

Kısaca özetlediğimiz bu yapılar, Eski Roma'dan başlayarak doğuda Çin'e kadar uzanan geniş coğrafya alanında kimi yer ve zamanlarda egemen üretim tarzı olarak, kimi yer ve zamanlarda da daha sınırlı boyutlarda, diğer üretim ilişkileri ve üretim tarzlarıyla iç içe olarak görülmekteydi. Bu özellikler Avrupa dışındaki toplumların tarihini inceleyen Marx'ın da ilgisini çekti. Kapitalizme geçiş bağlamında bu yapıların feodal üretim tarzından farklılıklarını vurgulamak amacıyla Marx, Asya Tipi Üretim Tarzı kavramını geliştirdi. Ancak bu kavramsallaştırma sırasında Marx, yukarıda özetlenen ve bu toplumsal yapıların ortak paydasını oluşturan üretim ve mülkiyet ilişkilerinin ötesine geçerek Asya Tipi Üretim Tarzı tanımına kimi ek unsurlar da kattı. Bunların içinde en önemlileri, köy topluluklarının kendi kendine yeterliliği ve toprakta devlet mülkiyetinin ardındaki neden olarak devletin sulama gibi büyük çaplı alt-yapı projelerine girişmesi zorunluluğudur.

19. yüzyıldan bu yana yapılan tarih ve antropoloji çalışmaları, Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzını tanımlarken kullandığı bu son iki özelliğe toprakta devlet mülkiyetinin egemen olduğu toplumların sınırlı bir bölümünde rastlandığını gösteriyor. Kendi başına alındığında birinci özellik, köy-kent bağlarının ve dolayısıyla meta üretiminin ve hatta bunlara bağlı olarak sınıfsal farklılaşmanın da çok sınırlı kalmasını gerektiriyor. Bu haliyle birinci özellik kaçınılmaz olarak feodal üretim tarzına göre daha ilkel bir gelişme aşamasını temsil etmekte. Oysa toprakta devlet mülkiyetinin egemen olduğu toplumsal kuruluşların kendi kendine yeterli köy topluluklarının çok ötesinde bir gelişme düzeyine ulaştığını, kentlerin geliştiğini, kent-kır bağlarının güçlendiğini ve meta üretiminin yaygınlaştığını bugün biliyoruz. İkinci özellik ile ilgili olarak da, alt-yapı yatırımlarının toprakta devlet mülkiyetinin zorunlu önkoşulu olmadığı, farklı tarihsel nedenlerle, örneğin fetihler sonucunda da toprakta devlet mülkiyetinin ortaya çıkabileceği bugün artık kabul görmekte.

Kısacası, Marx'ın tanımladığı biçimiyle Asya Tipi Üretim Tarzı kavramı bize Avrupa dışındaki toplumların tahlili açısından çok değerli ipuçları vermesine karşın, somut tarihsel top-

luralarda ender olarak görülen kimi özellikler de beraberinde getirmektedir. İşte bu nedenlerle söz konusu üretim tarzını daha genel olarak tanımlamak ve yukarıda özetlendiği gibi top- rakta devlet mülkiyeti, vergi-kıra, gelişmiş kentler ve meta üreti- minin gelişmesine elverişli bir yapı gibi unsurlarla sınırlı tut- mak yerinde olacaktır. Böylece tanımlanan bu daha genel kavram ise, Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere Ön Asya'daki toplumsal kuruluşların, Hindistan'ın, Çin'in ve diğer- lerinin ortak özelliklerini daha iyi yansıtmaktadır. Bu nedenle de söz konusu toplumların incelenmesi ve karşılaştırmalı bir çerçeve içine yerleştirilebilmesi için daha elverişli bir çözümleme aracı oluşturabilecektir.

Biz bu farklı kavrama Vergisel Üretim Tarzı adını vereceğiz. Vergisel üretim tarzı da, feodal üretim tarzı gibi, üretim güçleri- nin ve sınıflı toplumların belirli bir gelişmişlik düzeyinde ortaya çıkan somut toplumları incelemek amacıyla geliştirilmiş bir soyut kavramdır. Bu iki üretim tarzını Ortaçağ olarak adlandırıl- an yaklaşık olarak bin yıllık zaman diliminde tarih sahnesine çıkan ve esas olarak tarıma dayalı toplumlardaki iki temel var- yant ya da iki temel çizgi olarak görüyoruz. Her iki üretim tar- zında da, artık, aile emeği kullanarak tarımsal üretimi gerçek- leştiren köylülerden ekonomi-dışı güç kullanarak çekilip alınmaktadır. İktisadi düzeye ilişkin bu özellikler sözünü ettiğİ- miz iki üretim tarzının ortak paydasını oluşturmaktadır.

İki üretim tarzı arasındaki farklılıklar ise, tarımsal artığın hangi ekonomi-dışı unsurlar yoluyla üreticilerden çekilip alındı- ğı belirlenirken ortaya çıkmaktadır. Siyasal egemenliğin ya da devletin niteliği, mülkiyet biçimleri ve artığa görünürdeki el koyma biçimleri (kira ya da vergi) İşte bu noktada, üretim ilişki- lerinin tanımlanması sırasında, önem kazanmaktadır. Kitabın İkinci Bölümünde daha ayrıntılı olarak tartışacağımız gibi, fark- lı üretim ve mülkiyet ilişkileri de ortaya farklı sınıf yapıları ve farklı iç dinamikler çıkarabilmektedir.

Yukarıda, yanıtımızın ilk cümlesinde, üretim güçlerinin herhangi bir gelişmişlik düzeyinin birden fazla tür üretim ilişki- siyle bağdaşabileceğini, bu nedenle de üretim güçlerinin belirli bir gelişmişlik düzeyinde ortaya farklı üretim tarzlarının çıkabi- leceğini hatırlatmıştık. Bu nedenle, kapitalizm öncesindeki tüm tarihsel olasılıkların ve çeşitliliklerin feodal ve vergisel üretim tarzları çerçevesinde incelenebileceğini düşünmek hatalı olur. Üretim güçlerinin gelişmişlik düzeyinin bu iki üretim tarzların- dakine yakın olan toplumların bir bölümünün daha farklı, örne- ğin bir üçüncü soyut kavram aracılığıyla incelenmesinin müm- kün olabileceğini, böyle bir olasılığın önceden dışlanmaması gerektiğini düşünüyoruz. Ancak, Ortaçağ toplumları için bir

veya ikiden fazla temel çizginin olabileceğini kabul ederken öteki uca savrulmamak gerekir. Örneğin, tarihte varolmuş her toplumun kendine özgü bir üretim tarzı olduğunu, her toplumun yalnızca kendine benzediğini öne süren yaklaşımları burada geliştirilmeye çalışılan türden bir karşılaştırmalı tarih anlayışı ile bağdaştırmak mümkün değildir.

Soru 8: Osmanlı toplumsal kuruluşunun tarihinin bir dönemlemesi yapılabilir mi?

Şimdi yukarıda geliştirilen temel kavramları kullanarak ve uzun dönemli bir bakış açısıyla Osmanlı tarihini ele alalım. Herhangi bir toplumsal kuruluşun tarihini yorumlarken yapılacak ilk iş, belirli bir zaman dilimi içinde toplumsal kuruluşa varolan üretim tarzlarının bir haritasını çıkarmak ve bunların birbirleriyle olan ilişki biçimlerini saptamaktır. Daha sonra da bu üretim tarzlarının ve özellikle egemen üretim tarzının zaman içindeki evrimi incelenebilir. Böylece, toplumsal kuruluşun tarihi, belirli bir üretim tarzının gelişmesi, diğer üretim tarzlarıyla ilişkileri, egemen duruma gelişi ve çözülüşü gibi temalar çevresinde yorumlanabilir. Eğer toplumsal kuruluşa dışarıdan bir darbe gelmişse, bu darbenin niteliği, ortaya çıkardığı yeni yapılar ve yeni üretim tarzı da aynı tahlil araçlarını kullanarak ele alınabilir.

Bu kitapta Osmanlı iktisadi tarihini dört ayrı dönemde inceleyeceğiz. Osmanlı Beyliğinin kuruluşundan 15. yüzyılın son çeyreğine kadar süren ilk dönemin temel özelliği, toplumsal kuruluş içindeki iki üretim tarzının egemenlik mücadelesidir. Yerel aristokrasinin temsil ettiği feodal üretim tarzı ile devşirme devlet memurlarının temsil ettiği vergisel üretim tarzı arasındaki mücadele 15. yüzyıl sonlarına kadar yoğun bir biçimde sürdü. Bu iki üretim tarzı arasındaki dengeler II. Mehmed'in izlediği politikalarla, aldığı önlemlerle sonra hem devlet hem de ekonomi düzeyinde ikinciler lehine dönmeye başladı.

15. yüzyılın son çeyreğinden 16. yüzyıl sonlarına kadar geçen süre ise Osmanlı iktisadi tarihinin ikinci dönemini oluşturuyor. Pek çok tarihçinin klasik dönem adını verdiği bu yüzyılda, toprakta devlet mülkiyetine ve kentlerin, loncaların, ticaretin devlet tarafından denetimine dayanan vergisel üretim tarzının gücü doruğuna ulaşmıştır. Osmanlı toplumuna egemen olan vergisel üretim tarzının tüm unsurları ve kendini yeniden üretme biçimleri, en açık ve berrak olarak bu ikinci dönemde gözlemlenebilir.

16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumsal kuruluşu

enilasyon, diş ticaret, savaş teknolojisinde değişiklikler gibi bir dizi gelişmenin etkisi altında kaldı. Bu gelişmeler toplumsal kuruluşun iç çelişkilerini harekete geçirerek merkezî devletin ve egemen üretim tarzının zayıflamasına yol açtı. İşte bu nedenlerle 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyıl başlarına kadar süren üçüncü dönemde merkezî devletin toplumsal kuruluş üzerindeki denetimi daha sınırlı kaldı. Ancak, taşradaki güçler de egemenliği ellerine geçirerek daha farklı bir üretim tarzı kuramadılar. Varolan üretim ilişkileri çerçevesinde artığa ortak olmakla yetindiler.

19. yüzyılın başlarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yüzyıllık süre ise Osmanlı toplumsal kuruluşunun tarihindeki dördüncü ve son dönemi oluşturur. Bu döneme damgasını vuran temel süreç, vergisel üretim tarzının egemen olduğu bir toplumsal kuruluşun dünya kapitalizmine açılışı olarak nitelendirilebilir. Kapitalizmin giderek artan ağırlığı, vergisel üretim tarzına ait yapıların silinip ortadan kalkmasına yol açmamış, bu yapılar uzun bir süre kapitalizmle birlikte yaşayabilmişlerdir. Kapitalizmin varolan yapılarla ilişkileri ise yeni çelişkiler ve çıkar birlikleri yaratmış, ekonomi, devlet, hukuk ve ideoloji alanlarında pek çok dönüşümü de beraberinde getirmiştir.

Soru 9: Osmanlı Devleti 400 çadırılık bir aşiretten mi çıktı?

Kuruluş döneminin muhafazakâr-milliyetçi bir yorumuna göre İslamı yaymak ve yüceltmek, bu uğurda Müslüman olmayanlarla savaşa girişmek Osmanlı toplumunun ve bu toplumdaki bireylerin en önemli esin kaynağını oluşturuyordu. İşte gazâ geleneği adı verilen bu kutsal savaş geleneği sayesinde Anadolu'nun kuzeybatı köşesinde Bizans ile Anadolu Selçuklu Devletleri arasında sıkışmış olan bir uç beyliği hızla genişlemiş, 400 çadırılık aşiretten cihangirane bir devlet çıkabilmişti.

Bu yorumun yeterli olduğu söylenemez. Çünkü, daha önce de değindiğimiz gibi, meseleye çok daha geniş bir çerçevede yaklaşmak, her şeyden önce Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna ve hızla genişlemesine olanak sağlayan maddî koşulları, toplumsal, iktisadî ve demografik etkenleri incelemek gerekir. Bu maddî koşullar ise her biri yüzyıllara yayılan üç temel unsurun, üç temel sürecin bir arada yorumlanmasıyla ve ancak o sayede anlaşılabilir:

a) Orta Asya'dan çıkarak İran yoluyla 11. yüzyılın sonlarından itibaren dalga dalga Anadolu'ya ulaşan ve sayıları milyonları bulan Türkmenler'in göçleri ve bu göçler sonucunda Anadolu

lu'da oluşmaya başlayan toplumsal, iktisadi ve siyasal yapılar;

b) Anadolu Selçuklu Devletinin çözölmeye başlamasından sonraki dönemde Türk beyliklerinin ve özellikle Osmanlı Beyliği'nin Bizans toplumsal kuruluşuyla karşılıklı etkileşimi, bu birlikteliğin iktisadi ve toplumsal sonuçları;

c) Osmanlı Devletinin Balkanlar'a doğru yayılırken izlediği politikalar, bu politikaların iktisadi, toplumsal ve demografik boyutları.

İşte bu nedenlerle Osmanlı Devleti'ni yalnızca göçebe veya Müslüman Türkler'in kurduğu bir İmparatorluk olarak değil, Türkler'in Anadolu'da ve hatta Balkanlar'da varolan Bizans ve diğer yapılarla karşılıklı etkileşimi sonucunda biçimlenen ve gelişen bir İmparatorluk olarak yorumlamak daha doğru olacaktır.

Soru 10: Türkmen boylarının Anadolu'ya göçlerinin demografik, iktisadi ve toplumsal sonuçları nelerdir?

İran'daki Büyük Selçuklu Devletinin himayesi altındaki Türkmen aşiretleri özellikle Malazgirt Savaşından sonra (1071) dalga dalga Anadolu'ya girmeye başladılar. Bu göçler Haçlı Seferleriyle bölünen 12. yüzyılda da devam etti. 13. yüzyılın başları ise Türkmen göçlerinin oluşturduğu bu yeni nüfus zemini üzerinde kurulan Anadolu Selçuklu Devletinin iktisadi, toplumsal ve kültürel bakımlardan en canlı dönemidir. Ancak bu canlılık uzun sürmedi. 13. yüzyılın ortalarından itibaren bütün Batı Asya ve Anadolu çok yoğun ve şiddetli bir Moğol istilasına uğradı. Yüzyıla yakın bir süreyle doğudan dalga dalga gelen Moğol orduları Anadolu'yu yakıp yıktılar. Anadolu Selçukluları bu darbeden sonra eski gücünü bir daha toparlayamadı.

Bu dönemde de Moğollar'ın önünden kaçan Türkmen aşiretleri Anadolu'ya gelmeye devam ettiler. Hatta Batı Anadolu'ya doğru uzanarak Bizans toprakları üzerinde yeni bir baskı unsuru oluşturdular. İki yüzyılı aşan bir süre aralıklı olarak devam eden bu nüfus hareketleri Anadolu'nun etnik bileşiminde önemli değişiklikler yarattı. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol istilasını altında çözöluşünden sonra kurulan Türk beylikleri de Anadolu'da oluşmaya başlayan yeni demografik yapıyı yansıtmaktaydı.

12., 13. ve 14. yüzyıllar Anadolu'da büyük istilalar ve sarsıntılar dönemidir. İktisadi ve toplumsal yaşam da bu olağanüstü koşullardan güçlü bir biçimde etkilenmiştir. Kırsal alanlarda göçebe nüfusun ağırlığı giderek artarken, göçerler ile yerleşik

tarımla uğraşan Hristiyan nüfus arasındaki gerginlikler yoğunlaşmaktaydı. Bu gelişmelere koşut olarak göçebe nüfusun siyasal etkinliği de artıyordu. 13. yüzyılın ilk yarısında Babailer ayaklanması sırasında görüldüğü gibi, Türkmen aşiretleri birlikte harekete geçtiklerinde merkezi devleti kolaylıkla sarsabiliyorlardı.

Bu dönemin iktisadi gelişmeleri arasında en önemlilerinden biri Anadolu Selçuklu Devleti'nin Bizans'tan fethedilen topraklarda devlet mülkiyetine dayanan iktisadi sistemini kurmaya başlamasıdır. İktisadi düzeninde devlet toprakları, vergi ödeme ve askeri yükümlülükler karşılığında özel kişilere, özellikle de askeri komutanlara devredilmekteydi. Bu toprakların denetim hakkı babadan oğula geçebiliyor, ancak devlet de mülkiyet haklarını yitirmemek için çaba gösteriyordu. Böylece Bizans döneminde devlet ile yerel unsurlar arasında ortaya çıkan gerginlikler, ilişkiler iktisadi düzeni altında da varlıklarını sürdürüyorlardı. Kitabın İkinci Bölümünde inceleyeceğimiz Osmanlı toprak düzeninin kimi unsurlarını bu dönemin uygulamalarında görmek mümkündür. Öte yandan, Moğol istilalarının kırsal hayat ve yerleşik tarım üzerindeki etkileri hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır.

Bizans ile Selçuklu Devleti arasındaki mücadele ve savaşlar, uzun mesafeli transit ticaretinin 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'dan Akdeniz'e kaymasına ve Arap denetimine geçmesine neden olmuştu. Anadolu Selçukluları ise kara ve deniz ticareti üzerindeki denetimin ne kadar önemli olduğunu biliyorlardı. Anadolu Selçuklu Devleti, hem İç Anadolu'da kervansaray yapımına ağırlık vererek, hem de Karadeniz ve Akdeniz'de yeni limanlar kurarak iç ticaretin ve transit ticaretinin gelişmesine destek oldu. Böylece bir yandan kentler canlanırken bir yandan da devlet hazinesine gelir sağlanıyordu. Anadolu Selçukluları döneminde kentlerde loncalar çevresinde örgütlenen zanaatlar da da belirgin bir canlılık görülüyor. 13. ve 14. yüzyıllarda kentlerin gelişmeye devam etmesi, Moğol istilasına karşın ticaret ve zanaatların canlılıklarını yitirmediklerini düşündürüyor bize.

Soru 11: Osmanlı-Bizans etkileşiminin Osmanlı toplumsal kuruluşu üzerinde ne gibi sonuçları olmuştur?

Osmanlı Devletinin maddi temelleri Türk-İslam kökenli unsurlar ve yapılarla sınırlı değildir. Anadolu'nun kuzeybatı ucunda Bizans'a en yakın konumuyla Osmanlı Beyliği, kuruluşundan sonraki yüzelli yıllık dönemi Bizans'la iç içe yaşamıştır.

Bizans'ın zayıflığı ve terk edilmişliği, Osmanlılar'ın hızlı genişlemesinde önemli bir etken olmuştur. Bu nedenle Osmanlılar'ın batıya doğru hızla büyümeleri bir rastlantı olarak görülemez.

Uzun dönemli bir bakış açısıyla incelendiğinde, Bizans toplumsal kuruluşu ile Batı Avrupa'daki feodal yapılar arasında önemli farklılıklar görülmektedir. Bizans'ta siyasal egemenlik parçalanmamış, parsellenmemiş, aksine, tek merkezde birikmiştir. Özel ellerdeki birikimlerin devlet tarafından sınırlandırılması ve müsadere edilebilmesi, devletin yönetici kadrolarının toplumun diğer kesimleri karşısındaki görece özerkliği ve tarımsal üreticiler arasında fazla farklılaşma bulunmaması Bizans toplumuna damgasını vuran diğer özelliklerdir. Ayrıca Bizans kentlerinin Ortaçağ Avrupası'na kıyasla daha gelişmiş olduğu, Selçuklu Devleti gibi Bizans Devletinin de ticaretten sağlanan gelire önemli ölçüde dayandığı görülmektedir.

Bu merkezîyetçi yapılar ve eğilimler ile merkez-kaç eğilimler arasındaki uzun dönemli gel-git, Bizans tarihinin bir diğer özelliğini oluşturur. Nitekim 11. yüzyıldan itibaren merkezî devletin zayıflamasıyla birlikte büyük toprak sahipleri görece olarak güçlenmeye başlamışlar, köylüler de daha bağımlı duruma gelmişlerdi.

Erken dönem Osmanlı tarihinin yorumlanmasında ana çizgileriyle belirtilen bu tablonun önemli bir yeri vardır. İşte bu nedenle Osmanlı iktisadi tarihinin ilk yüzyılını göçebe-otlakçılığın yaygın olduğu ancak göçerlerin toprağa yerleşmeye başladığı bir toplumsal kuruluş ile merkezî devletin görece gücünün zayıflamış olduğu bir diğer toplumsal kuruluş arasındaki ilişkiler, gerginlikler ve kaşılıklı etkileşim çerçevesinde ele almak gerekiyor. Marmara havzasının kırsal alanlarında ve kentlerinde biçimlenen bu maddi koşullar, yavaş yavaş güçlenmekte olan Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve iktisadi zeminini oluşturmaktaydı.

Osmanlı kurumları üzerindeki Bizans etkilerini de yine aynı karşılıklı etkileşim çerçevesi içinde değerlendirmek gerekir. Dolayısıyla Osmanlı tarihini daha iyi anlayabilmek ve yorumlayabilmek için, Bizans toplumunu ve tarihini daha iyi anlamak gerekiyor. Oysa Batı'daki Hristiyan ve milliyetçi tarih yazıcılığına tepki içinde gelişen Türkiye'deki milliyetçi tarihçilik, özellikle Fuad Köprülü ve sonrasında, Bizans'ın Osmanlı toplumunu üzerindeki etkilerini toptan redde yönelmiştir; bugün de Osmanlı Devleti'nin yalnızca Türk-İslam geleneğinin bir devamı olduğunu kanıtlama gayreti içindedir. Örneğin Bizans toplumundaki toprak düzeninin temel birimi olan pronoianın Osmanlı tımar düzeni üzerindeki etkileri şimdiye kadar yeterince incelenmemiştir. Zengin ve verimli araştırmalara konu olabilecek bu karşılaştırmalı tarih alanı bugün hem Hristiyan Batı'nın, hem de

Müslüman Orta Doğu'nun milliyetçi tarihçilerine terk edilmiş, onların kısır bir mücadele alanı haline gelmiştir.

Soru 12: Osmanlı Devleti Balkanlar'a yayılışı sırasında ne gibi yöntemler kullandı, sürgün uygulaması nedir?

14. yüzyılın ikinci yarısında ve 15. yüzyılın ilk yarısında hem Bizans Devleti, hem de Balkanlar'daki küçük prenslikler oldukça güçsüz durumdaydılar. Bu bölgelerdeki siyasal parçalanma Osmanlı Devleti'nin genişlemesini kolaylaştırmaktaydı. Yayılmanın erken aşamalarında Balkanlar'daki küçük feodal beyler kendi aralarındaki çatışmalarda Osmanlı Devletini sık sık yardıma çağırıyorlardı. Daha sonraki dönemlerde ise bu feodal beylerin toparlayabildiği ordular, hem sipahilere hem de Avrupa'nın ilk sürekli ordusu olan Yeniçerilere dayanan Osmanlılar karşısında çok zayıf kaldılar.

Bu elverişli koşullara karşın, Yıldırım Bayezid'in saltanatı dışındaki dönemlerde Osmanlı Devleti fethedilen Balkan topraklarında yavaş bir yayılma politikası izledi. İlk aşamada fethedilen topraklarda varolan mülkiyet ve üretim ilişkilerine dokunulmadı. Yerel feodal beyleri yıllık vergiye bağlamakla yetinildi. Ancak zaman içinde bu topraklarda devlet mülkiyeti yerleştirilmeye başladı. Fethedilen topraklar tımar adı verilen birimlere bölünerek askerî yükümlülük karşılığında sipahilere dağıtıldı. Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde, örneğin 14. yüzyılda Hristiyanlara da pek çok tımar verilmiştir. Bu uygulamalar sonucunda Balkanlar'da Osmanlı düzeni yerleşmeye başlıyor, önceden varolan feodal düzene kıyasla daha merkezi bir düzen kurulmuş oluyordu.

Osmanlı yöneticileri uzun dönemli bir yayılma politikası açısından fethedilen topraklarda yalnızca kurumsal ve idari değişikliklerle yetinmenin yeterli olmayacağını bilincindeydiler. Bu nedenle fethedilen topraklara gönüllü göç veya zorunlu sürgün yoluyla nüfus yerleştirme politikası benimsenmiş ve yaygın olarak uygulanmıştır.

Bir iskân veya yeni topraklara yerleştirme yöntemi olarak sürgünler oldukça erken başladı. Bu konuda eldeki en eski kayıtlar 14. yüzyıl ortalarından, Orhan dönemindendir. Bu belgelerde kimi zaman bir göçebe aşiretin, kimi zaman da devlete karşı ayaklanan bir köyün veya kasabanın tüm halkının sürgüne yollandığı görülmektedir. Örneğin 1410'lu yıllarda Batı Anadolu'da başlayarak Rumeli'ye de yayılan Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin önderliğindeki ayaklanmaya katılanların bir bö-

lümü kılıçtan geçirilmiş, diğerleri ise Arnavutluk'taki tımarlara gönderilmiştir.

Rumeli'ye göç eden bir diğer unsur da tarikat mensupları şeyhler ve dervişlerdi. Osmanlı Devleti dervişlere ve diğer yoksul göçmenlere toprak ve vergi bağışıklığı sağlayarak onların zaviyeler çevresinde örgütlenmelerini ve yeni köyler kurmalarını özendırıyordu. Bu nüfus hareketleri sayesinde yeni topraklar ekime açılıyor, tarımsal üretim artıyordu. Daha da önemlisi, fethedilen ülkelerde yeni bir toprak düzeni kuruluyor ve böylece Osmanlı egemenliği güçleniyordu.

Sürgün yoluyla Balkanlar'a gönderilen nüfusa gönüllü olarak göç edenler ve din değıştiren yerli nüfus eklendiğinde, ortaya büyük miktarlar çıkmaktadır. Örneğin, 1930'larda başlattığı araştırmalarla Osmanlı dönemi iktisadi tarih çalışmalarının yolunu açan Ömer Lütfi Barkan, merkezi devletin yaptırdığı sayımların kaydedildiği tahrir defterlerini kullanarak ayrıntılı nüfus haritaları hazırlamıştır. Bu haritalar incelendiğinde 16. yüzyıl ortalarında Balkanlar nüfusunun yaklaşık dörtte birinin Müslüman olduğu görölmektedir. Ancak, Anadolu'dan Rumeli'ye doğru nüfus hareketleri 15. yüzyılın ortalarına doğru yavaşlamış, bu tarihten sonra yalnızca sınır boylarına ve askeri merkezlere yollanan sürgünlerle sınırlı kalmıştır.

Sürgün politikası yalnız Rumeli yönünde uygulanmamıştır. Osmanlı arşivlerinde devlete karşı direnen Hristiyan Balkan köylülerinin Anadolu'ya göçe zorlandığına ilişkin kayıtlara da rastlanmaktadır. Örneğin 15. yüzyılda Arnavutluk'taki bir köyün tüm halkı Trabzon yöresine sürgün yollanmıştır. Daha sonraki dönemlerin belgeleri arasında da ilginç örnekler görölmektedir. Örneğin 1572 tarihli bir fermanda kimi Anadolu vilayetlerindeki her 10 aileden birinin o sırada yeni fethedilmiş olan Kıbrıs'ta iskânı öngörölmekteydi. Bu uygulamanın ilk aşamasında topraksız veya az topraklı köylülerle göçerler, daha sonra da hükümlüler ve tefeciler Kıbrıs'a gönderilerek tarımsal üreticiler olarak yerleştirildiler.

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlılar'ın güçlenmelerinin ve Balkanlar'a doğru yayılabilmelerinin bi diğer önemli nedeni de Batı Asya'dan gelen ve Anadolu'dan geçen uzun mesafeli ticaretin canlanmasını sağlamaları ve bu ticareti denetleyebilmeleridir. Uzun mesafeli ticaret sayesinde loncaların üretimi ve ekonomi canlanıyor, devlet de mali gelir sağlıyordu. Osmanlı Devleti'nin özendirici politikalarının da desteğiyle, Bursa bu transit ticaretinin önemli merkezlerinden biri durumuna gelmişti. 15. yüzyıl Bursa mahkeme sicillerinde Şam'dan, Halep'ten Bursa'ya baharat, boya maddeleri ve çeşitli tekstil ürünleri getiren pek çok Arap, Avrupalı ve Türk tüccarın kayıtlarına

Soru 3: Kuruluşundan 15. yüzyılın sonlarına kadarki dönemde, Osmanlı toplumundaki en önemli çelişki hangi kesimler arasındaydı?

Osmanlı Beyliği'nin Anadolu'nun kuzeybatısında ve Rume-
li'de sürekli olarak genişlemesi ordunun temel vurucu gücünü
oluşturan sipahilerin siyasal ve askerî ağırlığının artmasına yol
açtı. Artık Anadolu'nun yerlisi sayılabilecek Türkmen ailelerine
dayanan bu yeni toplumsal kesim, fethedilen topraklarda yeni
tımarlar elde ediyordu. Zaman içinde yeni fetihlerle bu toprak-
lar genişlerken, tımarlar da babadan oğula geçmeye başladı.
Böylece iktisadî olarak da güçlenen Türkmen aileleri sınır boy-
larında merkezi devlete karşı önemli bir siyasal odak oluşturdular.
Merkezi devlet üzerinde etkili oldular. Bu aileler arasından
sadrâzamlar bile çıkmaya başladı.

Osmanlı toplumsal kuruluşunu feodalleştirme eğilimi taşı-
yan bu yerel aristokrasiye karşı Osmanlı padişahları merkezi
devletin gücünü artırmaya çalıştılar. Bu amaçla bir dizi önlem-
ler aldılar. Bunların en önemlisi 14. yüzyılın ikinci yarısında, I.
Murat döneminde, sürekli maaşlı bir kapıkulu merkez ordusu-
nun kurulması, 15. yüzyılın ilk yarısında, II. Murat döneminde
de, bu orduya devşirme yoluyla Hristiyan çocuklarının alınma-
sıdır. Toplumsal kökenlerinden koparılmış insanlardan oluşan
bir merkez ordusuyla yerel aristokrasinin askerî ve siyasal gü-
cünün sınırlandırılması amaçlanıyordu.

İkinci olarak, merkezi devlet yerel güçlere karşı giriştiği
mücadelede sürgün yöntemine başvurdu. 15. yüzyıl boyunca
Anadolu'da merkezi devletle sürtüşme içinde bulunan yerel aile-
ler kökenlerinden koparılarak Rumeli'deki tımarlara gönderildi-
ler. Aynı biçimde Rumeli'de sorun yaratan yerel beylerin de
Anadolu'ya sürgün yollandıkları görülmektedir.

Üçüncü olarak, merkezi devlet ele geçirilen yeni topraklar-
da oluşturulan tımarları yerel ailelere değil devşirme askerlere
dağıtmaya özen gösterdi. Böylece bu toprakların babadan oğula
geçerek özel mülke dönüşmesi engellenmeye çalışıldı. Devşirme
kapıkulları ise cazip tımarlara kavuşabilmek için umutlarını
merkezi devletin güçlenmesine ve askerî başarılarına bağlamış-
lardı. Fetihler sürdükçe kapıkulları merkezi devletten yana tavır
aldılar. Yerel beylerin giderek özerkleşmesi olasılığına karşı,
merkezi devlete sadık bir denge unsuru oluşturdular.

Bu mücadele hukuk alanına da yansımaktaydı. Merkezi
devlet fethettiği topraklarda kendi mülkiyetini kurmak amacıyla

devletin İslam hukukundan farklı olarak kendi kanunlarını koyabileceği ilkesine dayanan örfî hukuku uyguluyor, kendi kanunlarını koyuyordu. Buna karşılık Anadolu'da, Osmanlı Devleti'nin genişlemesinden önce Türkler'in elinde olan yörelerdeki yerel unsurlar, özel mülkiyete olanak sağlayan İslam hukukundan destek alıyor, merkezi devlete karşı direniyorlardı. Şeriatın özel mülk sahiplerine sağladığı bir olanak da vakıf kurumuydu. Bu sayede özel mülklerin denetimi aynı aile içinde bir kuşaktan diğerine aktarılabilirdi.

Taşrada özel toprak mülkiyetini kurmaya çalışan yerel aileler ile merkezi devlet arasındaki gerginlik ve çelişkiler 15. yüzyıl boyunca Osmanlı toplumsal kuruluşuna damgasını vurmaya devam etti. II. Mehmed'in saltanat yılları bu mücadelede önemli bir dönüm noktası oluşturur. İstanbul'un fethiyle güçlenen merkeziyetçi eğilim, Anadolu'nun yerel ailelerinden birinden gelen ve taşradaki güçleri temsil eden Çandarlı Halil Paşa'nın sadrazamlıktan azledilmesiyle önemli bir başarı kazanmıştır. Nitekim II. Mehmed'in 28 yıllık saltanatının geri kalan bölümündeki tüm sadrazamlar, Karamanlı Mehmed Paşa dışında, devşirmeler arasından seçilmiştir. Yine II. Mehmed döneminde devlet yönetimi çok daha güçlü bir biçimde sadrazam ve padişahın elinde toplanmıştır. II. Mehmed, örfî hukuk çerçevesinde kanun ya da yasaknameler düzenleyen ilk padişah olarak da bilinmektedir. Bu merkeziyetçi uygulamaların en önemlilerinden biri de, taşrada özel mülklere veya vakıflara dönüştürülmüş pek çok toprağın müsadere edilerek devlet mülkiyetine geçirilmesi olmuştur. Bir vakanüvise inanacak olursak, bu dönemde 20.000'e yakın işletme müsadere yoluyla devlet denetimine alınarak tımarlara bölünmüş ve sipahilere dağıtılmıştır.

Vakıf sahipleri, yerel Müslüman aileler ve ulema bu uygulamalara karşı çıktılar. Nitekim bu güçlerin desteğiyle tahta çıkan II. Bayezid, babasının müsadere ettiği özel toprakları ve vakıfları sahiplerine geri vermeye başladı. İşte bu nedenle, II. Bayezid dönemi merkeziyetçi eğilimlerin durakladığı, daha doğrusu gerilediği bir dönemdir. Ama geçici olarak. Çünkü II. Bayezid'den sonra merkezden yana güçler tekrar ağır basmış ve Osmanlı Devleti'nin en parlak dönemi sayılan 16. yüzyılda merkezi devletin gücü doruğuna ulaşmıştır.

16. YÜZYILDA EKONOMİ, TOPLUM VE DEVLET

Soru:14. 16. yüzyılın Osmanlı tarihindeki yeri ve önemi nedir?

Osmanlı tarihçileri arasında klasik dönem olarak da adlandırılan 16. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak dönemidir. Coğrafi sınırlarını genişletmeyi sürdüren Osmanlı Devleti, bu yüzyılda yalnızca Avrupa'nın değil tüm Eski Dünya'nın en büyük ve en güçlü imparatorluklarından biri durumuna gelmiştir. 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine gelindiğinde İmparatorluğun sınırları kuzeyde Kırım Hanlığı'nı, Batı'da Macaristan ve Sırbistan'ı, güneyde ise Kuzey Afrika kıyılarıyla Mısır ve Nil vadisini içine almaktaydı. İki yüzyılı aşan bir hızlı yayılma sürecinden sonra Osmanlı Devleti artık kuzeyde Rusya, batıda Habsburg İmparatorluğu, doğuda da Safevi Devleti ile komşu duruma gelmişti. Ancak ulaşılan bu sınırlar ve edinilen bu güçlü komşular, hızlı yayılma sürecinin de artık sona erdiğini haber vermektedir.

Üç kıtaya yayılmış olan bir İmparatorluk gücünü hangi maddi temellerden alıyordu? Ekonomisi nasıl işlemektedir? Toprakta nasıl bir düzen egemendi? Tarım dışı üretim faaliyetleri hangi koşullarda gerçekleşiyordu? İç ve dış ticaretin önemi neydi? Devlet bu iktisadi faaliyetlere ne ölçüde ve hangi amaçlarla müdahale ediyordu? Nihayet, iktisadi ve siyasal yapılara koşturarak, ortaya hangi toplumsal sınıflar çıkmıştı? Kitabın İkinci Bölümü'nde işte bu sorulara yanıtlar arayacağız.

Osmanlı ekonomisini ayrıntılı olarak incelemeye 16. yüzyıldaki yapılarla başlamamızın önemli bir nedeni daha var. Daha önce de belirtildiği gibi, merkezi devletin taşradaki unsurlar karşısındaki gücü 16. yüzyılda doruğuna ulaşmıştı. Bir başka deyişle, 16. yüzyılda Osmanlı toplumsal kuruluşu 19. yüzyıl öncesindeki en merkezîyetçi dönemini yaşamıştır. Dolayısıyla, kuruluş döneminde başlayarak ağırlığını duyuran ve 16. yüzyıl

ile sonrasında Osmanlı toplumsal kuruluşuna egemen olan üretim tarzı, kendi mantığı, iktisadi kurumları, dinamikleri ve iç çelişkileriyle birlikte en açık ve berrak biçimde 16. yüzyıldaki yapıları incelenerek anlaşılabilecektir. Ayrıca, daha sonraki, örneğin 17. ve 18. yüzyıllardaki, dönüşümleri ve ortaya çıkan farklı yapıları anlayabilmek için, 16. yüzyıldaki yapıları ayrıntılı olarak ele almak gerekiyor.

Kıtabın bu İkinci Bölüm'ünde iktisadi yapıların ve devlet-ekonomi ilişkilerinin 16. yüzyıl ortalarındaki bir fotoğrafını çekerek bu fotoğrafı yorumlayacağız. Siyasal yapıların iktisadi yapılarla birlikte ele alınması bize temel toplumsal sınıfları belirleme olanağını da sağlayacak. Böylece yalnızca 16. yüzyılda değil, 17. ve 18. yüzyıllarda da Osmanlı toplumsal kuruluşuna egemen olan üretim tarzının temel dinamikleriyle iç çelişkilerini incelemek, bu üretim tarzının hangi koşullarda kendini yeniden üretebileceğini, hangi koşullarda ise çözülebileceğini tartışmak mümkün olacak.

Buna karşılık, Osmanlı ekonomisinin 16. yüzyıl boyunca geçirdiği dönüşümleri, etkisi altına girdiği iç ve dış dinamikleri bu Bölüm'de ele almıyoruz. Yukarıda başlattığımız benzetmeyi sürdüreceğiz olursak, 16. yüzyılın iktisadi tarihine ilişkin filmin incelenmesini ve yorumlanmasını kitabın Üçüncü Bölümüne bırakıyoruz.

Soru 15: 16. yüzyıl Osmanlı toplumundaki belli başlı sınıf ve tabakalar nelerdi?

İktisadi yapıları ve devlet-ekonomi ilişkilerini ayrıntılı olarak ele almadan önce, 16. yüzyıl Osmanlı toplumundaki temel sınıf ve tabakaların bir özet haritasını çıkarmakta yarar var. Bu amaçla her şeyden önce artığı yaratanlarla artığa el koyanları, vergi verenlerle vergi toplayanları birbirlerinden ayırmak gerekecek.

Her Sanayi Devrimi öncesi toplumda olduğu gibi, 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda da ekonomi esas olarak tarımsal faaliyetlere dayanıyordu. Nüfusun yaklaşık olarak yüzde 90'ı kırsal alanlarda yaşamaktaydı. Bu kırsal nüfusun büyük bir bölümü devlet mülkiyetindeki topraklar üzerinde ve aile işletmeleri çerçevesinde tarımla uğraşmaktaydı. İşledikleri toprak miktarı ve sağladıkları gelir açısından bu köylü üreticiler arasında önemli farklılaşmalar görülmüyordu. Kırsal nüfusun küçümsenemeyecek bir bölümü de aşiretler halinde göçebe olarak yaşıyor ve daha çok hayvancılıkla uğraşıyordu. Hem yerleşik tarımla uğraşan, hem de göçebe olarak yaşayan kırsal nüfus, tükettikleri

giyim eşyaları ve basit üretim araçları gibi tarım-dışı malların önemli bir bölümünü kendileri üretmekteydi.

Toplam nüfusun yaklaşık olarak yüzde 10 kadar bir bölümü ise kentlerde oturmakta ve esnaf loncalarına bağlı olarak zanaatlarla ve diğer tarım-dışı faaliyetlerle uğraşmaktaydı. Esnaf loncaları içinde çırağtan kalfaya, kalfadan da yoksul ve zengin lonca ustalarına kadar belirli bir hiyerarşi oluşmuş, ortaya toplumsal ve iktisadi farklılıklar çıkmıştı. Doğrudan üretimle uğraşan bu kesimlere ek olarak büyüklü küçüklü tüccarlar ve tefeciler kentlerdeki iktisadi faaliyetlerle uğraşan nüfusun diğer unsurlarını oluşturuyorlardı.

Bu özet tablo Osmanlı ekonomisinde üretimi gerçekleştirenlerin tümünü kapsamaktadır. Ancak reaya olarak adlandırılan ve vergi veren bu kesimlerin yanı sıra, Osmanlı toplumunda devleti temsil eden ve yaratılan artığın bir bölümüne devlet adına el koyan bir sınıf daha vardı. Askeri olarak adlandırılan bu sınıfı dikkate almadan Osmanlı toplumunun yapısını anlayabilmek mümkün değildir.

Osmanlı devletinin kuruluş dönemlerinden itibaren, merkezi devletin hangi toplumsal kesimlerin eline geçeceği büyük mücadelelere konu olmuştu. 14. ve 15. yüzyıllarda taşradaki toprağa dayalı unsurlar, merkezi devletin gücünü sınırlamak ve merkezi yönetim içinde ağırlık sahibi olmak için çaba gösterdiler. Bu çabaların başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, bir yandan merkezi devletin toplum ve ekonomi üzerindeki denetimi artarken, öte yandan da devletin kadroları tümüyle olmasa da büyük çoğunluğuyla, devşirme sisteminden gelen ve devlet olmadan varolmayacak, çıkarlarını devletin çıkarlarıyla özdeşleştiren kapıkulları tarafından doldurulmaya başlandı.

Toplumun etnik kökenleri farklı bir bölümünü, diğer kesimlerinden soyutlayarak belli görevler için yetiştirmek olarak özetlenebilecek olan devşirme sistemi ve daha genel olarak kuluk Osmanlılar'a özgü bir yöntem değildi. Daha önceleri Orta Doğu'daki diğer devletler de, örneğin Memluklar'da görüldüğü gibi, bu yönetime baş vurarak bir yöneticiler sınıfı oluşturmuşlardı. Osmanlılar'ın uyguladığı biçimiyle devşirme sisteminde, Hristiyan çocuklar, yaklaşık olarak kırk haneden bir çocuk hesabıyla, küçük yaşta köylerinden alınıyor ve Müslüman âdet ve geleneklerine göre yetiştirilmek üzere Türk köylü ailelerinin yanına veriliyorlardı. Böylece Müslüman köylü aileleri de ek emek sağlamış oluyorlardı.

Devşirmeler belirli bir yaşa gelince yeteneklerine göre askerî veya sivil hizmetlere ayrılıyorlardı. Askerî hizmetlere ayrılanlar gerekli eğitimi gördükten sonra Yeniçeri ordusuna katılıyorlar ve yeteneklerine göre askerî hiyerarşi içinde ordu

komutanlığına kadar yükselibiliyorlardı.

Sivil hizmetler için ayrılan devşirmeler de, yine yeteneklerine ve diğer koşullara bağlı olarak, merkez yönetiminde veya taşrada çeşitli bürokratik görevlere geliyorlardı. Zaman içinde çeşitli süzgeçlerden geçerek hiyerarşinin basamaklarını tırmanabilenler, merkezde vezirliğe, taşrada da sancak beyliklerine, eyalet valiliklerine ve büyük bölgelerin en üst yöneticileri olarak beylerbeyliklerine kadar yükseliyorlardı. Belirli sınırlar içinde, sivil ve askerî hiyerarşilerin birinden diğerine geçebiliyordu. Hem savaşlarda yararlık gösteren kullar, örneğin yeniçeriler, hem de reaya kökenli askerler devlet mülkiyetindeki tarımsal toprakları yönetmek üzere tımarlara sipahi olarak atanabiliyorlardı. Taşra yöneticiliğinde en alt basamaklardan birini oluşturan sipahilik, diğer devlet görevlerinin pek çoğunun tersine, babadan oğula geçebiliyordu.

Küçük yaşlarda ailelerinin yanından alınmış olmalarına karşın, devşirmelerin toplumsal kökenlerinden tümüyle koptuklarını söylemek mümkün değildir. Kendi çıkarlarını devletin çıkarlarıyla özdeşleştirmekle birlikte, devşirmelerin pek çoğu doğup büyüdükleri Hristiyan yöreyle olan ilişkilerini yaşamları boyunca sürdürüyordu. Sefer sırasında kendi köyüne uğrayabilmek, yakınlarını ziyaret edebilmek için ordunun yolunu değiştiren devşirme kökenli vezirlere rastlanıyordu. 16. yüzyılın ilk yarısı belki de devşirme sisteminin en güçlü olduğu dönemdir. Ancak bu dönemde bile, askerî ve sivil devlet hiyerarşilerinin tümüyle devşirmelerden oluştuğu söylenemez. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise devşirme sisteminin önemi azalmaya başlamış, Türk ve Müslüman kökenlilerin devlet görevlileri içindeki ağırlığı artmıştır.

Yönetici ya da askerî sınıf içindeki üçüncü hiyerarşiyi ise ulema ya da İslam ilimleri uzmanları olarak din, eğitim ve yargı işlerine bakanlar oluşturuyordu. Ulema, devşirmeler arasından değil, eğitim gördükleri medreselerin bulunduğu kentlerdeki Müslüman nüfus arasından, esas olarak da İstanbul ile Batı ve Orta Anadolu'daki Türkler arasından çıkıyordu. Medreselerde daha sınırlı eğitim gören pek çok ulema, imam, hatip veya müezzin olarak çalışıyordu. Ulema hiyerarşisinin daha üst basamaklarında ise, müftüler ve büyüklü küçüklü yönetim birimlerine atanan kadılar bulunuyordu. İstanbul, Bursa ve Edirne kadılıklarının özel konumu vardı. Kadılar hem merkezi devletin koyduğu örfî kanunları, hem de Şeriati bilen ve yorumlayan kişiler olarak bölgelerindeki yargı işlerini yönetiyorlardı. Ayrıca, merkezi devletin kendi birimlerindeki en üst sivil yöneticisi olarak bir belediye başkanı gibi çalışmaktaydılar. Merkezi devletin toplum ve ekonomiyi denetim altında tutma çabalarında kadılar

rın önemli bir yeri vardı. Kadıların bir bölümü ise medreselerde ders vermek üzere müderris olarak kalıyor, ancak daha sonraları sivil bürokrasi içinde yöneticilik görevlerine geçebiliyorlardı. Ulema hiyerarşisinin en üstünde din işlerinden sorumlu Şeyhülislam ile yargı işlerinin tümünden sorumlu olan Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri vardı.

Soru 16: Maliye nedir, ekonomi nedir, aralarındaki ayırım niçin önemlidir?

Osmanlı döneminden günümüze kadar gelen ve Cumhuriyet Türkiye'sinde de tarih yazıcılığına egemen olan anlayışın en büyük yanlışlarından biri toplumu devletle, Osmanlı toplumunun tarihini de Osmanlı Devleti'nin tarihiyle özdeşleştirmek olmuştur. Bu anlayışın kökenleri, devletten maaş alan ve olaylara yalnızca devlet açısından bakan saray tarihçilerine kadar gitmektedir. Osmanlı tarihi yalnızca Osmanlı Devleti'nin tarihi olarak kabul edilince, merkezî devletin gücünün arttığı dönemleri genişleme ve yükselme, merkezî devletin zayıfladığı dönemleri ise durgunluk ve gerileme dönemleri olarak nitelendirmek kaçınılmaz oluyor.

İktisadî tarih çalışmalarında, bu devlet ağırlıklı bakış açısı kendisini maliye ile ekonominin birbirine karıştırılması biçiminde gösteriyor. Böylece Osmanlı ekonomisinin tarihi maliyenin tarihine indirgenmekte, maliyenin güçlü olduğu zaman ekonominin genel bir canlanma içinde olduğu, maliyenin bunalıma girdiği zaman da ekonominin durgunluğa ve gerilemeye sürüklendiği varsayılmaktadır.

İşte bu nedenle, Osmanlı ekonomisinin tarihini incelemeye girişmeden önce maliye ile ekonomi arasında önemli bir ayırımın altını çizmek gerekiyor. Maliye, devletin gelir ve giderleriyle bunlar arasındaki dengeleri yansıtan ve devlete ait bir alandır. Maliyenin güçlü olması, devlet gelirlerinin giderleri karşılama anlamına gelmektedir. Mali bunalım denilince de devlet gelirlerinin giderlerin gerisinde kalması, bütçenin açık vermesi kastedilmektedir.

Ekonomi ise üretim, tüketim, değişim, bölüşüm ve birikim gibi temel faaliyetlerin yer aldığı ve esas olarak topluma ait bir alandır. Osmanlı örneğinde olduğu gibi, devlet de bu alana girebilir ve ekonomiye müdahale edebilir. Ancak devletin tüm çabalarına karşın, ekonomi kendi yasalarına göre işlemektedir ve belirli bir özerkliği vardır. Örneğin devletin tüm çabalarına karşın, tarımsal üreticiler veya loncalar üzerindeki denetimi belirli sınırlar içinde kalacaktır. Aynı biçimde, devlet tüccarların faali-

yetlerini her zaman dilediği gibi denetleyemeyecektir.

Ekonomi ile maliye arasında sıkı ilişkiler vardır. Örneğin, ekonominin canlandığı, üretimin arttığı dönemlerde devletin daha kolay gelir toplaması, maliyenin daha güçlü olması beklenir. Öte yandan, ekonominin daraldığı, tarımın, zanaatların ve ticaretin gerilediği dönemlerde devlet maliyesinin de bunalıma sürüklenmesi daha kolay olacaktır.

Ancak ekonomi ile maliyenin her zaman aynı doğrultuda dalgalanmalar göstereceğini varsaymak hatalı olur. Ekonomi maliye dışında çok geniş bir alanı kapsadığına göre, özellikle devletin siyasal gücünün ve dolayısıyla ekonomi üzerindeki denetiminin azaldığı dönemlerde maliye ile ekonominin farklı görüntüler vermeleri mümkündür. Örneğin, siyasal gücünün azalması nedeniyle merkezi devletin vergi gelirleri azalabilir. Bu gelirler taşradaki güçlü unsurların elinde kalabilir. Bir başka dönemde ise savaş tekniklerindeki değişiklikler nedeniyle ordunun beslenmesi ve donanımı gittikçe daha büyük masraflar gerektirebilir. Bu nedenle de devletin gelirleri giderlerinin gerisinde kalabilir, mali bunalım derinleşebilir. Oysa aynı dönemde ekonomi genel bir genişleme eğilimi içinde olabilir, tarım ve zanaatlarda üretim artış gösterebilir. Her iki durumda da maliyenin durumuna bakarak ekonomi durumu hakkında yargılara varmak hatalı olacaktır. En doğru yaklaşım, maliye ve ekonominin kapsadıkları alanları dikkatle tanımlamak ve mümkünse, her birini ve birbirleriyle karşılıklı etkileşimlerini ayrı ayrı incelemektir.

Şimdi 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisini incelemeye geçebiliriz. İncelememize her kapitalizm öncesi toplumda olduğu gibi üretimin büyük bir kısmının gerçekleştirildiği, el konulan artığın büyük bir kısmının yaratıldığı tarım kesimiyle başlayacağız. Tarımsal üretimin hangi koşullarda ve kimler tarafından gerçekleştirildiğini tartıştıktan sonra topraktaki mülkiyet ilişkilerinin ve tarımsal artığa el koyma biçimlerinin bir haritasını çıkaracağız. Oradan kentlere yönelerek tarım-dışı üretim faaliyetlerinin örgütlenme biçimlerini ve bu kesimdeki üretim ilişkilerini ele alacağız. Daha sonra da iç ve dış ticaretin işlevi ve önemi üzerinde durulacak. Osmanlı örneğini incelerken bütün bunları devlet-ekonomi ilişkileriyle birlikte ele almak gerekecek.

Soru 17: 16. yüzyılda Anadolu tarımının belli başlı özellikleri nelerdi; Anadolu köyleri dışarıya kapalı, kendi kendilerine yeterli birimler miydiler?

Emek ve toprak dengeleriyle başlayalım. 16. yüzyılda Anadolu ve İstanbul yöresinin nüfusu hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. Ancak bu alanın nüfusunun 16. yüzyıl boyunca hızlı sayılabilecek bir artıştan sonra 5-6 milyondan 10 milyona kadar yükseldiği tahmin edilmektedir. Yine yuvarlak bir tahminle, bu nüfusun yüzde 90'a yakın bir bölümünün kırsal alanlarda yaşadığı söylenebilir. Kırsal nüfusun küçümsenemeyecek bir bölümü de göçebe olarak yaşıyordu, yerleşik tarımla uğraşmıyordu. Aktardığımız tahminler önemli hata payları içerse de, 16. yüzyılda tarımla uğraşan nüfusun o dönemdeki ekilebilir toprakların miktarıyla karşılaştırıldığında sınırlı kaldığını söyleyebiliriz.

Tarımla uğraşan nüfusun miktarı ekilen toprakların miktarını da belirlemekteydi. Ayrıca, ulaştırma teknolojisinin yetersiz kalması nedeniyle, özellikle iç bölgelerde uzak mesafe pazarları için tarımsal üretim yapılamıyordu. İç bölgelerde hububat taşımacılığı develerle yapılıyor ve oldukça pahalıya mal oluyordu. 16. yüzyılda nüfusu yarım milyonu aşarak tekrar Akdeniz havzasının en büyük kentlerinden biri durumuna gelen ve Anadolu'daki diğer kentlerin tümünü gölgede bırakan İstanbul, hububat gereksiniminin büyük bir bölümünü deniz yoluyla Balkanlar'dan ve Ege kıyılarından sağlamaktaydı. Bu durumda, iç Anadolu'nun bugün hububat tarımına çok elverişli geniş ve iç pazarı besleyen topraklarının ancak sınırlı ölçülerde üretime açıldığını, bu bölgede yaşayan kırsal nüfusun kendi tüketimleri ile bir miktar da yerel pazarlar için üretim yapıldığını söyleyebiliriz.

Bir yandan tarımla uğraşan nüfusun sınırlı kalması ve ekilebilir toprakların varlığı, öte yandan da aşağıda ayrıntılı olarak tartışacağımız gibi, devletin topraktaki mülkiyet biçimlerine müdahalesi Anadolu'da büyük işletmelerin yaygınlaşmasını engellemiş ve küçük üreticiliği güçlendirmiştir. 16. yüzyılda Anadolu'da tarımsal üretime açılmış toprakların çok büyük bir bölümü, esas olarak hane emeğini kullanan küçük ve orta ölçekli köylü işletmeleri tarafından ekilmekteydi.

Kullanılan toprakların yüzde 90'a yakın bir bölümünde kuru tarım yapılır ve hububat ekilirdi. Hububat üretiminde yüzyıllardır geçerli olan ve esas olarak hane emeğiyle bir çift öküzün çektiği karasabana dayanan üretim teknolojisi kullanılıyordu. Buğday ve arpa Anadolu tarımının en önemli ürünleriydi.

Buğdayda verimlilik toprağın niteliğine göre büyük farklılıklar göstermekle birlikte, ortalama olarak bire beş ya da bire altı hektar başına da 800-900 kilo ürün alındığı tahmin edilebilir. Bu ortalama verimlilik düzeyinin 20. yüzyılın ortalarına kadar sürdüğünü, ancak 1950'lerde aşılabildiğini söyleyebiliriz. Hububatın ve bir miktar baklagillerin yanı sıra pamuk gibi hammaddeler de hem kırsal nüfusun kendi tüketimleri için hem de kentlerdeki loncaların gereksinimleri için ekilmekteydi. Uzun mesafeli ulaşım olanakları olan kıyı bölgelerinde ve kentlerin çevresinde meyve ve sebze üretiminin, bağların ve bahçelerin önemi artıyordu.

Günümüzün sanayileşmiş toplumlarıyla karşılaştırıldığında, tarıma dayalı kapitalizm öncesi toplumlarda pazar ekonomisi ve meta üretimi çok daha sınırlı boyutlarda kalmaktaydı. Bu toplumlarda kırlarla kentler arasındaki işbölümü henüz gelişmemiş, kırlar henüz tarımsal mallar üretiminde tümüyle uzmanlaşmamışlardı. Hem Avrupa'da, hem de dünyanın diğer yörelerinde, köylüler tükettikleri gıda maddelerinin, giyim eşyalarının ve kullandıkları basit üretim araçlarının, tarımsal aletlerin büyük bir bölümünü kendileri üretmekteydiler. Örneğin 19. yüzyıla kadar, dünyanın hemen her köşesinde kırsal nüfus kendi ipliğini kendi eğirmekte, giydiği kumaşı yine kendisi dokumaktaydı. Pazar için üretimin ya da meta üretiminin sınırlı kaldığı bu koşullarda para kullanımı da yaygınlaşmamıştı.

Ancak, Osmanlı toplumunu bugünün toplumlarıyla değil de o dönemin toplumlarıyla, örneğin Avrupa toplumlarıyla karşılaştıracak olursak, bir başka deyişle kapitalizm öncesi toplumların ölçütlerini kullanacak olursak, 16. yüzyıl Osmanlı köylerinin kapalı, kendi kendilerine yeterli birimler oluşturduğunu söylemek mümkün değildir. 16. yüzyılda Osmanlı kırlarıyla kentleri arasında önemli bağlar kurulmuştu. Köylüler üretimlerinin bir bölümünü pazara getirerek satıyorlardı. Devlete ödedikleri vergilerin bir bölümü para olarak toplandığı için, satın alma gücü yüksek olmasa da, pazardan herhangi bir mal almak eğiliminde olmasa da, köylü haneleri ürünün belirli bir bölümünü pazara indirip satmak zorundaydı.

Ayrıca, kentlerin çevresindeki köyler kent ekonomisiyle oldukça bütünleşmiş bir konumdaydılar. İstanbul, Bursa, Kayseri, Konya, Tokat ve Amasya gibi kentlerin çevresindeki köyler meyve ve sebze ile et, süt gibi hayvancılık ürünlerinde uzmanlaşıyorlardı. Bu köylerde yaşayanlar tüketim gereksinimlerini de büyük ölçüde kent pazarlarından sağlıyorlardı.

16. yüzyıl öncesinde ve sonrasında, Anadolu'daki kırsal nüfusun önemli bir bölümünün Kürt ve Türkmen aşiretlerinden oluştuğunu unutmamak gerekiyor. Bu aşiretlerin büyük

bir bölümü de göçebe olarak yaşamakta ve geçimini yerleşik tarımından değil, hayvancılık ve benzeri faaliyetlerden sağlamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin kendi sayımlarına göre, 16. yüzyılda göçerler Anadolu nüfusunun yaklaşık beşte birini oluşturuyorlardı.

Yalnızca yerleşik tarımla uğraşan kırsal nüfus değil, göçebe olarak yaşayan nüfus da Anadolu'nun pek çok köşesinde düzenli olarak kurulan yerel pazarları kullanmaktaydı. Nitekim yerel pazarların sık sık kurulduğu yerlerden biri de göçerlerin yazlık yaylalarıydı. Bu pazarlara gelen tüccarlar bir yandan reayanın ve sipahinin getirdiği hububat ve diğer tarımsal malları kentlerde satmak üzere toplarken, öte yandan da kentlerdeki zanaatların ürettiği mamul malları satışa sürmekteydiler. Osmanlı ülkesinden tarımsal ürünler ithal etmek isteyen Avrupalı tüccarlar da bu pazarların içinde daha büyük olanlara gelerek mal topluyorlardı. Öte yandan, maaşlarını para olarak alan devlet memurları da yerel pazarlara gelerek gereksinimlerini karşıyorlardı. Son yıllarda Osmanlı toplumsal ve iktisadi tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Suraiya Faroqi'nin araştırmaları, yerel pazar ve panayırların hem Anadolu'da hem de Balkanlar'da çok yaygın olduğunu, hem kırsal alanlarla kentler arasındaki yerel ticaretin hem de uzun mesafeli ticaretin önemli bir bölümünün büyüklü küçüklü bu pazarlar aracılığıyla gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

Soru 18: Tımar düzeninin amacı neydi?

Kapitalizm öncesinde yerleşik tarıma dayalı tüm toplumlar da egemen sınıflar aynı temel soruya yanıt arıyorlardı. Tarımsal üretimin bir bölümü üreticilerden nasıl çekip alınacak, bir başka deyişle tarımsal artığa nasıl el konacak ve bu artığın bir bölümüyle de bir ordu nasıl kurulacak, nasıl beslenecektir? Kapitalizm öncesi toplumlar da para kullanımının çok sınırlı kalması nedeniyle, toprak kirası veya vergi biçimindeki artığın tarımsal üreticilerden nakit olarak toplanması çok zordu. Öte yandan, bu toplumlar da teknolojik olanakların da sınırlı kalması nedeniyle, artığın ürün olarak toplanması, pazara taşınarak paraya çevrilmesi ve sonra da maaş olarak askerlere dağıtılması da aynı derecede güçtü. İşte bu koşullarda her toplum, her egemen sınıf kendi yapıları ve tarihsel özellikleri çerçevesinde bu meseleye bir çözüm getirmeye çalışmıştır.

Tımar düzeni bu soruya Osmanlı toplumunun özgül koşullarında verilen yanıtı oluşturuyor. Ancak tımar düzeninin tümüyle Osmanlı toplumu tarafından geliştirildiği söylenemez.

Tımar düzeninin tarihsel kökenlerini batı Asya'da ve özellikle İran'daki toprak rejimlerinde, Selçuklular'ın ikta sisteminde ve Bizans'ın proniasında aramak gerektiğini de belirtelim.

Osmanlı Devleti'nin ilk yayılma dönemlerinden başlayarak toprağın denetiminin devlet ile özel kesimler arasında sürekli bir mücadele kaynağı olduğuna değinmiştik. Özellikle Rume-
li'de fethedilen topraklarda devlet mülkiyetinin kurulması daha kolay olmuş, buna karşılık Anadolu'da özel mülkiyet daha uzun bir süre direnebilmişti. Tımar düzeni ancak bu mücadelenin merkezi devlet lehine gelişmesi sayesinde yaygınlaşabildi.

16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık tımar düzeni İmparatorluğun çok büyük bir bölümünde yürürlükteydi. Buna karşılık Osmanlı merkez yönetiminin tam anlamıyla yerleşemediği Mısır, Bağdad ve Basra gibi eyaletlerle doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerinde, merkezi devletle yerel olarak güçlü unsurlar arasındaki siyasal dengeler ortaya farklı mülkiyet biçimleri ve toprak düzenleri çıkarabiliyordu.

Tımar sisteminin yürürlükte olduğu bölgelerde devlet, örneğin bu toprakların fethedilmesinden sonra vergi geliri sağlayabilecek tüm mal ve insan kaynaklarının sayımını yaparak bunları tahrir defterlerine kaydederdi. Yalnızca tarımsal topraklar değil, kentlerdeki imalathaneler, pazar yerleri, limanlar, değirmenler ve gümrük kapıları da bu defterlere işlenirdi. Daha sonra da bu kaynaklar sağlayacakları yıllık gelirin miktarına göre dirlik adı verilen irili ufaklı birimlere ayrılırlardı. En fazla gelir sağlayan dirliklere has, orta boydaklılara zeamet ve sayıca ezici çoğunluğu oluşturan küçük dirliklere de tımar adı verilir-
di. Has ve zeametlerin gelirleri padişahın kendisine veya maaşlarına karşılık olmak üzere yüksek devlet memurlarına ayrılırdı. Tımarlar ise bir beratla birlikte sipahilere dağıtılırdı.

Sipahilerden ve büyük dirlik sahiplerinden beklenen, her şeyden önce, dirliklerindeki üretime yönelik veya ticari faaliyetlerin düzenli bir biçimde yapılmasını sağlamak ve tahrir defterlerine işlenen vergi gelirlerini toplamaktı. Ayrıca dirlik sahipleri bu gelirlerin bir bölümünü kendi geçimleri için ayırdıktan sonra hem savaş sırasında orduya sipahi olarak katılmak, hem de dirliğin büyüklüğüne göre öngörülen sayıda cebelü adı verilen silahlı ve zırhlı askerin orduya katılmasını sağlamakla yükümlüydüler.

16. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı ordusunun temel vurucu gücünü işte bu atlı sipahi ordusu oluşturuyordu. 1527-28 yılının devlet bütçesine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda kırk bine yakın büyüklü küçük tımar bulunmaktaydı. Bir savaş durumunda bu tımarlardaki sipahiler ve cebelü askerleri 70-80 bin kişilik bir ordu oluşturuyordu. Oysa aynı yıllarda

devletten sürekli maas alan kapikulu merkez ordusunun büyüklüğü 30-35 bini aşmıyordu. 16. yüzyıl boyunca İmparatorluğa katılan yeni topraklarla birlikte tımarlı sipahi ordusu giderek büyüdü. Yüzyılın sonlarına doğru 100 binin üzerine çıktı. hatta kimi abartılı tahminlere göre 200 bine yaklaştı. Bu yuvarlak sayılar tımar düzeninin klasik dönem Osmanlı ordusu için vazgeçilmez önemini çarpıcı bir biçimde yansıtmaktadır.

Soru 19: Osmanlı tarımının temel birimi nedir; tarımsal üretimi kimler gerçekleştiriyordu?

Tımar rejimini yalnızca orduya asker sağlayan bir yöntem olarak görmemek gerekir. Tımar düzeni aynı zamanda tarımsal artığın devlet hazinesine aktarılmasını sağlıyordu. Tımarın en önemli özelliklerinden biri de küçük aile işletmelerine dayanan bir toprak düzeni olmasıdır. Özel mülkiyet ve büyük işletmelere dayanan yapılarla karşılaştırıldığında, küçük aile işletmelerine dayanan bir tarımsal yapı merkezi devletin vergi toplayabilmesini kolaylaştırıyordu. Küçük işletmelere dayanan bir yapı aynı zamanda merkezi devlete karşı siyasal alternatiflerin oluşmasını da güçleştirmekte, örneğin toprağa bağlı bir aristokrasinin ortaya çıkmasını engellemektedir. İşte bu mali ve siyasal nedenlerle, Osmanlı devleti tımar düzenini gücünün yettiği ölçüde yaygınlaştırmaya ve korumaya çalışmıştır.

Mülkiyeti devlete ait olan ve mirî olarak adlandırılan topraklarda kurulan tımarlar veya daha büyük dirlikler bir veya birden fazla köyden oluşurdu. Tımarların toprakları, sipahiye ufak bir hassa çiftliği bırakıldıktan sonra, aile çiftliklerine bölünürdü. Bu çiftlikler, toprağı işleme ve belirli vergileri ödeme yükümlülüğü karşılığında köylü hanelerine bırakılıyordu. Böylece devlet, kendi mülkiyetindeki toprakların kullanım hakkını babadan oğula geçer biçimde köylülere bırakmış veya kiralamış oluyordu. Bu durum nüfus ve arazi tahrirleri ya da sayımlarıyla saptanır ve çiftliğinin tapusu köylü hanesine verilirdi.

Hane çiftlikleri genellikle bir çift öküz tarafından işlenebilecek büyüklükteydiler. Örneğin 1487 tarihli Hüdavendigâr (Bursa) Livası kanunnamesinde bir çift şöyle tanımlanmaktaydı: "Zira has yerden yetmiş seksen dönüm ve mutavassıt-ul-hal yerden yüz dönüm ve edna yerden yüz otuz ve yüz elli dönüm yer bir çiftlik itibar olunur." Kuru tarım yapılan yerlerde her yıl toprakların yarısının nadasa bırakıldığını varsayarsak, ortalama bir köylü hanesinin bir çift öküz ile yılda 40 ya da 50 dönüm toprak ektiğini söyleyebiliriz. Sayıları milyonları bulan bu küçük köylü işletmeleri Osmanlı tarımının temelini oluşturu-

yord. Nüfusun yaklaşık yüzde 90'ının kırsal alanlarda yaşadığını, toplam nüfusun belki de dörtte üçünün yerleşik tarımla uğraştığını hatırlarsak, bu hane çiftliklerinin Osmanlı ekonomisi içindeki önemi de daha iyi ortaya çıkacaktır.

Tarımsal üretimi gerçekleştiren köylüler daha önceki tarımsal üreticilerin soyundan gelenlerle, toprağa yerleşen göçebelerden ve askeri veya yönetici sınıftan gelip de çeşitli nedenlerle toprağı işlemek zorunda kalanlardan oluşuyordu. Osmanlı hukuku tarımsal üreticileri reaya sınıfına dahil olarak kabul etmekteydi. Kanunlarda reayanın sınıfsal konumu "raiyyet oğlu raiyyettir" biçiminde tanımlanmaktaydı. Reayanın askeri sınıfa geçişi ancak istisnai durumlarda mümkün oluyordu. Raiyyetin çoğulu olan reayanın sözcük anlamı, güdülen yönetilen kimse lerdir. Yalnızca Osmanlı tarımının değil aynı zamanda Osmanlı ekonomisinin de en küçük ama en temel birimini oluşturan hane işletmelerine de raiyyet çiftliği adı verilmekteydi.

Tarımsal üretimin gerçekleştirilmesi, buna bağlı olarak belirli vergilerin toplanması ve bir sipahi ordusunun oluşturulması merkezi devletin sürdürmeye çalıştığı toplumsal düzeninin en can alıcı meselelerini oluşturunuyordu. Merkezi devlet de reaya çiftliklerini kendi mali temeli olarak kabul ediyor ve bunların parçalanmasını önlemeye çalışıyordu. Örneğin 1525 tarihli Sofya kanunnamesinde "çiftlik bozulması katliyen calz değildir" denilmekteydi. Bu durumda reaya çiftliklerinin yalnızca Osmanlı tarımının değil aynı zamanda Osmanlı ekonomisinin ve devlet maliyesinin temelini oluşturduğunu söylersek abartmış olmayız.

16. yüzyıl ortalarına kadar işlenebilir toprakların görece bolluğu, buna karşılık tarımsal nüfusun sınırlı kalışı, devletin emeğe verdiği önemi artırmıştı. Reayayı toprağa bağlamak ve tarımsal üretimi gerçekleştirmesini sağlamak, merkezi devlet açısından büyük önem taşıyordu. Dirliklerini canlandırmaya çalışan sipahilerin reaya hanelerini kendi tımarlarına çekebilmek için birbirleriyle rekabete girdikleri bile görülüyordu. Bu koşullarda devlet reayanın toprağını bırakıp göç etmesini, örneğin kente giderek bir loncaya girmesini veya bir başka tımara geçmesini önlemek amacıyla çift bozma resmi adı altında bir vergi koymuştu. Bu vergiyi ödemedi topraklarını terkeden reaya on yıl içinde yakalanırsa, tımarlarına geri yollanırdı. Ancak, bu vergiyi ödeyebilen reayanın topraklarından ayrılması mümkün değildi.

Çift bozma resminin gerçek yükünü saptayabilmek için basit bir hesap yapalım. Örneğin II. Mehmed döneminde çift bozma resmi olarak 50 akçe alınıyordu. Aynı dönemin fiyatlarını incelediğimizde, bu bedelin yaklaşık 200-300 kilo buğdayın

piyasa fiyatına eşit olduğunu görüyoruz. Bu durumda çift bozma resminin, ödenmesi olanaksız bir miktar olmadığı, ancak yılda 40-50 dönüm toprak işleyen bir reaya hanesinin çeşitli vergiler ve tohumluk payından sonra kendi tüketimine ayırabileceği yıllık buğdayın önemli bir bölümünü alıp götüreceği söylenebilir. 16. yüzyılın ikinci yarısında genel fiyat düzeyinin ve özellikle tarımsal malların fiyatlarının artmasıyla birlikte, çift bozma resmi de yükselmiş, 300 akçeye kadar çıkmıştır.

16. yüzyılın ortalarından sonra nüfus artışları nedeniyle, emek tarımsal üretimde bir darboğaz oluşturmaktan çıkacak, emek darlığı nedeniyle ekilemeyen topraklar azalacaktır. Bu yeni koşullar karşısında devletin çiftini bırakan reayaya ilişkin uygulamaları da gevşemiş, yerel kadılar toprağı terkeden köylüleri yakalayarak geri göndermekten vaz geçmişlerdir. Bu konuyu kitabın Üçüncü Bölümü'nde ele alacağız.

Soru 20: Tarımsal artık üreticilerden nasıl alınıyordu, reayanın ödediği vergiler nelerdi?

Kitabın Birinci Bölümü'nde belirttiğimiz gibi, tarımsal artığın üreticilerden çekilip alınma biçimleri kapitalizm öncesi toplumların en canalcı özelliklerinden birini oluşturur. Osmanlı toplumunun temel özelliklerini belirleyebilmek ve Osmanlı toplumunu diğer kapitalizm öncesi toplumlarla birlikte karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirebilmek için devletin ve çeşitli toplumsal kesimlerin tarımsal üretimi gerçekleştiren reayadan taleplerini ayrıntılı olarak incelemek gerekiyor.

Reayanın esas olarak toprağı işlemekle ve kendisinden istendiğinde cebelü askeri olarak orduya katılmakla yükümlü olduğunu belirtmiştik. Bunlara ek olarak, reayanın sipahiye ve merkezi devlete ödemekle yükümlü olduğu vergiler üç kümede toplanabilir.

a) Sipahi tarafından toplanan, toprağı ve haneye bağlı vergiler ve yükümlülükler:

Toprağın reaya tarafından kullanımında devlet tarafından kabul edilen temel birim "çift"ti. Bir çift öküz tarafından işlenebilecek kadar toprağı olan köylü hanelerinden alınan vergiye de çift resmi denirdi. Çift resmi üründen alınan bir vergi değil, kullanılan toprağın miktarına göre nakit olarak toplanan bir vergiydi, bir anlamda da bir basit toprak kirasıydı. İmparatorluğun pek çok bölgesinde, özellikle de daha önceden feodal üretim ilişkilerinin yaygın olduğu Rumeli'de çift resmi, devlet mülkiyetindeki toprağın kullanım hakkı karşılığında reayanın sipahiye

sunmakla yükümlü olduğu emek hizmetlerinin bir bölümüyle, döğen hizmeti, boyunduruk resmi, ot, odun gibi yükümlülüklerin paraya çevrilmiş biçimi olarak ortaya çıkmıştı. Çift resminin miktarı da İmparatorluğun bir bölgesinden diğerine farklılıklar göstermekteydi. Örneğin 16. yüzyılın ilk yarısında çift resmi Rumeli'de yılda 22 akçe, Anadolu'da 33 akçe, Suriye'de 40 akçe ve Doğu Anadolu'da 50 akçe olarak alınmaktaydı. O dönemin fiyatlarıyla bu miktar 100-150 kilo buğdayın piyasa fiyatına eşit oluyordu. Yılda 40-50 dönüm toprak işleyen bir köylü hanesinin yaklaşık olarak 3-4 ton buğday ürettiğini varsayarsak, çift resminin fazla küçümsenecek bir vergi olmadığı, ancak reayanın üzerindeki en ağır yükü öşür gibi üretim üzerinden alınan vergilerin oluşturduğu ortaya çıkıyor.

Köylü hanesinin toprağı nim (yarım) çift kadarsa, yarım çift resmi öderdi. Raiyyetin işlediğı topraklar daha da azsa veya hiç toprağı yoksa, kendisine bennak denilir ve toprağın miktarından bağımsız olarak sabit bir resim öderdi. Öte yandan gayri müslim reaya da ispence adı altında çift resminden veya bennak resminden farkı olmayan bir vergi ödemekteydi. Sipahiye ödenen ispenceye ek olarak, gayri müslim reaya cizye adlı bir başka vergiyi de doğrudan devlete öderdi. Bunun karşılığında ise askerî yükümlülüklerden muaf tutulurdu. Bütün bu uygulamalar, çift resmini, bir toprak vergisi olduğu kadar, kırsal alanlardaki her yükümlünün veya her raiyyetin ödediğı bir hane vergisi olarak yorumlamanın daha doğru olacağını gösteriyor.

b) Üretim üzerinden alınan vergiler:

Reayanın ödediğı vergiler içinde en önemlisi ve reaya için en büyük yükü oluşturanı ürünün belirli bir oranı olarak sipahi tarafından toplanan öşürdü. Öşürün oranı devletin farklı bölgelerdeki gücüne, fetih öncesinde varolan vergilerin oranına ve toprağın verimine göre onda birle beşte bir arasında değişmekteydi. Sulanan topraklarda bu oranın dörtte bire kadar çıktığı görülmüştü. Öşür, yalnızca hububata değil, tüm toprak ürünlerine, bağlara, bahçelere ve kovanlara da uygulanırdı. Hasat zamanında reaya, öşürü ya sipahinin ambarına yıkar, ya da sipahi isterse pazar yerine kadar götürürdü. Bu yükümlülük reaya için bir günlük angarya oluşturmuyordu. Reayanın öşürü bir günden daha fazla uzaklığa taşımak zorunda olmadığı kanunnamelerde belirtilmişti. Bunlara ek olarak beslenen hayvanlar için reaya koyun resmi adı altında bir başka vergi öderdi. Koyun resmi nakit olarak ve doğrudan devlete ödenirdi. Hayvanlardan alınan bu vergiler daha sonraları ağnam adı altında toplanmaya başlamıştır.

c) Angarya (zorunlu emek hizmetleri):

Reaya ve reaya çiftliği hem ekonominin ve hem de devlet maliyesinin temelini oluşturmaktaydı. Bu nedenle devlet, sipahinin keyfî davranışlarını ve reayayı aşırı derecede sömürmesini engellemeye çalışmış, reayanın sipahiye olan emek yükümlülüklerinin üst sınırlarını da koyduğu kanunnamelerde belirtmişti. Ayrıca, sipahinin hassa çiftliğinin fazla büyük olmaması ve devletin müdahaleleri nedeniyle genişleyememesi angarya uygulamasının bir diğer sınırını çizmekteydi. Bu nedenlerle, örneğin Avrupa feodalizminde görüldüğü gibi, reayanın düzenli bir biçimde hassa çiftliğinde çalışmasına merkezî devletin güçlü olduğu 16. yüzyılda rastlanmamaktadır.

Reaya, yılda bir gün, öşürü sipahinin gösterdiği yere taşımakla yükümlüydü. Ayrıca, sipahinin evinin değil ama ahırının yapımını da reaya üstlenirdi. Eğer sipahi örneğin bir komşu köyde oturuyorsa, köyü ziyarete geldiğinde sipahiye üç güne kadar ağırlamak yine reayaya düşüyordu. Bunlara ek olarak, fetihten önce angarya türü feodal yükümlülüklerin yaygın olduğu Balkanlar'da, örneğin Macaristan'da, köylünün sipahiye ot, arpa, saman sağlamak gibi ek yükümlülükleri de vardı. Nitekim 16. yüzyılın sonlarında tımar sisteminin çözülmeye başlamasından sonra, Balkanlar'da angarya uygulamasına daha yaygın olarak rastlanmaktadır ve bu uygulamalar 19. yüzyıla kadar sınırlı boyutlarda da olsa sürmüştür. Buna karşılık Anadolu'da angarya hem 16. yüzyılda, hem de tımar düzeninin çözülmesinden sonra istisnai bir uygulama olarak kalmıştır.

Ancak, devletin koyduğu kanunlarla yine devletin koyduğu ve sipahilerin keyfî davranışlarını yasaklayan adaletnamelerin hükümlerine bakarak Osmanlı ülkesinin hak ve adalet diyarı olduğu sonucuna varmamak gerekir. İyimser bir yorumla, kanun ve adaletnamelerin merkezî devletin güçlü olduğu dönem ve mekânlarda, merkezî devletin niyetlerini ve düzen anlayışını yansıttığı söylenebilir. Merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde reaya üzerindeki baskıların arttığını, sipahilerin keyfî davranışlarının yaygınlaştığını biliyoruz. Bu nedenle, daha önceden konulan kanunlara uyulmasını sağlamak üzere merkezî devletin ayrıca adaletnameler çıkarmasını, bu tür keyfî davranışlara ne kadar sık rastlandığının bir göstergesi olarak da yorumlamak daha doğru olacaktır.

d) Devletin topladığı olağanüstü vergiler:

Buraya kadar ele aldığımız vergiler reayanın yıldan yıla ödemekle yükümlü olduğu olağan vergilerdir. Cizye ve koyun resmi dışında bu vergilerin hiçbirisi merkezî devlet hazinesine

ulaşmazdı. Katkıları dolaylı olarak, sefer zamanında asker olarak belirirdi. Bu olağan vergilerin yanı sıra devletin avarız-ı divaniyye veya avarız adı altında doğrudan topladığı olağanüstü vergiler vardı. Önceleri bu vergiler savaş dönemlerinde uygulanır ve özellikle sınır boylarına doğru yürüyüşe geçen ordunun iaşesini sağlamayı amaçlardı. Avarız köylü hanelerinden ayrı ayrı toplanmaz, örneğin bir köyün tümünden belirli miktarda gıda maddeleri, ordu için gerekli malzeme veya nakit talep edilirdi. Her olağanüstü durumda devlet reayanın karşısına farklı taleplerle çıkardı.

16. yüzyılın ikinci yarısında ordunun ve savaşların merkezi hazine üzerindeki parasal yükü artmaya başlayınca, avarız nakit olarak ve daha sık toplanmaya, olağanüstü niteliğini yitirmeye başladı. Diğer vergilerden farklı olarak avarızın miktarı kanunlarla saptanmadığı için, merkezi devlet her başı sıkıştığında daha ağır taleplerle reayanın kapısını çalmaya başladı. Böylece olağan koşullarda sipahinin topladığı gelirler merkezi devlet hazinesine kaymaya, sipahiler yoksullaşmaya başladı.

Bütün bunlar tımarların idari ve mali bakımlardan merkezi devletten bağımsız birimler oluşturamadıklarını gösteriyor. İdari açıdan bakıldığında, sipahilerin uygulamaları devlet tarafından denetlenmekteydi. Bu denetimler sırasında da birçok devlet memuru tımara girip çıkmaktaydı. Kısacası, merkezi devlet bir yandan reayayı vergilendirirken, öte yandan da sipahinin üretici köylüyü sömürü derecesinin üst sınırlarını çizmeye çalışıyordu. Çünkü bir üretim birimi olarak reaya çiftliği yalnızca ekonominin değil devletin maliyesinin de uzun dönemli temelini oluşturuyordu.

Öte yandan, cizye, koyun resmi ve avarız gibi vergileri devlet kendi tahsildarı aracılığıyla toplamaktaydı. Bu nedenle, sipahinin tımarı mali açıdan da bağımsız olarak kabul edilemez. Yargı açısından ise sipahinin hiçbir yetkisi yoktu. Batı Avrupa feodalizmindeki uygulamaların tersine, tımar sınırları içindeki tüm yargı işlemlerine sipahi değil, merkezi devletin atadığı kadılar bakmaktaydı. Merkezi devlet çıkardığı adaletnamelerle kadırların ve vekillerinin keyfi davranışlarını da denetlemeye ve sınırlandırmaya çalışırdı. Sonuç olarak, feodal toplumların en önemli özelliklerinden biri olan egemenliğin parçalanması durumunun Osmanlı toplumunda geçerli olmadığı görülmektedir.

Soru 21: Tımarlı sipahinin toplumsal ve iktisadî konumu neydi, malî yükümlülükleri nelerdi?

Tımarların devlet adına yönetimi, bir beratla birlikte sipahi-
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

lere bırakılmıştı. Berat sahibi veya ehl-i berat Osmanlı hukukuna göre askeri sınıftan, bir başka deyişle yönetici sınıftan kabul edilen sipahiler, askeri sınıfın diğer üyeleriyle birlikte her türlü vergiden muaf tutulurdu. Sipahilerin devlet tarafından belirlenen temel görevi askerlikti. Sipahiler çağrıldıklarında ya tek başlarına, ya da belirli sayıda askerle birlikte sefere katılırlardı. Hem kendi geçimini sağlamak, hem de bu askeri yükümlülükleri yerine getirebilmek için, sipahi kendisine verilen tımardeki reaya üreticilerden devlet adına vergi toplardı. Bu vergilerin miktar ve biçimleri devlet tarafından belirleniyordu. Merkezi devlet çıkardığı kanunnameler ve adaletnamelerle bu vergi toplama sürecini denetlemeye, sipahilerin ve diğer dirlik sahiplerinin reayayı aşırı derecede sömürmesini engellemeye çalışırdı. Topladığı vergilerin yanı sıra savaşta elde edilen ganimetler ve talandan alınan pay da sipahiye kalırdı.

Bunlara ek olarak, sipahinin kendi geçimini sağlamak amacıyla işleyebileceği veya kiraya verebileceği kılıç yeri ya da hassa çiftlik adı verilen ve genellikle bir çift öküz tarafından işlenebilecek büyüklükte bir toprağı vardı. Tımarın tüm topraklarıyla karşılaştırıldığında hassa çiftliği oldukça sınırlı boyutlarda kalmaktaydı. Sipahinin reaya topraklarını eline geçirerek hassa çiftliğini genişletmesi, büyük işletmelere dönüştürmesi de devletçe engellenmekteydi. Bu konuda örneğin Fatih kanunnamesinde "süvari, çiftliğinden ziyade yer tutmaya, raiyyet yerin raiyyete vere" denilmektedir.

Tımarlı sipahilerin merkezî devlet karşısındaki özerklik derecesi neydi? Bir başka deyişle, sipahiler ne ölçüde birer devlet memuru, ne ölçüde de yerel bir toprak aristokrasisi oluşturuyorlardı? Hem Osmanlı toplumunun temel dinamiklerinin anlaşılması açısından, hem de Osmanlı örneğinin karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirilebilmesi ve örneğin Avrupa feodalizmiyle karşılaştırılabilmesi açısından bu soru büyük önem taşıyor. Kuruluş yıllarından başlayarak merkezî devlet de bu meseleye büyük önem vermiş, yerel olarak güçlü bir tımarlı sipahi sınıfının ortaya çıkışını engellemek için çaba göstermiştir.

Osmanlı Devletinin hızla genişlediği dönemlerde tımar sahipleri arasında büyük hareketlilik vardı. Fethedilen topraklarda oluşturulan yeni tımarlara merkezî devlet gücünün yettiği ölçüde devşirmeler arasından atama yapar, sürgün yollar, bir sipahinin oğlunu bir başka tımarla görevlendirirdi. Yine bu erken dönemde sipahiler arasında Hristiyanlara ve onların Müslümanlığı seçmiş oğullarına rastlanmaktaydı. Öte yandan, has ve zeametlerin yönetimi ve gelirleri devşirmelikten gelme yüksek devlet memurlarına bırakıldığı için, bu büyük dirliklerin babadan oğula geçebilmeleri ya da sahiplerinin merkezî devlete

karşı bir güç oluşturmaları oldukça zordu

Ancak 16. yüzyılda, İmparatorluk en geniş sınırlarına ulaşıırken, bu hareketlilik de ortadan kalkmaya başladı. Varolan tımar kadroları dolup da sipahi soyundan gelme pek çok kişi açıkta kalınca, devlet tımar sahiplerinin memnuniyetsizliğini ortadan kaldırmak için bu kesimin ayrıcalıklarını ve tekelini koruyacak önlemler almaya zorlandı. Tımarların babadan oğula geçebilmesi kabul edildi. Böylece tımar sahipleri için kullanılan "sipahi oğlu sipahi" deyiimi devlet tarafından da tanınmış oluyordu. Yine de sipahilerin özerkliklerini sınırlamak amacıyla merkezi devlet belirli önlem ve uygulamaları sürekli olarak gündemde tutmuştur.

Her şeyden önce dirlik sahipleri arasında bir hiyerarşinin ortaya çıkması ve tımarların bu hiyerarşi içinde yukarıdan aşağıya doğru dağıtılması engellenmişti. Bütün tımarlar doğrudan padişah tarafından ve bir imtiyaz fermanıyla birlikte verilir. Tahta geçen her padişahın bu beratları yenilemesi gerekiyordu. Ayrıca bir tımar babadan oğula geçerken tımarın babanın yaşamı boyunca gösterdiği genişlemeler dikkate alınmaz, başlangıç noktasındaki büyüklüğüyle verilir. Merkezi devlet, böylece, tımarların kuşaktan kuşağa aile mülkü olarak genişlemesini önlemeyi amaçlıyordu.

Devletin tımarları sipahilerin elinden aldığı sık görülmezdi. Ancak askerî yükümlülüklerini yerine getirmeyen, sefere katılmayan sipahiler tımarlarını kaybedebiliyorlardı. Tımarını kaybeden sipahilere, bir süre açıkta kaldıktan sonra, bir başka tımar için başvurma yolu açıktı. Ayrıca bir sipahinin kendi tımarından vazgeçerek daha büyük bir tımarla geçtiği de görülmektedir.

Bütün bu uygulamalar, devletin sipahi ve tımarı üzerindeki sık denetim ve müdahaleleri, sipahilerin tımarlar arasındaki hareketliliği, tımarların sık sık el değiştirebilmesi, merkezi devletin gücünün doruğuna ulaştığı 16. yüzyılda, sipahilerin toprağa bağlı bir yerel aristokrasi oluşturmamış olduklarını gösteriyor. Merkezi devletin gücü sürdükçe, sipahiler devletin taşradaki idari, mali ve askerî temsilcisi konumunda kaldılar. Devletten bağımsız hatta devlete karşı bir yerel güç, bir siyasal odak, bir toplumsal sınıf durumuna gelemediler. İşte bu nedenlerle 15. ve 16. yüzyıllardaki tımarlı sipahiler, ellerine geçirdikleri geniş toprakları kendileri işleyen veya başkalarına işleten toprak zenginleri veya Avrupa'daki feodal beylere benzeyen bir toplumsal sınıf olarak değil, devlet adına vergi toplayan, asker yetiştiren ve devletin denetleyebildiği görevliler olarak yorumlamak daha doğru olacaktır.

Soru 22: Timar düzeni dışında kalan topraklardaki mülkiyet biçimleri nelerdi, tarımsal artığa hangi yollarla el konuyordu?

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakların çoğunluğu devlet mülkiyeti altındaydı. Bu topraklar üzerinde kurulan timar sistemi. İmparatorluk'taki en yaygın toprak düzenini, tarımsal artığa el koymanın en yaygın biçimini oluşturunuyordu. Timar düzeni çerçevesinde reayanın ürettiği artığa devletin vergi yoluyla el koyması da, Osmanlı toplumsal kuruluşundaki en yaygın üretim ilişkisini oluşturmaktaydı.

Ancak daha önce, sorular 5 ve 7'de tartıştığımız gibi, bir toplumsal kuruluştaki yalnızca bir üretim ilişkisinin varolmasına çok ender rastlanır. Daha sık olarak görülen, bir toplumsal kuruluşun karmaşık bütünlüğü içinde bir egemen üretim tarzı ve üretim ilişkisinin yanı sıra diğer üretim ilişkilerinin varlıklarını sürdürebilmeleridir. Nitekim, üç kıtada çok geniş alanları kaplayan Osmanlı İmparatorluğu'nda da timar sisteminin yanı sıra, farklı toprak mülkiyeti biçimlerine ve bunlara bağlı olarak farklı üretim ilişkilerine rastlanmaktaydı.

Bu mülkiyet biçimleri İmparatorluğun farklı bölgelerinde farklı tarihsel koşullar altında, fethettiği topraklarda örfi hukuka dayanarak egemenliğini kurmak isteyen merkezi devlet ile Şeriata dayanarak varolan yapıları korumaya çalışan yerel unsurlar arasındaki mücadeleler ve dengeler sonunda ortaya çıkmıştı.

a) İkili veya çift başlı mülkiyet:

Rumeli'de Hristiyanlardan alınan topraklarda ve diğer bölgelerde Müslümanlara ait olan ancak özel mülkiyetin henüz yerleşmediği topraklarda, merkezi devlet kendi üstün haklarını kabul ettirerek timar düzenini kurabilmişti. Buna karşılık, Anadolu Beylikleri döneminde Anadolu Selçuklu Devleti'nin eski toprakları üzerinde özel mülkiyet ortaya çıkmıştı. Osmanlı yönetimi İslam hukukuna göre bu özel mülkiyeti kabul etmek zorunda kaldı. Ancak bu toprakların kullanım hakkını üzerine alarak vergilendirmeye çalıştı. Merkezi devletle yerel unsurlar arasındaki mücadele, bu topraklar üzerinde iki ayrı mülkiyet hakkının tanınmasıyla sonuçlandı. Özel mülk sahibinin haklarına malikâne, devletin haklarına divani, söz konusu topraklara da malikâne-divani adı verildi.

İkili mülkiyet, tarımsal artığa iki ayrı kesimin el koyması anlamına geliyordu. Mülk sahipleri reayadan ürünün beşte biriyle onda biri arasında değişen bir oranda toprak kirası talep ediyorlardı. Buna ek olarak, reayanın devlete vermekle yüküm-

lû olduğu tüm vergiler de sipahi tarafından toplanıyordu. Bu durumda, malikâne-divanî topraklarını işleyen üreticiler tımar topraklarını işleyenlerden daha ağır yükümlölüklerle karşı karşıya kalıyorlardı.

b) Tam özel mülkiyet:

Toprakta özel mülkiyet haklarına en çok merkezi devletin kendi yönetim biçimini tam anlamıyla kuramadığı eyaletlerde rastlanmaktaydı. Doğu Anadolu'da Kürt aşiretlerinin yaygın olarak bulunduğu sancakların bir bölümünde, Bağdad ve Basra vilayetlerinde, Mısır'da, Rodos, Kıbrıs ve Girit gibi daha geç fethedilen adalarda, devlet varolan yapıları korumayı tercih etmiş veya yerel unsurların gücü karşısında özel mülkiyeti tanıyan bir çözümü zorunlu görmüştü. Bu topraklarda devlet eyalet düzeyinde saptadığı yıllık vergileri toplamakla yetinmiştir. Böylece toprakta yaratılan artığa özel mülk sahipleri el koymaya devam edebilmişlerdir.

Toprakta özel mülkiyet daha farklı biçimlerde de ortaya çıkabilmekteydi. Örneğin Balkanlar'a doğru yayılma döneminde, Müslüman nüfusun bu topraklara yerleşmesini sağlamak amacıyla devlet Anadolu'daki kimi ailelere ve dervişlere bu toprakları geniş bağışıklıklarla ve tam özel mülkiyet koşulları altında devretmek gereğini duydu. Devlet görevlileri bu topraklara giremiyor, hesaplarını denetleyemiyorlardı.

Mevat olarak adlandırılan boş topraklarda üretimi özendir-
mek için de devlet benzeri bir yöntemle başvuruyordu. Bu toprakları üretime açanlara veya devrin deyişimiyle şenlendirenlere İslam hukukuna uygun olarak temlikname adlı bir belge verilir ve toprakta özel mülkiyet hakları tanınırdı. Bu mülk sahiplerinin de devlete toprak kirası ödeme yükümlölükleri yoktu.

c) Vakıflar:

Osmanlı toplumundaki özel mülk sahipleri her zaman devlet müdahalesi ve mülklerine devlet tarafından el konulması tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Devletin örfi hukuku kullanarak özel mülkiyet altındaki toprakları ve diğeri üretim araçlarını müsadere etmesi olasılığına karşı, mülk sahipleri kendilerine İslam hukukunda destek aradılar. Mirasçılarını mülklerinin gelirlerinden yararlandırılabilmek amacıyla vakıflar kurmaya başladılar. Ekilen toprakların küçümsemeyecek bir bölümü zaman içinde vakıf mülkiyetine geçti. Ancak bu toprakların denetimi devletle yerel unsurlar arasında bir mücadele konusu olarak kaldı. Vakıfların Osmanlı toplumundaki yeri ve önemine aşağıda Soru 37'de döneceğiz.

d) Doğrudan devlet işletmeciliği veya miri haslar:

Toprakta özel mülkiyetin tam zıddı bir durum, devlete ait olan ve doğrudan doğruya devlet tarafından işletilen miri haslarda ortaya çıkıyordu. Miri haslar, fethedilen alanlarda tımarlar oluşturulduktan sonra merkezi devlete kalan topraklarda kurulmuştu. Gelirleri doğrudan merkezi hazineye gidiyordu. Bu nedenle miri hasların konumu, hem sipahilerin yönettiği tımarlardan, hem de gelirleri yüksek devlet memurlarına bırakılan ve tımar düzeninin bir parçası olan has ve zeametlerden çok farklıydı.

Tımar düzenine bağlı topraklarda devlet reayayı ve reaya çiftliğini yerel olarak güç kazanabilecek sipahilere veya bir yerel aristokrasiye karşı koruma amacındaydı. Reayanın yükümlülüklerini ve sipahinin yetkilerini düzenleyen kanunnameler ve adaletnameler bu amaçla hazırlanmıştı. Buna karşılık, miri hasları merkezi devletin atadığı ve maaş verdiği memurlar yönetirdi. Bu toprakları işleyen reaya, doğrudan merkezi devletle karşı karşıya bulunur ve araya sipahi gibi askeri sınıftan bir başka kişi girmezdi. Miri haslarda egemen olan eğilim reayanın kollanması değil, azamî sömürüydü. Merkezi devlet bu işletmelerde savaş esirleri arasından seçilen ve toprağa yerleştirilen ortakçı kulları çalıştırmayı tercih ederdi. Ortakçı kullar kölelikle reaya arasında bir ara tabaka oluşturmuşlar ve zaman içinde reayayla kaynaşmışlardır.

Soru 23: Tarımsal üreticilerin konumları ve yükümlülükleri ne gibi farklılıklar gösteriyordu?

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş topraklar üzerinde üretim yapan büyük ölçekli işletmelerin sayısı sınırlıydı. Tarımsal üretimin büyük bir bölümü bir çift öküz tarafından işlenebilecek kadar toprağı işleyen reaya haneleri tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu tarımsal üreticilerin toplumsal konumu ve ödedikleri vergiler ise işledikleri toprağın mülkiyetine ve diğer etkenlere bağlı olarak değişiklikler göstermekteydi.

Tarımsal üreticilerin en büyük bölümü tımar düzeni çerçevesinde miri toprakları işlemekteydi. Tımar düzenine bağlı üreticilerin askeri yükümlülükleriyle ödedikleri vergilere ve bunların bölgeden bölgeye gösterdiği farklılıklara yukarıda değinmiştik. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda konumları ve yükümlülükleri tımar düzenine bağlı köylülerden farklı olan üreticiler de vardı. Örneğin, savaş esirleri ve köleler arasından gelen ve devletin doğrudan işlettiği miri hasların bir bölümünde üretimi gerçekleştiren ortakçı kulların toplumsal konumu, reaya ile kölelik

arasında bir yeredydi. Ortakçı kullar reayadan çok daha ağır sömürü koşulları ile karşı karşıyaydılar. Bu kulların soyundan gelen köylülerin daha sonraları örneğin Bursa ve Rumeli'deki özel mülk ve vakıf topraklarında yine ortakçı olarak çalıştırıldıklarını biliyoruz.

Daha genel olarak bakıldığında, toprağı işleyen üreticilerin yükümlülükleri veya toprak kirası olarak ödeyecekleri miktarlar, mülkiyetin biçimine bağılı olarak farklılıklar göstermekteydi. Örneğin, hem devlet hem de özel mülkiyete konu olan malikâne-divanî düzenine bağılı toprakları işleyen köylüler, hem devlete hem de mülk sahiplerine pay ödemek zorundaydılar. Buna karşılık, örneğin vakıf topraklarının bir bölümünde vakıf yönetiminin gücü ve denetim yetenekleri zaman içinde gerilemekteydi. Bu toprakları işleyen reayanın üzerindeki baskının zaman içinde hafıflediğı söylenebilir.

Öte yandan, devletin gereksinimlerine bağılı olarak zaman içinde ortaya farklı reaya konumları da çıkabilmekteydi. Bunlar içinde ilginç bir örnek, son yıllarda Halil İnalçık'ın incelediğı çeltikçi reyadır. İmparatorluğun erken dönemlerinde devlet mülkiyetindeki topraklarda yapılan pirinç üretimi, esas olarak miri haslarda ve ortakçı kullar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu verimli topraklarda kullanılan suyun mülkiyeti de devletin elindeydi. Üretilen pirinç de esas olarak saray ve ordunun gereksinimlerini karşılıyordu.

Ancak zaman içinde, konumları kölelerinkine yaklaşan ortakçı kulların pirinç üretiminin gerektirdiğı sürekli ilgi ve yoğun çalışmayı sağlayamadıkları ortaya çıktı. Bunun üzerine, miri haslardaki pirinç üretiminden en fazla verimi almak isteyen merkezî devlet, çeltikçi reaya adını verdiğı ve yükümlülükleri açısından ortakçı kullarla reaya arasında bir yerde sayılabilecek yeni bir reaya konumu oluşturdu. Çeltikçi reayaya reyanın ödediğı vergilerin büyük bir bölümünden bağışıklık tanınmaktaydı. Buna karşılık, tımar düzeni çerçevesinde kuru toprakları işleyen reayadan yüzde on dolayında öşür talep edilirken, çeltikçi reaya pirinç üretiminin yarısını devlete teslim etmek zorunda bırakılıyordu. 16. yüzyıla gelindiğinde, İmparatorluk'taki pirinç üretiminin büyük bir bölümü bu yeni düzen çerçevesinde gerçekleştirilmekteydi.

Reyanın bir bölümü de belirli hizmetleri yerine getirmekle görevlendirilir ve bu hizmetler karşılığında kendilerine belirli vergilerden bağışıklık sağlanırdı. Örneğin hatip, imam, müezzin gibi din görevlileriyle zaviyelerde yaşayan dervişler, avarız gibi olağanüstü vergilerle çift resmini ödemek zorunda değillerdi. Ayrıca devlet, kimi köyleri veya köylerdeki hanelerin bir bölümünü ticaret yollarının, köprülerin ve geçitlerin bakımı ve gü-

venliği için derbentçi olarak görevlendirirdi. Örneğin 16. yüzyıl ortalarında Anadolu ve Rumeli'de 4.000'den fazla köyde derbentçi aileleri çeşitli hizmetlerle görevlendirilmişlerdi. Aynı biçimde, sefer yolları üzerindeki köylerde ordunun laşesi ve malzeme gereksinimlerinin karşılanmasıyla görevlendirilirdi. Bu hizmetleri sağlayan köyler ve reaya hanelerine, hem avarızdan hem de diğer reayanın ödediği vergilerin bir bölümünden bağımsızlık sağlanırdı.

Soru 24: 16. yüzyılda tarımsal topraklardaki devlet mülkiyeti ile özel mülkiyetin göreceli ağırlıkları hakkında neler söylenebilir?

Buraya kadar Osmanlı toplumsal kuruluşundaki belli başlı mülkiyet ve işletme biçimlerini ayrı ayrı inceledik, ancak bunların her birinin genel tablo içindeki ağırlığı konusunda fazla bir şey söylemedik. Oysa bu tür bir dağılımı hiç olmazsa yaklaşık olarak ortaya koymadıkça, Osmanlı toplumsal kuruluşunda hangi üretim ilişkilerinin egemen olduğunu saptamak mümkün olmayacaktır.

Daha önce de değinildiği gibi, Osmanlı toplumsal kuruluşunda devlet mülkiyetiyle özel mülkiyetin göreceli ağırlıkları, merkezi devlet ile yerel unsurlar arasındaki güç dengelerine bağlı olarak değişiklikler gösteriyordu. 14. ve 15. yüzyıllarda yerel ailelerin siyasal gücü daha fazlaydı; toprakta özel mülkiyet ve vakıflar daha yaygındı. Buna karşılık, merkezi devletin siyasal gücü ve toprakta devlet mülkiyetinin ağırlığı II. Mehmed döneminden itibaren artmaya başlamış ve 16. yüzyılın ortalarında doruğuna ulaşmıştı.

Bu genel eğilimleri dikkate alarak, 16. yüzyılda devlet mülkiyetiyle özel mülkiyetin göreceli ağırlıkları hakkında bir tahmin yapmak mümkün müdür? Elimizde bu tür bir tahmini yapmamıza olanak sağlayan önemli bir belge var: Ömer Lütfi Barkan'ın ayrıntılı olarak inceleyip yayımladığı, Hicri 933-34 veya Miladi 1527-28 mali yılına ait devlet bütçesi.

16. yüzyılda bütçe olarak adlandırılan belgeler, bugünkülerden çok farklıydı. Ancak, pek çok bütçede olduğu gibi bu bütçede de, merkezi hazinenin miri topraklardan ve özellikle miri hasarlardan sağladığı gelirler ayrıntılı olarak belirtilmektedir. Ancak 1527-28 bütçesinin en önemli özelliği merkezi hazineye ulaşan bu gelirlerin yanı sıra miri topraklardan sağlanan ancak merkezi hazineye ulaşmayan gelirlerin de ayrıntılı bir dökümünü vermesidir. Büyük bürokratların maaşlarına tahsis olunan has ve zeametlerle sipahilerin orduya asker yetiştirmek

İçin kullandıkları gelirler bu ikinci kategoriye girmektedir. Böylece bu bütçeye bakarak merkezi devletin dolaysız ve dolaylı olarak el koyduğu tarımsal artığın miktarı hakkında bir fikir edinmek mümkün olmaktadır.

Söz konusu bütçe devletin gelir ve giderlerinin bir dökümünü çıkarmayı amaçladığı için, özel mülk ve vakıf topraklarından mülk ve vakıf sahiplerinin sağladığı gelirler hakkında doğrudan olarak bilgi vermemektedir. Ancak Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı arşivlerinden derlediği diğer bilgileri kullanarak, yine aynı tarihlerde mülk ve vakıf sahiplerinin sağladıkları gelirin miktarı hakkında bazı hesaplamalar yapmıştır. Böylece devlet mülkiyetindeki topraklardan, özel mülklerden ve vakıflardan sağlanan gelirlerin veya el konulan artığın göreceli büyüklükleri hakkında ortaya yaklaşık bir tablo çıkmaktadır.

Tımar düzeninin kurulamadığı Mısır eyaleti dışında bırakıldığında, 1527-28 bütçesindeki veriler ve Barkan'ın kendi hesaplamaları toplam artığın yaklaşık yüzde 88'ine miri topraklarda devletin, geriye kalan yüzde 12'sine ise mülk ve vakıf sahiplerinin el koyduğunu göstermektedir. Ancak, tarımsal topraklar üzerindeki devlet ve özel mülkiyetin göreceli ağırlıkları hakkında tahmin yürütebilmek için, bu hesaplamalar üzerinde en az iki nedenle düzeltmeler yapmak gerekebilir.

Her şeyden önce, Barkan'ın da belirttiği gibi, mülk ve vakıf gelirlerinin ayrıntılı olarak belirlenmesinde karşılaşılan güçlükler nedeniyle, yapılan tahminler mülk ve vakıf sahiplerinin el koydukları artığı olduğundan küçük göstermektedir. Ayrıca, sipahilerin ve doğrudan devletin topladığı tımar gelirlerinin tarımdışı kesimde yaratılan gelirleri de içerdiği, buna karşılık mülk ve vakıf gelirlerinde tarımdışı kesimin payının daha sınırlı kaldığı tahmin edilebilir. İşte bu nedenlerle, tarımsal topraklar içinde miri toprakların payını tahmin ederken, yukarıda toplam gelirler için verilen yüzde 88'lik tahmini bir miktar aşağıya çekmek gerekebilir. Bu durumda, İmparatorluğun Mısır eyaleti dışında kalan alanlarında, tüm tarımsal toprakların yaklaşık beşte dördünün devlet mülkiyetinde, geri kalan beşte birinin de özel mülk ve vakıf toprakları olduğu yaklaşık ve kaba bir tahmin olarak öne sürülebilir.

Bu hesaplamaların ve tahminlerin belirli hata payları içerdiklerine kesin gözüyle bakabiliriz. Ancak belirli hata paylarına karşın, bu veriler çok önemli bir noktaya işaret ediyorlar; 16. yüzyıl Osmanlı toplumsal kuruluşunda toprakta devlet mülkiyetinin ve el konulan tarımsal artık içinde devlet payının büyüklüğünü, buna karşılık da özel mülklerin ve vakıfların payının sınırlı kaldığını gösteriyorlar. Bu can alıcı noktada da 16. yüzyıl Osmanlı toplumunun, toprakta özel mülkiyetin yaygın ve

egemen olduğu, siyasal egemenliğin ise yerel beyler arasında parçalandığı feodal toplumlardan ayrıldığı ortaya çıkıyor.

Soru 25: Ortaçağ toplumlarında loncaların yapısı ve işlevleri nelerdi?

Ortaçağ toplumlarında kentlerde yaşayan nüfusun bir bölümü de kendi tüketimlerini karşılamak için meyve, sebze ve hatta hububat üretimini sürdürüyordu. Ancak, kentli nüfusun büyük bir bölümü loncalar çevresinde örgütlünerek mamul mallar üretimi ve ticaret gibi tarım-dışı faaliyetlerle uğraşıyordu. Kentlerin gelişmesiyle birlikte bu faaliyetler de yaygınlaşmış, loncalar da giderek güçlenmişlerdi. Kentlerde gerçekleştirilen mamul mallar üretiminin çoğunluğu kentli nüfusun tüketimini karşılıyor, bir bölümü ise uzun mesafeli ticarete yöneliyordu. Buna karşılık, kentlerdeki zanaatların üretiminin ancak sınırlı bir bölümü kırsal alanlarda tüketiliyordu. Çünkü kırsal nüfus kendi tüketimlerinin büyük bir bölümünü kendi üretimleriyle karşılamaktaydı.

Ortaçağ toplumlarının daha durağan koşulları içinde loncaları, her şeyden önce üyelerine istikrar ve güvence sağlayan, bu amaçla da piyasa ve üretim koşullarını düzenlemeye ve denetlemeye çalışan meslek örgütleri olarak değerlendirmek gerekiyor. Bunun yanı sıra loncalar, üyeleri arasında toplumsal dayanışma sağlamaya da önem verirdi. Örneğin, üyelerin düzenli katkılarıyla işleyen yardımlaşma sandıkları kurulurdu.

Loncalar, yerel yönetimler üzerindeki siyasal güçleri sayesinde, herhangi bir üretim veya ticaret dalında kendileri dışında faaliyet gösterilmesinin yasaklanmasını sağlamışlar, bir anlamda tekel konumuna yükselmişlerdi. Bir kentteki her üretim ve ticaret dalı ayrı bir lonca çevresinde örgütlenirdi. Kazanılan bu tekel konumu lonca üyelerini lonca dışından gelebilecek rekabete karşı korumuş oluyordu. Ayrıca, loncalara üye olmak, bir ustanın yanına girerek uzun yıllar çıraklık yapmak, meslekteki becerilerini sınavlarda kanıtlamak gibi çok sıkı kurallara bağlanmıştı. Böylece üreticilerin sayısı sınırlı tutuluyor, talebin sınırlı kaldığı kapitalizm öncesi koşullarda, fazla üretimin yatacağı sorunlar engelleniyordu.

Loncaların tek iktisadi amacı tekelci konumlarını sürdürmek, üyelerini lonca dışından gelecek rekabete karşı korumak değildi. Loncalar, aynı zamanda, üyelerini lonca-ıçi rekabete karşı korumayı da amaçlıyorlardı. Lonca üyeleri arasında ortaya çıkabilecek farklılaşmanın önlenmesi ancak daha girişimci, kâr ve birikim eğilimi güçlü üyelerin engellenmesiyle mümkün

olabilirdi. Her üyenin loncanın toplam iş hacmi içindeki payını sabit tutabilmek amacıyla loncalar, hammaddelerin sağlanması ve üyeler arasında dağıtımından üretim koşullarına, çalışma saatlerinden çalışacak üye sayısına, ücret düzeylerinden üretilen metallerin niteliğine ve satış fiyatlarına kadar pek çok konuda ayrıntılı kurallar geliştirmişlerdi.

Ortaçağ Avrupası kentlerinin yaşamında loncaların çok önemli bir yeri vardı. Kent yönetimleri veya kent devletleri hem üretime ve ticarete olan katkıları, hem ödedikleri vergiler, hem de sağladıkları siyasal destek nedeniyle loncaların varlıklarını sürdürmelerinden yanaydılar. Yerel yönetimler, loncaları ve onların tekelci konumlarını güçlerinin yettiği ölçüde desteklemişler, loncaların koydukları kural ve sınırlamaları yaşatmaya ve loncaların dışında ortaya çıkabilecek üretim faaliyetlerini engellemeye çalışmışlardır.

Loncaların gelişmesi, yaygınlaşması ve çeşitlenmesi meta üretiminin yaygınlaşmasında, kentlerdeki üretim faaliyetlerinin, işbölümünün, teknolojinin ve daha genel olarak üretici güçlerin gelişmesinde belirli bir aşamayı yansıtmaktaydı. Ancak yüzyıllar geçtikçe, Ortaçağ'ın durağan koşullarında biçimlenen ve rekabeti sınırlamaya çalışan bu tekelci yapıların, üretici güçlerin daha da fazla gelişmesini engellediği ortaya çıktı.

Bu nedenle, Batı Avrupa'daki feodalizmden kapitalizme geçiş süreci, ancak loncaların siyasal ve iktisadi güçlerinin sınırlandığı, loncaların devre dışı bırakılabildiği yerlerde ilerleme göstermiştir. Yerel yönetimlerin loncaları yeterince desteklemediği veya destekleyemediği durumlarda, önceleri ticaret sermayesi, daha sonra da sanayi sermayesi, kentlerdeki loncaların katı kurallarından kaçarak tarım-dışı üretim faaliyetlerini kırsal alanlarda yeniden örgütlenme yoluna gitmişlerdir. Böylece loncaların ücret düzeylerine ve üretimin nasıl gerçekleşeceğine ilişkin kuralları bir kenara itilmiş ve sermayedarlar kırsal alanlardaki emeği, örneğin parça başına ücret gibi, çok daha esnek yöntemlerle örgütleyerek Sanayi Devrimi'ne giden yolu açmışlardır.

Soru 26: Osmanlı loncalarının tarihsel kökenleri ve belli başlı özellikleri nelerdi?

Loncaların Anadolu'daki ve Batı Asya'nın diğer bölgelerindeki kökenlerine ilişkin bilgiler sınırlıdır. Ancak Moğol istilalarından sonra, 13. ve 14. yüzyıllarda toplumsal dayanışmanın çeşitli unsurlarını taşıyan fütüvvet ahlakının ve fütüvvet derneklerinin ahilik adı altında Anadolu loncalarında etkili olduğu, kentlerdeki loncaların fütüvvet ilkelerine göre ve aralarından

seçtikleri bir ahi önderliğinde örgütlendiği bilinmektedir. Bu erken dönemde Anadolu'da güçlü bir merkezi otorite olmadığından, ahiler kentlerde önemli bir siyasal odak oluşturuyor, merkezi yönetimlere karşı yerel muhalefeti temsil ediyorlardı. Daha sonraları merkezi devletin güçlenmesiyle birlikte ahilik siyasal gücünü yitirmeye başladı. Ancak, Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı toplumunda da birer meslek örgütü olarak loncaların ideolojisi, dinsel ve ahlâksal temellere dayanmayı sürdürdü.

Osmanlı kentlerindeki zanaat ve ticaret loncaları iktisadi yaşamın temel eksenini durumundaydılar. Kent çarşısının her köşesinde bir lonca oluşmuş, her loncada da aynı mesleğe mensup esnaf bir araya gelmişti. Kentler büyüdükçe işbölümü ve uzmanlaşma da derinleşir, lonca sayısı artış gösterirdi. Örneğin Edirne gibi orta büyüklükte bir kentte 17. yüzyılda deri işleriyle uğraşan loncalar oldukça gelişmişti. Pabuççular, paşmakçılar (terlikçiler) ve çizmeciler ayrı ayrı loncalarda örgütlenmişlerdi. Örneğin, ünlü gezgin Evliya Çelebi, 17. yüzyılda İstanbul'da izlediği bir geçit resmini her zamanki renkli üslubuyla anlatırken, loncaları teker teker saymakta ve kent nüfusundan 260.000 kişinin sayıları 1.100'ü aşan loncanın üyesi olduğunu söylemektedir. Ancak, verilen bu sayılar karşısında Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği loncaların bir bölümünü gerçek anlamda birer meslek örgütü olarak değil, kent nüfusunun devlet tarafından denetimini kolaylaştıran birer araç olarak yorumlamak daha doğru olacaktır.

Loncalardaki temel ilişki, usta-çırak ilişkisiydi. Genç yaşta işe başlayan çırak, ustalarının gözetimi ve katı disiplini altında, zanaatın kuşaktan kuşağa aktarılan inceliklerini öğrenirdi. Bir lonca ustasının yetiştirdiği çırakları kalfalığa terfi ettirmesi, ancak lonca yönetim kurulunun onayıyla mümkün olurdu. Bu terfiler peştemal kuşanma denilen törenlerle kutlanırdı. Loncaların en önemli işlevi olan denetim de ancak bu türden yüz yüze ilişkilerle yürütülüyordu.

Loncanın temelindeki bu hiyerarşik ilişki, örgütün her düzeyine yansımıştı. Her meslek dalındaki ustalar kendi aralarından bir kişiyi lonca kurallarını uygulamak ve devletle olan ilişkileri yürütmek üzere kethüda seçerlerdi. Eğer bir grup usta bağlı oldukları loncadan ayrılarak yeni bir lonca kurmak isterse, bir kethüda seçerek yerel yargı işlerinden sorumlu kadiya başvuruurlardı. Lonca ustalarının bir kethüdayı yeniden seçmeleri de mümkündü. Ayrıca her loncanın başında, loncanın dinsel temsilcisi konumunda ve yönetim işleriyle uğraşmayan bir şeyh bulunurdu.

Kentteki bütün kethüdaların üzerinde ise şehir kethüdası yer alırdı. Şehir kethüdası kentin diğer ileri gelenleriyle birlikte

kenti ve kent çalışanlarını devlete karşı temsil ederdi. Lonca hiyerarşisinde kethüdadadan sonra gelen ve loncanın içişlerini yürüten üyeye yiğitbaşı denirdi. Deneyimli lonca ustaları arasından seçilen yiğitbaşı, gerektiğinde kethüdanın görevlerini üstlenirdi. Yiğitbaşı loncaya gerekli olan hammaddeleri piyasadan sağlar, bunları ustalara dağıtır, üretilen malların loncanın kalite standartlarına uygunluğunu denetler ve bu malları diğer loncalara veya dükkânlara teslim ederdi. Bu tür işlerde yeni ustalar arasından seçilen ve ehl-i hibre adı verilen bilirkişiler yiğitbaşına yardım ederlerdi. İpekli dokumacılığı gibi uzmanlık ve kalite denetimi gerektiren üretim dallarında bilirkişilerin seçimi özel önem taşırdı. Daha büyük ve gelişmiş loncalarda ise bu görevliler loncanın fiili yönetim kurulunu oluştururdu. Kent düzeyindeki lonca hiyerarşisinin en önemli işlevlerinden biri de devletin loncalardan talep ettiği vergi yükümlülüklerini loncalar ve lonca ustaları arasında dağıtmak ve daha sonra bu vergileri toplayarak devlet temsilcilerine teslim etmektir.

Soru 27: Loncalarda üretimi denetleyen kurallar nelerdi?

Tekelci meslek örgütleri olarak loncaların temel amacı üyelerinin çıkarlarını korumaktır. Bu amaçla loncalar bir yandan kendi üretimlerini denetlemeye ve lonca-içi rekabeti sınırlandırmaya, öte yandan da kendileri dışında ortaya çıkabilecek üretimi de engellemeye çalışırlardı. Kendi üretimlerini denetlemek amacıyla loncalar pek çok kural geliştirmiş ve bu arada esnaf gediklerini kurmuşlardı. Gedikler, her meslek dalında faaliyet gösteren işyeri, dükkân ve tezgâh sayılarını saptarlar, bu sayıların artmasına izin vermezlerdi. Lonca üyelerinin diledikleri gibi dükkân açma veya üretime geçme hakları yoktu. Bir usta ölünce, dükkânı oğluna veya kalfasına kalırdı. Yine lonca içi rekabeti engellemek amacıyla loncaların üretebileceği mallarla bu malların nitelikleri, hangi dükkân ve pazar yerlerinde satılabilecekleri ayrıntılı olarak belirlenmişti. Ayrıca, yeni bir kural gerektiğinde lonca üyeleri buna karar verebiliyor, durum kadiya bildirildikten sonra kural uygulanmaya başlıyordu. Ancak kuralların geçerlilik kazanabilmesi, üyelerin saptanan kurallara uymaları için, sık sık devletin lonca yönetimini desteklemesi gerekiyordu.

Osmanlı loncalarını en fazla ilgilendiren ve kaygılandıran konulardan biri de üretim için gerekli hammaddelerin uygun fiyatlarla sağlanması ve bu hammaddelerin lonca üyeleri arasında dengeli bir biçimde dağıtılmasıydı. Lonca temsilcileri ham-

maddeleri daha önceden belirlenen fiyatlarla satın almaya çalışırlardı. Ancak, tarımsal üretimde bir yıldan diğerine dalgalanmalar olduğunda veya hammaddeler yerli veya Avrupalı tüccarlar tarafından daha yüksek fiyatlarla İmparatorluk dışına ihraç edildiğinde fiyatlar yükseliyor, lonca üyeleri işleyecek hammadde bulamaz duruma düşebiliyorlardı.

Bu durumlarda sık rastlanan bir şikâyet türü yoksul ustalardan gelirdi. Bu ustalar daha fazla üretim yapan, daha fazla tezgâh veya dükkân sahibi lonca üyelerinin piyasadaki hammaddeleri satın alarak kendilerine işleyecek mal bırakmadığından yakınırldı. Hammadde sıkıntısının yoğunlaştığı dönemlerde loncaların birbirleriyle rekabete giriştikleri de görülüyordu. Örneğin ham deri sıkıntısı ortaya çıktığında, bir önceki soruda sözü edilen Edirne'deki pabuççu, paşmakçı ve çizmeci loncalarının birbirleriyle rekabete girmeleri kaçınılmazdı.

Hammadde sıkıntısı nedeniyle loncalar sık sık devletten tüccarların faaliyetlerini denetlemesini talep ederlerdi. Nitekim, darlıkların ortaya çıktığı durumlarda devletin belirli hammaddelerin ihracatını yasakladığı veya bunların ticaretinin tekeli belirli bir loncaya bıraktığı görülürdü. Ancak devletin bu çabalarının fazla etkili olduğu söylenemez. Örneğin 16. yüzyılda Osmanlı-İran Savaşları İran'dan ipek ithalatını güçleştirmiş ve Bursa'daki ipekli dokuma loncalarına büyük darbeler indirmişti. 16. yüzyılın ikinci yarısında ise, Avrupa tüccarları ve onlarla birlikte çalışan yerli tüccarlar, daha yüksek fiyatlar vererek satın aldıkları hammaddeleri kıyı bölgelerden Batı Akdeniz havzasına doğru göndermeye başladılar. Kıyı bölgelerdeki pek çok Osmanlı loncası üretim için işleyecek hammadde bulamaz duruma geldi. Üretim gerilerken lonca üyeleri arasında işsizlik yayıldı.

İşte bu nedenlerle, loncalarda çalışanlar bir yandan hammaddelerin sağlanmasında ve ürettikleri malların uzak pazarlara ulaştırılmasında tüccarlardan yararlanırken, öte yandan da tüccarların faaliyetlerini kuşkuyla izlemişlerdir. 16. ve 17. yüzyıllarda tüccarlar için kullanılan bezirgân, madrabaz gibi terimlerin, daha sonraları halk arasında aşağılayıcı anlamlar kazanmasının nedenlerinden biri de budur.

Soru 28: Loncalar sermaye birikimine ne ölçüde olanak sağlıyordu?

Esnaf loncalarının kâr amacıyla üretimi ve üyeleri arasındaki rekabeti sınırlayıcı kurallarına rağmen, 16. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı loncalarının bir bölümünün içinde önemli iktisa-

di ve toplumsal farklılıklar ortaya çıkmıştı. Doğal olarak bu farklılıklar küçük kentlerde değil, pazar için üretim olanaklarının en geniş olduğu büyük kentlerde ve özellikle uzak pazarlar için üretim yapan loncalarda görülmekteydi.

İran'dan getirilen hammaddeyi işleyerek hem İmparatorluk içindeki, hem de İmparatorluk dışındaki uzun mesafe pazarları için üretim yapan Bursa ipekli dokuma loncaları bu konuda en iyi örneklerden birini oluşturuyor. 1586 yılında İran Savaşları nedeniyle hammadde sıkıntısının baş göstermesi üzerine devletin yaptığı bir araştırmaya göre Bursa'daki 483 ipekli dokuma tezgâhı 25 usta arasında paylaşılmıştı. Bu ustalar içinde birikimleri en sınırlı kalanların sahip olduğu tezgâh sayısı 1 ile 10 arasında değişiyordu. Bunun yanı sıra 50-60 tezgâh sahibi olan, bu tezgâhlarda çalışan çırak ve kalfaların ücretlerini ödeyebilecek, gerekli hammaddeleri sağlayabilecek olanaklara sahip lonca ustaları da vardı. Bu zengin ustaların sermayeleri 2500-3000 Venedik altını olarak hesap edilmekteydi. Bursa'daki kadı sicillerinden 15. ve 16. yüzyıllarda ipekli dokuma dalındaki pek çok lonca ustasının servetlerinin 1000 Venedik altınına aştığı anlaşılmaktadır. 16. yüzyıl ortalarında bir Venedik altını 55-60 Osmanlı akçesi değerindeydi. Bir duvarcı ustasının günlük ücreti ise yaklaşık olarak 10-12 akçeydi.

Uzun mesafe pazarlarıyla kentli nüfusun yanı sıra loncalar için kâr ve birikim olanakları yaratan bir diğer unsur da saray ve özellikle orduyla donanmadan gelen talepti. Selanik'teki yüklü dokuma üretim dalı bu konudaki önemli örneklerden birini oluşturuyor. 15. yüzyıl sonlarında İspanya'daki Engizisyon'dan kaçan Sefardik Musevileri, Selanik'te yerleşerek bu üretim dalını canlandırmışlardı. Üretilen çuha yerel talebi karşıladığı gibi, Balkanlar'a ve hatta Tuna'nın kuzeyindeki alanlara ihraç edilmekteydi. Ancak üretimin en büyük bölümü Yeniçeri ordusu için İstanbul'a gönderilmekteydi.

15. ve 16. yüzyıllarda Selanik ve Bursa gibi uzak pazarlar için üretim yapan, kâr ve birikim olanaklarının hızla genişlediği bir kentte bir yanda loncalara bağlı olarak çalışan, loncaların sınırlayıcı kurallarını kabullenen ustalar ile öte yanda loncalara girmek isteyen veya lonca üyesi olduğu halde, loncalar dışına çıkarak daha fazla üretim yapmak, daha fazla kâr etmek isteyen sermayedarlar arasında sürtüşmelerin çıkması kaçınılmazdı. Nitekim Bursa'da ipekli dokuma pazarı genişledikçe, büyüyen pastadan pay kapmaya çalışan yeni üreticilerin, loncaların izni olmadan üretim yapanların sayılarının arttığını biliyoruz. Bunun üzerine, loncalara bağlı olan ve çıkarları sarsılan ustalar lonca kurallarının çiğnendiği savıyla merkezi devlete başvurmaya başladılar. Bu durumda merkezi devlet varolan lonca hi-

yerarşisinden yana tavrı aldı. Loncalar dışındaki üreticilerin loncalara girmeleri veya üretimi loncalar dışında örgütlemeleri engellendi. Böylece merkezi devlet loncaların ve lonca ustalarının tekелci konumlarını desteklemiş oluyordu.

Soru 29: Merkezi devlet ile loncalar arasındaki ilişkiler ve güç dengeleri nasıl gelişti?

Merkezi yönetimle loncalar arasındaki dengeler, devletin gücüne ve yerel unsurların özerklik derecesine bağlı olarak zaman içinde ve bölgelere göre büyük farklılıklar göstermiştir. Devletin gücünün sınırlı olduğu 14. ve 15. yüzyıllarda loncalar daha özgür ve daha güçlüydüler. Osmanlı toplumunda merkezi-yetçilik eğilimlerinin güçlendiği 16. yüzyılda ise, devlet bir yandan loncalar dışından gelebilecek tehdit ve rekabete karşı loncaları desteklemiş, loncaların koydukları kuralların uygulanmasına, geleneksel lonca hiyerarşisinin korunmasına büyük önem vermiş, öte yandan da loncaları daha yakından denetlemeye başlamıştır. Loncalara sağlanan devlet desteği ve loncalar üzerindeki devlet denetimi, başkent İstanbul'dan uzaklaştıkça azalmaktaydı. Taşra kentlerinin esnaf loncaları üzerindeki devlet denetimi çok daha sınırlı kalıyordu.

Osmanlı yönetiminin loncaları bir yandan desteklerken öte yandan da denetlemeye çalışmasının dört temel nedeni vardı. Her şeyden önce kent nüfusunun temel tüketim gereksinimlerinin sağlanması, kentlerdeki iktisadi yaşamın canlı tutulması merkezi devlet için yalnızca iktisadi açıdan değil, siyasal açıdan da büyük önem taşımaktaydı. Loncalar ise kentlerin iktisadi yaşamında çok önemli bir rol oynuyorlardı. İkinci olarak, sarayın, ordunun ve donanmanın temel gereksinimlerinin düzenli ve istikrarlı bir biçimde sağlanması devlet için büyük önem taşıyordu. Loncalar da bu işlevi yerine getirebilecek durumdaydılar. Üçüncü olarak, devlet loncalardan vergi toplamaktaydı; kentlerdeki üretim ve ticaret faaliyetlerinin vergilendirilmesinde esnaf loncaları çok önemli bir rol oynuyorlardı. Nihayet loncalar, devletin kent nüfusunu ve kent ekonomisini denetleyebilmesi için elverişli bir araç durumundaydı. Kısacası loncalar, devletin korumaya ve sürdürmeye çalıştığı geleneksel düzenin vazgeçilmez bir parçasıydı. Merkezi devlet tarımsal kesimde tımar düzenini ve küçük köylü işletmelerini mali ve siyasal nedenlerle nasıl destekliyorsa, kentlerdeki loncaları da benzeri nedenlerle ve aynı ölçüde destekliyordu. Devletin bir yanda küçük köylü işletmelerine, öte yanda da loncalara karşı tavrında ve izlediği politikalarda büyük benzerlikler vardı.

Lonca üyeleri ise belirli konularda devletin desteğini aramakla birlikte, genel olarak devlet müdahalelerine iyi gözle bakmıyorlar, gerektiğinde direniyorlar, özerkliklerini korumaya çalışıyorlardı. Loncalar içinde alevilik, bektaşılık gibi devlet dini ortodoks Sünnilikle çelişen akımların yaygın olması, devletle loncalar arasındaki gerginliği ve karşılıklı kuşkuyu artırıyordu. Loncalar arasında dinsel akımlar yaygın olmakla birlikte, lonca üyelerinin tümüyle Müslüman olduklarını düşünmek yanlış olur. İstanbul ve Anadolu loncalarında Rum ve Ermeniler'e, Balkanlar'da da Sırp, Bulgar ve diğer Hristiyan üyelere yaygın olarak rastlanmaktaydı.

Uygulamaya bakıldığında, devletin bir yandan loncaları desteklemek üzere loncaların kendi koydukları kurallara geçerlilik kazandırmaya, öte yandan da ihtisab veya hisba adı verilen bir dizi kural ve düzenlemeyle loncaları ve böylece kent ekonomisini denetlemeye çalıştığı görülüyor. İhtisab kurallarının saptanmasında ve uygulanmasında, devlet loncalarla birlikte hareket eder, en önemli kararlar kadı tarafından lonca temsilcileriyle birlikte verilirdi. Bu düzenlemeleri devlet adına muhtesib adı verilen bir görevli yürütürdü. Muhtesib aynı zamanda loncalardan devlet adına vergi toplardı.

İhtisab uygulamaları içinde en önemlisi, üretilen malların kalite standartlarına ve fiyatlarına ilişkin düzenlemelerdi. Bu düzenlemelere narh adı verilirdi. Narh uygulamalarıyla devlet kent halkını fiyat artışlarına ve fiyat dalgalanmalarına karşı korumayı, ve böylece kentte toplumsal ve siyasal istikrar sağlamayı amaçlıyordu. Bu amaçla esnaf sık sık teftiş edilir, fiyatlar ve kullanılan ağırlıklar denetlenir, istifçi ve karaborsacılar izlenir, tedavüldeki çeşitli paraların değerleri saptanırdı. Narh uygulamaları için talep bir ölçüde de loncaların kendilerinden gelmekteydi. Çünkü bu uygulamalar sayesinde kimi ustaların aşırı kârlar elde etmeleri ve ustalar arasında büyük farklılıkların ortaya çıkması engellenmiş oluyordu. Narh uygulamaları ve daha genel olarak ihtisab düzeni, 19. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür.

Loncaları korumak amacıyla devlet hammadde piyasalarına da sık sık müdahale etmiştir. Bu müdahaleler, sarayın, ordunun veya başkent İstanbul'un gereksinimleri söz konusu olduğunda daha da yoğunlaşırdı. Örneğin, Suraiya Faroqi'nin İstanbul'daki Başbakanlık arşivlerinde bulunduğu belgelerden, 16. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul'un ve devletin pamuklu kumaş gereksinimini karşılamak için devletin özel önlemler aldığını, Bergama çevresindeki piyasalara müdahale ederek pamuk ipliğinin dokumacılara ulaşmasını sağladığını öğreniyoruz. Bir sonraki aşamada ise merkezi devlet yerel loncalar tara-

ından dokunan kumaşın İstanbul'a teslimini talep etmekteydi. Çünkü aynı yörede faaliyet gösteren tüccarlar, üreticiden aldıkları ham pamuğu veya pamuk ipliğini daha yüksek fiyatlarla kent dışından gelen diğer tüccarlara veya Avrupalı tüccarlara satmak istiyorlardı.

Yine Faroqi'nin derlediği belgelerden Kırkağaçlı iki tüccarın depolarında büyük miktarda pamuk ipliğiyle yakalandıklarını öğreniyoruz. Tüccarların depoladıkları malları Avrupalı tüccarlara satmak üzere oldukları anlaşılıyor. Bu iki tüccarın daha önce de ihracat yasağına karşın Avrupalı tüccarlara mal sattığını belirten kadı, depodaki mallara, karşılığında ödeme yapılmaksızın, el konulmasına karar veriyor. Buna karşılık aynı suçu ilk kez işleyen tüccarların ya da dönemin resmi deyiimiyle madrabazların mallarını ise devlet kendi belirlediği fiyatlarla satın alıyor.

Soru 30: Loncaların varlıklarını sürdürebilmelerinin uzun dönemde ne gibi sonuçları olmuştur?

Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde, ticaret sermayesi tarım-dışı üretim faaliyetlerini loncaların egemen olduğu kentlerden kırsal alanlara taşımış, buralarda yenisinden örgütlemişti. Böylece loncaların rekabeti ve sermaye birikimini kısıtlayan kuralları devre dışı bırakılıyor, ticaret sermayesi kırsal alanlardaki ucuz emek depolarını kullanabiliyordu. Kırsal alanlarda özellikle kadınları çalıştırarak geliştirilen "parça başına ödeme" düzeni sayesinde üretim maliyetleri düşürülüyor, kapitalist sanayie giden yolun önü açılıyordu.

Ancak, her Avrupa ülkesi bu süreci aynı biçimlerde yaşamamış, bu yolda aynı hızla ilerlememiştir. İngiltere ile Venedik Şehir Devleti'nin farklı deneyimleri, bize bu konuda ilginç bir karşılaştırma yapma fırsatını veriyor. 17. yüzyıl başlarına kadar Venedik'in yüksel kaliteli tekstil mamulleri tüm Avrupa pazarlarında aranmaktaydı. Ancak, Venedik loncalarının gücü, ücretleri ve birim üretim başına maliyetleri yüksek tutmaktaydı. 17. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz ticaret sermayesi, özellikle yünlü dokumacılıkta üretimi kırsal alanlarda örgütlemeye ve birim maliyetleri düşürmeye başladı. Loncaların ve onları destekleyen devletin fazla güçlü olmaması nedeniyle, ticaret sermayesi üretimi kırsal alanlara aktarabilmişti. Oysa daha önceki yüzyılların başarıları ve bu başarıların çelişkili mirasıyla yaşayan Venedik'te, sermayedarların böyle bir seçeneği yoktu. Güçlü loncaların ve onları destekleyen devletin engellemeleri nedeniyle, üretim loncalar dışına aktarılamadı. 17. yüzyılın başla-

rından itibaren Venedik dokumacılığı Avrupa pazarlarındaki İngiliz rekabeti karşısında direnemeyerek geriledi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da devletin loncalara sağladığı desteğin en önemli sonucu, loncalar dışında ortaya çıkan veya çıkabilecek biçimlerin engellenmesi, üretimin loncalar dışında güçlü bir biçimde örgütlenememesi olmuştur. Gerçi Batı Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da tüccarların parça başına ödeme yöntemini kullanarak kırsal alanlardaki ucuz emek kapasitesini harekete geçirdikleri, kentlerden gelen talep için örneğin köylü kadınlara pamuk sağlayarak pamuk ipliği eğirttikleri veya pamuk ipliği sağlayarak kumaş dokuttukları, daha sonra da üretilen malları kırsal alanlardan toplayarak kent pazarlarında sattıkları veya uzak pazarlara gönderdikleri görülmektedir. Bu düzenin örneklerine daha çok tekstil ürünlerinde ve Batı Anadolu'da, Erzurum, Erzincan ve Diyarbakır yörelerinde rastlanmaktadır.

Ancak bu konuda Osmanlı arşivlerinde şimdiye kadar rastlanan belgeler sınırlıdır. 16. yüzyıl ve sonrasında, ticaret sermayesinin örgütlediği parça başına ödeme düzeni çok cılız kalmıştır. Bugünkü bilgilerin ışığında, bir yandan loncaların gücü, öte yandan da loncaların ardındaki devlet desteği nedeniyle bu yöntemin serpilip gelişemediği söylenebilir.

Soru 31: İç ve dış ticaretin önemi nereden kaynaklanıyordu, devletin ticarete ve tüccarlara karşı tavrı neydi?

İç ve dış ticaretin Osmanlı ekonomisinde çok önemli bir yeri vardı. İç ticaret sayesinde kırsal alanlarla kentler arasındaki mal değişimi genişliyor, işbölümü derinleşiyordu. Böylece kentlerdeki esnaf loncaları için hammadde sağlıyor, kentlerdeki tüketicilerin, devlet yöneticilerinin, ordunun ve donanmanın gereksinimleri karşılanıyordu. Öte yandan dış ticaret sayesinde, İmparatorluk'ta üretilmeyen pek çok mal Doğu'dan veya Batı'dan getirtilebiliyordu. Yine dış ticaret sayesinde Bursa, Selanik, Halep ve Şam gibi kentlerde dış pazarlar için üretim yapan zanaatlar canlanmış ve gelişmişti.

İlk kuruluş yıllarından itibaren devlet, iç ticaretin geliştirilmesini çok önemli bir amaç olarak görmüş, bu doğrultuda politikalar izlemişti. Başkentler Bursa, Edirne ve İstanbul'da ve diğer kentlerde, çarşayı canlandırmak için kent merkezine bir bedesten yaptırılıyor, gerekirse başka yörelerde yaşayan tüccar ve zanaatkarlar, vergi bağışıklıkları sağlanarak, hatta sürgünlere başvuruyla kente çekiliyordu. Örneğin 1475 yılında Kara-

deniz'in kuzeyindeki Kefe kentinin alınışından sonra, bu kentte yaşamakta olan üç yüz tüccar ailesi İstanbul'a sürgün gönderilmişti. 16. yüzyılın başlarında, Kahire ve Tebriz'in fethinden sonra, bu kentlerde yaşayan 1500 kadar tüccar ve zanaatkâr İstanbul'a sürgün gönderilmişti. Ayrıca merkezi devlet, uzun mesafe ticaretinin gelişmesi amacıyla ticaret yolları üzerindeki belli başlı noktalarda hanlar, kervansaraylar yaptırdı. Bu yolların güvenliğini sağlamak için derbentçi adı verilen yarı-askeri bir örgüt kurulmuştu.

Devlet yöneticileri tüccarların Osmanlı iktisadi düzeni çerçevesinde önemli işlevleri yerine getirdiğinin farkındaydılar. Bu nedenle tüccarlara geniş hareket özgürlüğü sağlanmakta, özel bir konumları olduğu kabul edilmekteydi. Özellikle başkent, sarayın ve ordunun işe sorunlarının çözümü için gerektiğinde tüccarlara imtiyazlar sağlanıyor, bölgesel ticaret tekellerinin kurulmasına izin veriliyordu. Ayrıca, lonca düzenini hem desteklemek hem de denetlemek amacıyla geliştirilen ve fiyatları, malların kalitesini denetleyen hisba kuralları, pek çok durumda, tüccarlara uygulanmıyordu.

Ancak, ticaretin ve tüccarların her zaman ve her yerde varolan düzen çerçevesinde kaldıkları ve bir istikrar unsuru oluşturdıkları söylenemez. Örneğin daha fazla kâr amacıyla tüccarlar istifçiliğe, stokçuluğa baş vurduklarında, kentlerdeki darlıklar, sıkıntılar ortaya çıkabiliyordu. Özellikle tarımsal üretimin sınırlı kaldığı yıllarda tüccarlar, ellerine geçen gıda maddelerini ve hammaddeleri narh uygulaması çerçevesinde kent pazarlarına göndermek yerine, daha yüksek fiyatlarla Avrupalı tüccarlara satmaktaydılar. Bu tür darlıklar loncaların ve kentteki halkın iktisadi yaşamını altüst ettiği gibi, işsizliği de artırarak kentlerde devlete karşı yönelebilecek siyasal, toplumsal hareketlere zemin hazırlıyordu.

Osmanlı yöneticileri tüccarların kimi faaliyetlerinin devletin sürdürmeye çalıştığı iktisadi düzenle çeliştiğinin, bu düzeni çözücü etkileri olabileceğinin de farkındaydılar. Bu nedenle devlet bir yandan işe sorunlarının çözümündeki katkıları nedeniyle ticaret sermayesine belirli özgürlükler tanımak zorunda kalırken, öte yandan da tüccarların faaliyetlerini denetlemek ve devletin çıkarlarıyla çeliştiği ölçüde bu faaliyetleri ortadan kaldırmak için çaba göstermiştir.

Soru 32: Başkent İstanbul'un et ihtiyacı nasıl karşılanıyordu?

Teknolojik olanakları sınırlı kalan tüm kapitalizm öncesi

toplumlarda, kentlerin gıda ve hammadde ihtiyaçlarının karşılanması her zaman önemli bir sorun oluşturmuyordu. Kıtliklar ve darlıklar sık sık kentlerin gündemine gelirdi. Öte yandan, hemen her konuda olduğu gibi iâşe konusunda da İstanbul'un Osmanlı toplumsal düzeni içinde özel bir yeri vardı. 16. yüzyılda Anadolu ve Rûmeli'deki diğer kentlerin tümünün nüfusu yüz binin altında kalırken, İstanbul'un nüfusu yüzyıl sonlarına doğru yarım milyonu çok aşmış, kimi tahminlere göre bir milyona yaklaşmıştı.

Devlet yöneticilerinin ve ordunun, bir başka deyişle üretici olmayan kesimlerin, kent nüfusu içinde büyük ağırlıkları vardı. Fransız tarihçisi Robert Mantran'ın deyiimiyle İstanbul, ürettiğinden çok fazlasını tüketen, çevresindeki alanlardan sürekli olarak gıda maddeleri ve hammaddeler çeken bir büyük parazit kent durumundaydı. Ayrıca, başkent olması nedeniyle, İstanbul'un iâşe sorunlarının çözülmesi merkezi devlet açısından siyasal önem taşıyordu. İstanbul'da darlıkların, kıtlıkların baş göstermesi, kent halkının yönetime karşı harekete geçmesine yol açabiliirdi.

İşte bu koşullarda İstanbul'un et ihtiyacının nasıl karşılandığını bir örnek olay olarak incelediğimizde, devletin iâşe sorunlarına ve özellikle İstanbul'un iâşesi konusuna nasıl yaklaştığını anlamak mümkün olabilecektir. Ayrıca yine bu örnek olaya bakarak, devletin iç ticaret ve özel ellerde sermaye birikimi gibi önemli konulardaki tavrı hakkında da önemli ipuçları elde edebileceğiz.

16. yüzyılda Osmanlı kentlerindeki hali vakti yerinde tabakaların bile et tüketimi, bugünkü düzeylerle karşılaştırıldığında, sınırlı kalmaktaydı. Yine de her yıl binlerce hayvanın İstanbul'a getirilerek kesilmesi gerekiyordu. İstanbul'un et ihtiyacı esas olarak Trakya, Makedonya ve Balkanlar'dan karşılanırdı. Anadolu'da yetiştirilen hayvan sürüleri ise Anadolu'daki kentlere yollanırdı. Ancak, et ihtiyacının karşılanması konusunda İstanbul ile taşra kentleri arasında kaçınılmaz bir rekabet vardı.

İstanbul ve diğer kentlerin et ihtiyacının karşılanmasında önemli rol oynayan bir kesim, devletin görevlendirdiği celeplerdi. Celepler hayvan sürülerini satın alarak İstanbul'a getirirlerdi. Celeplerin kentlere ulaştırdığı hayvanların kesiminden, dağıtımından ve satışından ise yine devletin görevlendirdiği kasaplar sorumluydular.

Kentlerin iâşesi konusunda Osmanlı yönetiminin genel yaklaşımı, sorunu arz ve talep kurallarına, piyasanın işleyişine bırakmak yerine, ticarete müdahale ederek, tüccarların devletin saptadığı fiyatlarla kentlere mal getirmesini sağlamaya çalışmak olmuştur. Bu amaçla belirli ürünlere üretimin yapıldığı yö-

relerde el konur, bu mallar kentlere taşınır, kentlerde belirli yerlerde depolandıktan sonra devletin saptadığı narh fiyatlarıyla satılırdı.

Hem kentteki fiyatları düşük tutabilmek, hem de saray ve ordunun gereksinimlerini ucuza sağlamak amacıyla devlet, İstanbul'a gelen gıda maddelerine ve hammaddelere uygulanan narh fiyatlarını düşük tutmaktaydı. İstanbul'un et ihtiyacının sağlanmasında karşılaşılan güçlükler de işte bu nedenle ortaya çıkıyordu. İstanbul için saptanan narh fiyatı sürülerin toplandığı bölgelerdeki alış fiyatından yeterli ölçüde yüksek tutulmazsa, sürü sahipleri ve celepler için İstanbul'a hayvan göndermek, kasaplar için de İstanbul'da et kesip dağıtmak kârlı birer faaliyet olmaktan çıkıyordu. Celeplere destek olmak üzere devlet sürülerin satın alındığı fiyatları da düşük saptayınca, bu kez canlı hayvan bulmak güçleşiyor, sürü sahipleri mallarını celeplere değil, daha yüksek fiyat veren diğer tüccarlara satıyorlardı.

Bu koşullarda devlet, İstanbul'a hayvan getirilmesini sağlamak için, et narhını yükseltmek yerine, celep ve kasapları zor kullanarak bulma yolunu seçmişti. Celep olarak atanan kişilerden her yıl İstanbul'a belirli sayıda hayvan getirmeleri isteniyordu. Kasaplardan ise, sürgün uygulamalarını hatırlatır bir biçimde, yaşamakta oldukları bölgeyle tüm toplumsal bağlarını kopararak ve ailelerini de yanlarına alarak İstanbul'a yerleşmeleri talep ediliyordu. Bu zoraki göreve giderken yolda kaçmalarını engellemek üzere, kimi durumlarda kasaplara askerler eşlik ederlerdi.

Hem söz konusu ticaretin hacmi, hem de devletin fiyatlara müdahalesi nedeniyle celeplik ve kasaplık, çok büyük sermaye isteyen ve çok büyük zararlara yol açabilen meslekler durumuna gelmişti. İstanbul için kasap ve celep adaylarında aranılan en önemli koşul, büyük servet sahibi olmalarıydı. Celep adaylarında 100.000 akçelik, kasap adaylarında ise 200.000 hatta 300.000 akçelik servetler aranılıyordu. Servetlerinin bu kadar büyük olmadığına yöneticileri ikna edebilen adaylar yükümlülüklerden kurtulabiliyorlardı.

Celeplik ve kasaplık görevlerinde zarara uğramak neredeyse kaçınılmaz olduğu için, bu görevlere atananlar arasında sermayelerini yitirenler, iflasa sürüklenenler sık görülüyordu. Taşradaki zenginler bu yükümlülüklerden kaçabilmek amacıyla devlete büyük ödemeler yapmaya veya başka hizmetlerde bulunmaya hazır dılar. Örneğin S. Faroqi'nin incelediği belgelerde, kasaplık görevinden kurtulabilmek için 60.000 akçe ödemeye hazır olan zenginlere rastlanmaktadır.

Devletin izlediği politikalar sonucunda celeplik ve kasaplığın bu kadar büyük bir yük durumuna gelmesi, devlet yönetici-

lerini ve yerel kadıları bu meslekleri bir ceza olarak görmeye yöneltmişti. Örneğin eğer taşradaki bir zenginin tefecilik yaptığı ya da bir tüccarın gıda maddelerinde stokçuluğa giriştiği yahut Avrupalı tüccarlara, yasaklara karşın, mal sattığı biliniyorsa, bu kişilerin kasap olarak İstanbul'a gönderilmeleri kolaylaşıyordu.

Bu politikalar, devletin ticaret sermayesine ve özel ellerde biriken servellere karşı tavrı hakkında bize önemli ipuçları veriyor. Bir önceki Soruda, kentlerin iâşesini sağladıkları için devletin tüccarların faaliyetlerine hoşgörüyü baktığını belirtmiştik. Celeplere ve kasaplara karşı izlenen politikalar, bize, özellikle merkezî devletin önemli saydığı konularda bu hoşgörünün sınırlı kalabileceğini, servet sahiplerinin müsadere tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu bir kez daha gösteriyor.

Soru 33: 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticareti hangi ülkelere yönelmişti?

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinin hacmi ve dış ticarete konu olan malların toplam üretim içindeki payı, bugünkü durumla karşılaştırıldığında, çok daha sınırlı kalıyordu. Bunun bir nedeni, ulaştırma teknolojisinin henüz yeterince gelişmemiş olmasıdır. Uzun mesafeli ticaret daha çok yükte hafif pahada ağır mallar üzerinde yoğunlaşıyordu. Hububat gibi taşınması daha güç olan ürünlerde, uzun mesafeli ticaret ancak deniz taşımacılığının elverişli olduğu durumlarda yapılabilmekteydi.

Dış ticaretin sınırlı kalmasının bir diğer nedeni de, geniş İmparatorluğun kendi içinde oldukça gelişmiş bir işbölümünün varlığıydı. Kentlerin tüketimi için gereken gıda maddelerinin, loncaların üretimi için gerekli hammaddelerin çok büyük bir kısmı İmparatorluğun içinden sağlanırdı. Aşağıda Soru 35'te tartışacağımız gibi, devlet de bu işbölümünü canlı tutmaya, İmparatorluğun büyük ölçüde kendi kendine yeterli konumunu korumaya çalışırdı. Bu amaçla gerektiğinde darlığı duyulan gıda maddelerinin ve hammaddelerin ihracatı yasaklanabiliyordu. Buna karşılık, iâşe sorunlarını hafifleteceği gerekçesiyle ithalat desteklenmekteydi.

15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı dış ticaretinin bir diğer özelliği de toplam ticaret içinde Orta ve Batı Avrupa'nın payının sınırlı kalmasıdır. Anadolu'nun dış ticareti daha çok Doğu Akdeniz, Doğu Avrupa ve Orta Doğu bölgelerine yönelmekteydi. Bu dönemde Anadolu ile İmparatorluk dışında kalan bölgeler ara-

sındaki ticarete üç ana eksen görülmektedir.

Bunlardan birincisi doğu-batı yönünde olup Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında kara yolu üzerinden yürütülen ticareti kapsıyordu. Tebriz, Halep, Şam, Diyarbakır, Konya ve Bursa bu kervan ticaretinin önemli uğrak merkezlerini oluşturuyordu. Müslüman tüccarların yürüttüğü bu ticarete Osmanlı İmparatorluğu ham ipek, lüks tekstil ürünleri ve Hindistan'dan gelen baharatı ithal eder, karşılığında, doğuya bir miktar tekstil ürünüyle altın ve gümüş gönderirdi. 16. yüzyıl boyunca İran'la sürdürülen savaşlar, bu ticarete büyük darbeler indirmiş, her iki ülkenin de ekonomisini ve maliyesini olumsuz etkilemiştir.

Orta Doğu bölgesindeki ikinci ticaret eksenini kuzey-güney yönünde, Anadolu ile Suriye ve Mısır arasında geliştirmişti. Bu eksen üzerindeki mal akımları özellikle başkent İstanbul ile ordunun gereksinimlerinin karşılanması açısından önem taşıyordu. Mısır ve Suriye'den Hindistan kökenli baharat ve çeşitli boya maddeleriyle pirinç, buğday, un, şeker, sabun gibi temel mallar ithal ediliyor, bu bölgelere tahta, demir, demirden yapılmış araç ve gereçler, ipekli ve diğer tekstil ürünleri ihraç ediliyordu. Mısır ve Suriye ticaretinin özellikle İstanbul için önemi arttıkça, denizlerin güvenliği Osmanlı yönetimi için önemli bir sorun durumuna geldi. 16. yüzyılın başlarında Suriye ve Mısır'ın fethinden sonra, Rodos şövalyelerinin üssü olan Rodos adasının alınmasıyla bu ticaret yolu tümüyle Osmanlılar'ın denetimine girdi.

Yine güney-kuzey yönündeki bir diğer ticaret eksenini de Anadolu'dan Karadeniz'in kuzeyine ve oradan da Polonya ve Rusya içlerine kadar uzanmaktaydı. 15. yüzyıl ortalarına kadar Karadeniz ticareti İtalyanlar'ın, özellikle de Venedik ve Cenevizliler'in denetimindeydi. İstanbul'un fethinden sonra Boğazlar Avrupalılar'a kapatılarak Karadeniz ticaretinde bir Osmanlı tekeli kuruldu. Bu ticaret Osmanlı uyruklu Ermeniler'in, Yahudiler'in, Rumlar'ın ve Müslüman Türkler'in denetimine geçti. Osmanlı yönetimi ancak dost kabul ettiği Avrupa ülkelerinin ticaret gemilerinin Karadeniz'e çıkmasına izin veriyordu.

Deniz ulaştırmacılığının ve Karadeniz'in kuzeyindeki, Kefe, Akkerman gibi limanların sağladığı kolaylıklar sayesinde, bu eksen üzerindeki ticaret hızla gelişti. Anadolu'dan kuzey yönünde pamuklu dokuma, çeşitli gıda maddeleri ve şarap ihraç ediliyor, kuzeyden güneye buğday, un, tereyağı, tuz gibi temel gıda maddeleri geliyordu. Karadeniz'in kuzeyindeki alanların askerî denetimi sayesinde Osmanlılar, 1774 yılındaki Küçük Kaynarca Antlaşmasına kadar Karadeniz ticareti üzerindeki tekellerini sürdürdüler, Karadeniz'i bir Osmanlı gölü olarak tutabildiler.

Doğu Akdeniz, Doğu Avrupa ve Orta Doğu bölgeleriyle kar-

şlaştırıldığına, Batı ve Orta Avrupa'nın 15. ve 16. yüzyıllar Osmanlı dış ticareti içindeki yeri sınırlıydı. 14. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti Doğu Akdeniz'e açılmaya başladığında, bu bölgedeki ticareti denetim altında tutan Venedikliler'le karşılaş-
tı. Osmanlı yönetimleri Venedik'in ticarî ve askerî gücünü kır-
maya çalıştılar. Venedik'in Doğu Akdeniz ticaretine tümüyle
egemen olduğu dönemlerde, Doğu Akdeniz ve Karadeniz'e kıyısı
olan devletler Venedikliler'e çeşitli ticarî imtiyazlar vermişlerdi.
Osmanlı Devleti genişledikçe ve bu bölgeleri denetimi altına al-
maya başlayınca, Venedikliler'e sağlanan imtiyazları geri aldı.
Osmanlı yönetimleri ayrıca Venedikliler'in rekabet içinde oldu-
ğu diğer İtalyan kent devletleriyle işbirliği yapmaya başladılar.
Ceneviz, Floransa ve Ragusa devletlerine tekeller ve başka ticarî
ayrıcılıklar verdiler.

Batı Avrupa ile ticarete Osmanlılar buğday, deri, ham ipek
ve ipekli dokuma ihraç ediyor, yünlü dokuma, bir miktar ipekli
dokuma ve diğer lüks tüketim mallarını ithal ediyordu. İhracat
genellikle ithalattan fazla olduğu için, aradaki fark batıdan do-
ğuya doğru altın ve gümüş akımıyla karşılanmaktaydı.

Osmanlı Devleti ile Venedik arasındaki Doğu Akdeniz tica-
retine egemen olma mücadelesi şiddetlenerek sürdü. 15. yüzyıl-
ın ikinci yarısında ve Akdeniz havzasındaki ticaretin canlandığı
16. yüzyıl boyunca, bu iki devlet birbiri ardına savaşlara girdi-
ler. Öte yandan, 16. yüzyılda Avrupa çok büyük değişikliklere
sahne oluyor, Avrupa ekonomisinin ağırlığı güneyden kuzeyba-
tıya doğru kayıyordu. Bu gelişmelerin sonucunda, 16. yüzyılın
ikinci yarısında Fransa, Hollanda ve İngiltere bandıralı gemiler
Doğu Akdeniz'de boy göstermeye başladılar. 17. yüzyılın başla-
rından itibaren de, Avrupa'nın bu yeni yükselen güçleri Vene-
dik, Ragusa ve diğer İtalyan kent devletlerinin etki alanını Adri-
yatik Denizi'yle sınırlamaya başladılar.

Soru 34 : Osmanlı Devleti'nin Hint Okyanusu'ndaki ti- caret yollarına ilişkin politikası neydi?

15. yüzyılın son on yılı Avrupalılar'ın dünyanın kendi kıta-
ları dışında kalan alanlarını keşfetmeleri açısından bir dönüm
noktası oluşturur. 1492 yılında Ceneviz asıllı ancak İspanyol
Krallığı için çalışmakta olan Kristof Kolomb, Hindistan yolunu
ararken Amerika kıtasına varmıştı. Bunun hemen ardından, İs-
panyollar'ın komşusu ve yakın rakipleri olan Portekizliler, Afri-
ka'nın güneyindeki ümit Burnunu dönerek Hindistan'a deniz-
den ulaşmayı başardılar. Böylece Hindistan ve Güney Doğu
Asya ile Avrupa arasında deniz ticaret yolları Portekizliler'in de-

netimine girmiş oluyordu.

Son dönemlere kadar, Avrupalılar'ın deniz aşırı keşiflerinin göz kamaştırıcı parlaklığına aldanan tarihçiler, Asya ile Avrupa arasındaki baharat ticaretinin 16. yüzyılın başlarından itibaren Orta Doğu ve Akdeniz limanlarından Hint ve Atlantik Okyanuslarına kaydığını, Orta Doğu ülkelerinin, hem de Venedik gibi Akdeniz devletlerinin bu gelişmelerden olumsuz etkilendiğini sanıyorlardı. Ancak, son otuz kırk yılda yapılan araştırmalar, Hindistan'dan gelen ve Orta Doğu'yu kervanlarla geçerek Akdeniz'e ulaşan eski ticaret yolunun hemen çökmediğini, 16. yüzyılın başlarında yediği darbeye karşın 1540'lardan itibaren eski canlılığını kazanmaya başladığını ve 16. yüzyılın sonlarına kadar Okyanuslar'dan geçen yolla rekabeti sürdürdüğünü gösteriyor. Bir başka deyişle, Portekizliler baharat yolunu Okyanuslar'a kaydırma çabasında tümüyle başarılı olamamışlardır. Eski ticaret yolu ancak 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başlarında, Hollandalı ve İngiliz ticaret şirketlerinin devreye girmesinde sonra, önemini yitirmiştir. Avrupalılar için büyük önem taşıyan bu gelişmeler Osmanlı Devletini de yakından ilgilendirmektedir. Osmanlı yönetiminin Hint Okyanusu'ndaki ticaret yolları ve Portekizliler'le ilişkiler konusunda izlediği politikalar, dış ticarete ve ticaret yollarının denetimine verdikleri önemi göstermesi açısından, ilginç bir örnek oluşturmaktadır.

Mısır'ın 1516-1517 yıllarındaki fethi, Osmanlı yönetimi için, ticarî, iktisadî ve malî açılardan büyük önem taşıyordu. Mısır'dan gelen gıda maddeleri ve hammaddeler Anadolu ve özellikle İstanbul'un, bu arada da Saray ve Ordu'nun, iâşesinde önemli bir yer tutuyordu. Mısır'dan toplanan vergi gelirleri merkezî devletin bütçesinde önemli bir kalem oluşturmuyordu. Bunlara ek olarak, Suriye'den sonra Mısır'ın İmparatorluğa katılmasıyla Osmanlı yönetiminin Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yolları üzerinde daha fazla söz sahibi olması gündeme geliyordu.

Osmanlı yöneticileri bu ticaret yollarının öneminin ve bu yolları denetime almanın sağlayacağı yararların farkındaydılar. Mısır'ın fethinden hemen sonra, 1525 yılında, yazdığı ayrıntılı raporda Osmanlı kaptanlarından Selman Reis, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na açılmanın, bu denizlerde Portekizliler'le rekabete girişerek ticaret yollarından pay almanın devlet hazinesine sağlayacağı malî yararlarla dikkati çekiyor, bu amaçla büyük bir donanma kurulmasını öneriyordu.

Salih Özbaran'ın araştırmalarının ortaya koyduğu gibi, Osmanlı yönetimi 1530'lardan itibaren Kızıldeniz'in denetimini ve Hint Okyanusu'na açılmayı sağlayacak büyük bir donanmanın yapımına girişti. Osmanlılar Akdeniz'de geçerliliğini sürdüren,

kadırga tipi savaş gemileri inşa etmekteydiler. Bu gemiler, kısa menzilli ve ağır toplar kullanıyor, ağırlığı kürek ve insan gücüne veriyor, savaş sırasında rampa ve bordalama gerektiriyordu. Oysa 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Portekizliler ve diğer Atlantik ülkeleri, büyük denizler için çok daha elverişli olan yelkenli gemi yapım tekniğini geliştirmeye başlamışlar ve bu yelkenli gemilere uzun menzilli hafif toplar yerleştirmeyi başarmışlardı. Bu teknolojik üstünlük nedeniyle Osmanlılar'ın Portekizliler'le açık denizlerde rekabete tutuşmaları güçleşiyordu.

Bu nedenle hazırlanan 70 parçalık Osmanlı donanması, açık denizlere çıkmak yerine Kızıldeniz'i ve Basra Körfezi'ni denetlemeye, bu kıyılardaki kaleleri kuşatarak düşürmeye dayanan bir strateji izledi. 1530'larda Osmanlılar'ın Bağdad'dan güneye inerek Basra'yı ele geçirmeleri de bu stratejinin önemli bir parçasını oluşturuyordu. Ancak, 1554 yılında Portekizliler'le girilen ilk açık deniz savaşı Osmanlılar'ın yenilgisi ve donanmasının önemli bir bölümünün yitirilmesiyle sonuçlandı.

Yine de Osmanlılar'ın kıyıları denetleme stratejisinin başarıya ulaştığı söylenebilir. Açık denizlerdeki üstünlüklerine karşın Portekizliler, Osmanlılar'la kıyılarda rekabet edemediler. Yerel Osmanlı yöneticileri Hint Okyanusu'nda faaliyet gösteren Müslüman tüccarları Osmanlı denetimindeki limanlara çekebildiler. 16. yüzyıl boyunca Hindistan'dan ve Güney Doğu Asya'dan gelen baharat, çeşitli boya maddeleri, pamuklu ve ipekli kumaşların bir bölümü, Basra Körfezi'ni ya da Kızıldeniz'i geçtikten sonra kervanlarla Akdeniz'e ulaştırıldı. Kıyılardaki güçleri sayesinde Osmanlılar, hem bu ticaretten gelir sağladılar, hem de Asya'dan gelen ve Osmanlı ülkesinde üretilmeyen mallardan yararlandılar.

Böylece, ticaret yollarının tümüyle Atlantik'e kayışı engellenmiş, daha doğrusu geciktirilmiş oluyordu. Bu sayede hem Osmanlılar, hem de aynı ticarete dayanan Venedik gibi Akdeniz devletleri canlılıklarını biraz olsun korudular. 16. yüzyıl boyunca Osmanlılar'la Venedikliler eski teknolojiye dayanan gemileriyle Akdeniz içi ticaretin denetimi için savaşmayı sürdürdüler. İtalyan tarihçi Carlo Cipolla bu savaşları modası geçmiş savaşlar olarak nitelendiriyor. Çünkü deniz aşırı keşiflerden sonra, Okyanuslar'ın ve kalyonların Eski Dünya'nın merkezi Akdeniz'i ve kadirgalarını devre dışı bırakmaları kaçınılmazdı. 17. yüzyılın başlarından itibaren Asya'dan gelen ticaret yolunun Hollandalılar'la İngilizler'in denetimine girmesi ve tümüyle Atlantik'e kayması, hem Osmanlılar'ı, hem de diğer Akdeniz ülkelerini olumsuz etkileyecektir.

Soru 35: Merkantilizm nedir, Osmanlı Devleti'nin dış ticaret politikaları merkantilist miydi?

17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa ekonomileri uzun dönemli bir bunalımın içine sürüklendiler. Pek çok ülkede üretimin ve nüfusun artış hızı yavaşlarken işsizlik yaygınlaşmaya başladı. İşte bu koşullarda Avrupa'nın kuzeybatısında yeni yeni güçlenmeye ve bu arada birbirleriyle rekabet etmeye başlayan Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi devletler, işsizliği azaltmak ve ekonomilerini canlandırmak amacıyla, daha öncekilerden farklı dış ticaret politikaları izlemeye başladılar.

Görünüşe bakıldığında bu politikaların amacı ülke içindeki altın ve gümüş miktarını artırmaktı. Temel iktisadi amaç, milli servetin artırılması olarak tanımlanıyor, bir ülkenin milli serveti de ülkedeki altın ve gümüş miktarıyla özdeşleştiriliyordu. Merkantilistler, bir ülkenin değerli maden miktarını artırabilmesi için ithal ettiğinden fazlasını ihraç etmesi gerektiğini, bir başka deyişle dış ticaret fazlası vermesi gerektiğini savunuyorlardı. Merkantilist politikalar izleyen Avrupalı devletler, bir yandan ihracatlarını artırmaya, bir yandan da ithalatlarını sınırlamaya çalışmışlar, kendi ülkelerindeki üretim dallarını dış rekabetten korumayı amaçlayan politikalar izlemişlerdir. Böylece yerli üretim artırılırken, işsizliğin baskısı da hafifletilmiş oluyordu.

Yine aynı politikalar çerçevesinde, her devlet kendi dış ticaretini kendi tüccarları ve kendi dış ticaret filosu aracılığıyla yapmaya büyük önem vermekte, bu amaçla kendi tüccarlarına ve deniz filolarına tekelci ayrıcalıklar sağlamaktaydı. Kısacası merkantilizm, Batı Avrupa'da yükselmekte olan yeni devletlerin güçlü ulusal ekonomiler oluşturmak için izledikleri politikaları yansıtıyordu. Sanayi Devrimi öncesinde bu ülkelerdeki en güçlü ve dinamik toplumsal kesim ticaret sermayesiydi. Merkantilist politikalar da her kesimden çok tüccarların konumunu güçlendiriyordu. Daha uzun dönemde ise merkantilist politikalar Kuzeybatı Avrupa'nın yeni yükselmekte olan ekonomilerini güçlendirmiş, ulusal sanayilerin kurulmasında önemli rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti ise yalnızca 15. ve 16. yüzyıllarda değil, 17. ve 18. yüzyıllarda da merkantilizmin tam karşısı politikalar izlemiştir. Osmanlılar'ın dış ticaret politikalarına egemen olan iki temel kaygı Saray'ın, Ordu'nun ve donanmanın, kentlerin ve bir ölçüde de loncaların iase sorunlarının çözülmesi ve mali gelir sağlamaktı. Osmanlı yönetimi, dış ticareti, darlıkları ve kısıtlılıkları önlemenin, Saray'ın, Ordu'nun ve kentli tüketicilerin gereksinimlerini karşılamanın bir aracı olarak görmekteydi. Bu nedenle de merkantilistlerin yaptığı gibi ithalatı sınırlayıp ihracatı desteklemek yerine Osmanlı yönetimleri bunun tam tersini

yapmıştır. İthalatı her zaman desteklemiş, ihracatı ise gerekli gördüklerinde, ortaya darlıklar çıktığında sınırlamak yoluna gitmişlerdir. Yabancı tüccarlar ve yabancı deniz filoları da hem mal getirdikleri, hem de devlete gümrük vergisi geliri sağladıkları için teşvik edilmişlerdir.

Gerçi Osmanlı yönetimleri merkantilist devletlerin politikalarını andırır bir biçimde altın ve gümüşün ülkeden çıkışını sık sık yasaklamışlar ve engellemeye çalışmışlardır. Ancak, pek etkili olmayan bu önlemlerin amacı yerli üretimi korumak değil, devletin kendi adına para basabilmesi için gerekli madenleri sağlamaktır.

Ülke içindeki üretimi dış rekabete karşı korumak ve desteklemek, istihdam yaratmak Osmanlı yönetimleri için büyük bir öncelik taşımıyordu. Gerçi kentlerdeki loncaların varlıklarını sürdürmeleri devlet için önemli bir amaçtı; ancak merkezi devlet, loncaları ithal mallarının rekabetinden korumaya çalışmamış, loncaları desteklemek amacıyla ithalatı sınırlamak yoluna gitmemişti. Öte yandan, 19. yüzyıla kadar korumacılığın ciddi bir iktisadi politika konusu olarak gündeme gelmemesinin bir nedeni de Sanayi Devrimi sonrasına kadar mamul mallar ithalatının sınırlı kalmasıdır. 19. yüzyıla kadar, ithal edilen mamul mallar içinde en büyük payı pahalı ipekli ve yünlü kumaşlar ve diğer lüks tüketim malları almaktaydı. 19. yüzyıl öncesinde bu tür malların ithalatının henüz Osmanlı loncalarını bunalıma sürükleyecek boyutlara ulaşmadığını vurgulamak gerekir.

Merkantilizmle taban tabana zıt düşen bu öncelikleri ve uygulamaları, dış ticarete uygulanan gümrük resimlerinden de izlemek mümkündür. Merkantilist Avrupa ülkelerinde ithalata uygulanan vergiler daha yüksek düzeyde saptanırken, Osmanlı yönetimi 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar ithalat ve ihracata uyguladığı vergileri eş düzeyde tutmuştur. Örneğin İngiltere ve Hollanda ile yapılan ticarete bu vergiler yüzde 3 düzeyinde kalmış, Fransa ile ticarete ise ithalat ve ihracata 17. yüzyıl sonlarına kadar yüzde 5, daha sonraları yüzde 3 gümrük vergisi uygulanmıştır.

Osmanlı yönetimlerinin dış ticaret politikalarını yönlendiren bir başka öncelik de uluslararası ilişkilerde dost kazanmak arzusu ve kaygısı olmuştur. Bir başka deyişle, Osmanlı yönetimi dış ticareti dış politikanın bir aracı olarak görmüş ve kullanmıştır. 1530'lu yıllarda Fransa ile imzalanmak üzere hazırlanan, ancak imzalanmadan kalan ilk kapitülasyonlar anlaşmasında bu kaygı çok belirgindi. Osmanlı yönetimi bir yandan dış ticareti geliştirirken, bir yandan da Habsburglar'ın gücüne karşı Avrupa sahnesinde yeni yandaşlar aramaktaydı. Aynı anlaşmayla Venedikliler'in Doğu Akdeniz ticaretindeki gü-

cünün azaltılması da amaçlanmaktaydı. 16. yüzyılın ikinci yarısında ve daha sonraları İngiltere, Hollanda ve diğer Avrupa ülkeleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarında da benzeri dış politika önceliklerinin önem kazandığı görülmektedir.

Soru 36: 15. ve 16. yüzyıllarda en büyük servetlerin elinde birikiyordu, hangi alanlara yatırılıyordu?

Büyük kentlerdeki lonca ustalarının bir bölümüyle yine büyük kentlerde uzun mesafeli ticaretle uğraşan tüccarların elinde büyük servetlerin birikebildiğini daha önce belirtmiştik. Ancak, 15. ve 16. yüzyıllarda en büyük servetler bu iki kesimin değil, sarraf olarak adlandırılan tefecilerle yüksek devlet memurlarının ellerinde birikmekteydi.

Halk arasında sarraf olarak adlandırılan tefeciler, çeşitli faizle borç para vererek yaratılan artığa ortak olmaktaydılar. Bir yandan tarımsal üretimi gerçekleştiren köylüler, öte yandan da kentlerdeki esnaf loncalarının üyeleri, büyüklü küçüklü dükkân sahipleri ve tüccarlar, tefecilerden faizle borç para alırlardı. Kırsal alanlarda para ekonomisinin ve meta üretiminin henüz sınırlı kaldığı ve 16. yüzyılın ortalarına kadar reayanın vergilerinin büyük bir kısmını ürün olarak ödediği düşünülürse, tefeci sermayesi açısından en çekici alanın kentlerdeki ticaret ve tarım-dışı üretim faaliyetleri olduğu ortaya çıkmaktadır. En büyük ve en nüfuzlu sarraflar ise İstanbul'da otururlar, büyük tüccarlara, yüksek devlet memurlarına ve hatta devlete borç verirlerdi.

Sarraflarından sonra en büyük servetler askerî ya da yönetici sınıftan sayılan yüksek devlet memurlarının elinde birikiyordu. Bu görevlilere devlet doğrudan maaş ödemez, tımar düzeni çerçevesinde oluşturulan yüksek gelirli dirliklerin, has ve zeametlerin vergi gelirlerini bırakırdı. Bu dirliklerden sağlanan gelir, görevin önemine göre değişmekte ve büyük miktarlara varabilmekteydi. Hem sivil, hem de askerî görevlerdeki yüksek devlet memurları, dirliklerden gelen gelirin bir bölümünü çeşitli iktisadi faaliyetlere yatırır ve görevlerinin kendilerine sağladığı nüfuzu da kullanarak servetlerini kısa zamanda büyütebilirlerdi. Ticaret ve tefecilik, yüksek devlet memurları için cazip yatırım alanları oluşturmuyordu.

15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı toplumunun önemli özelliklerinden biri de devletin özel mülkiyete ve özel ellerde servet ve sermaye birikimine getirdiği sınırlardır. En önemli üretim aracı olan toprakta özel mülkiyet devlet müdahaleleriyle sınırlandırıl-

mişti. Ekonominin diğer kesimlerindeki özel mülkiyet de, daha önce celeppler ve kasaplar örneğinde tartıştığımız gibi, devletin müdahaleleri sonucunda belirli sınırlar içinde tutulmakta, müsadere tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktaydı.

Tüccarların ve tefecilerin ellerinde biriken servetler müsadereye uğrayabiliyordu. Özellikle bir tefecinin şöhretinin yayılmış olması, lonca üyelerinin veya diğer kentli nüfusun tepkisini çekmiş olması kendisi için pek hayırlı bir işaret sayılmazdı. Ancak devletin müsadere uygulamalarından en sık etkilenen kesim yine askeri sınıf mensupları, bir başka deyişle devlet görevlileriydi. Askeri veya sivil, yüksek devlet görevleri babadan oğula geçmez, bu görevlere kapıkulları arasından kendini gösterenler atanırdı. Oluşturulan servetlere memurun ölümünde veya görevinden ayrılması üzerine devlet el koyabiliyordu. Böylece bir yaşam boyunca hızla biriktürülen servetler, aynı hızla ortadan kalkabiliyordu.

Servetlerin incelenmesinden ortaya çıkan tablonun en azından iki özelliği önemli gözüküyor. Birincisi, devlet özel mülkiyeti ve özel birikimleri belirli sınırlar içinde tutmaya çalışmaktadır. İkincisi ise, tefeci ve ticaret sermayelerinin faaliyetleri merkezi devletin sürdürmeye çalıştığı düzen çerçevesinde kalmaktadır. Merkezi devletin gücü sürdükçe, ticaret sermayesinin faaliyetleri varolan yapıları tehdit etmemektedir. Tefeci sermayesinin varolan yapıları kendi başına dönüştürmesi ise zaten mümkün değildir.

Soru 37: Özel mülkiyet ve özel ellerde servet birikimi açısından vakıf kurumunun yeri ve önemi neydi?

İslam hukukuna göre vakıf, özel mülkiyet altındaki bir malın gelecekteki gelirinin kamu yararına veya hayır amacıyla tahsis edilmesi demektir. Bir özel mülkünü vakfa dönüştürmek isteyen kişi, vakfın amaçlarını, yönetim ve işleyiş biçimini, gelecekteki gelirinin nasıl ve kimler tarafından kullanılacağını vakfiyye adı verilen bir belgeyle saptar ve yerel yargı işlerinden sorumlu kadıya onaylatır. Kurulan vakfı, mülk sahibinin atadığı veya nasıl atanacağını belirttiği bir mütevelli heyeti yönetirdi. İslam hukukuna göre, devletin vakıfların yönetimine müdahale etmemesi gerekiyordu. İdari ve mali bakımlardan vakıfların devlet karşısında özerklikleri vardı; ancak hesapları kadılar tarafından denetlenirdi. Mütevelli heyetleri bir yandan vakfın gelirlerinin nasıl kullanılacağına karar verirken, öte yandan da sermayeyi oluşturan malları korumaya ve yatırımlar yaparak

bu mal varlığını genişletmeye çalışırlardı. Örneğin Şeriat'a aykırı olmasına karşın, vakıflar sık sık faizle borç para vermekteydiler. Sermaye birikimi amaçlayan birer iktisadi kuruluş gibi yönetildikleri takdirde, vakıfların mal varlıklarını genişletebildikleri görülmüyordu. Varlıklarını en fazla sürdürebilenler, kentlerde kurulan ve esas sermayelerini bedesten, han, hamam, kervansaray, depo, kiremit fabrikası, değirmen, fırın, mezbaha gibi düzenli gelir kaynaklarının oluşturduğu vakıflardı.

Görünüşte vakıflar hayır amacıyla kuruluyorlardı. Ancak, Osmanlı toplumunda vakıf kurumunun yaygınlaşmasının bir önemli nedeni de devletin özel mülkiyete müdahale etmesi, özel mülkiyeti sınırlamaya çalışmasıydı. Bir önceki Soruda devletin özel ellerde biriken servetlere sık sık müdahale ettiğini, özel servetlerin müsadere tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu belirtmiştik. Devletin bu tavrı karşısında servet sahipleri mallarının ve denetledikleri toprakların gelirinden dolayı biçimlerde de olsa yararlanmanın yollarını aramışlar ve bu amaçla vakıf kurumunu kullanmışlardır. Özel mülkiyeti sürdürmek amacıyla vakıf kuran kişiler vakfın gelirlerini mümkün olduğu ölçüde denetlemeye, bu gelirlerden kuşaklar boyu yararlanmaya çalışırlardı. Örneğin evlâdiyye adı verilen vakıflar, gelirleri kurucu ailenin elinde toplamayı amaçlıyordu.

Bu nedenle, Osmanlı toplumunda vakıf kurma eğiliminin müsadere eğilimiyle doğru orantılı olduğu söylenebilir. Vakıf kurma girişimleri en çok kolaylıkla servet oluşturabilen ancak servetleri görevlerine bağlı kalan ve görevlerinden ayrıldıktan sonra aynı derecede kolaylıkla müsadereye uğrayabilen devlet görevlilerinden gelmekteydi. Yönetici sınıf mensuplarının yanı sıra diğer özel servet sahiplerinin de vakıf kurdukları görülmektedir. •

İslam hukukuna göre devletin vakıflara müdahale etmemesi gerekmektedir. Ancak uygulamada vakıflar, İslam hukukuyla devlet arasında veya özel mülkiyet eğilimleriyle devlet mülkiyeti eğilimleri arasında çelişkili bir alan oluşturmuşlardır. Özellikle kuruluş dönemlerinde vakıfların denetimi, devlet ile yerel olarak güçlü unsurlar arasında önemli sürtüşmelere ve mücadelelere yol açmıştır. Osmanlı toplumsal kuruluşunda merkezîyetçilik eğiliminin güçlendiği dönemlerde devlet, vakıflar üzerindeki denetimini artırmaya çalışmıştır. Vakıfları özel denetim alanından devlet denetimi alanına çekme yolundaki girişimlerin en önemlisi, daha önce Birinci Bölüm'de değindiğimiz gibi, 15. yüzyılın ikinci yarısında, II. Mehmed döneminde ortaya çıkmıştır. Merkezî devletin güçlenmesiyle birlikte kırsal alanlardaki binlerce yerleşim merkezinde vakıflara dönüştürülen tarımsal topraklara el konulmuş ve bu topraklarda devlet mülkiyeti kurulmuştur.

Böylece merkezi devlet, taşradaki yerel olarak güçlü unsurlara önemli bir darbe vurmayı başarmıştır.

Soru 38: 16. yüzyıl ortalarında Osmanlı toplumsal kuruluşuna egemen olan üretim tarzının en önemli özellikleri nelerdi?

Kitabın bu İkinci Bölümünde incelediğimiz toplumsal ve iktisadi yapıları Birinci Bölüm'deki kavramsal tartışmanın ışığında yeniden yorumlayacak olursak, Osmanlı toplumsal kuruluşunda birden fazla üretim ilişkisi karmaşık biçimlerde birlikte yaşamaktaydılar. Üretimin büyük bir kısmının gerçekleştirildiği tarımsal kesimde, sınırlı boyutlarda köleci üretim ilişkisine ve göçebe üretim ilişkisine, biraz daha yaygın olarak da toprakta özel mülkiyete dayanan feodal üretim ilişkisine rastlanmaktaydı. Ancak 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumsal kuruluşunda en yaygın görülen üretim ilişkisi vergisel üretim tarzına aitti. Vergisel üretim tarzında, devlet mülkiyetindeki topraklar üzerinde üretim yapan köylülerin yarattığı artığa, devlet adına bir yönetici sınıf vergilendirme yoluyla el koymaktaydı. Reaya çiftliği üzerinde üretim yapan köylü hanesi, tarımın ve ekonominin en küçük fakat en temel birimini oluşturmaktaydı. Tarımsal üreticiler arasındaki farklılaşma sınırlı kalıyordu. Toprakta devlet mülkiyeti sürdükçe, köylülerin topraklarından atılmaları ve mülksüzleşmeleri söz konusu değildi. Devletin siyasal gücü sürdükçe toprağa bağlı bir aristokrasinin oluşması engelleniyordu.

Osmanlı toplumsal kuruluşundaki egemen üretim tarzının tanımını yaparken, devlet ve tarımsal üreticilerle sınırlı kalmamak gerekiyor. 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda kentler ve köylerle kentler arasındaki iktisadi işbölümü oldukça gelişmişti. Köylülerin pazarla ilişkileri artmakta, kentlerde ve kırsal alanlarda meta üretimi yaygınlaşmaktaydı. İç ve dış ticaret canlılık göstermekteydi.

İşte bu çerçevede devletin kentlerdeki loncalar ve ticaret üzerindeki denetimi, egemen üretim tarzının yeniden üretilmesi açısından büyük önem taşıyordu. Loncalar ve uzun mesafeli ticaret sayesinde yönetici sınıfın oturduğu kentlerin ve özellikle başkent in iâşesi sağlanmakta, ordunun gereksinimleri karşılanmaktaydı. Bu nedenle, devlet, loncaları hem desteklemekte, hem de denetlemekteydi. Kısacası loncalar, devletin korumaya ve sürdürmeye çalıştığı geleneksel düzenin vazgeçilmez bir parçasıydı. Merkezî devlet tarımsal kesimde tımar düzenini ve küçük köylü işletmelerini malî ve siyasal nedenlerle nasıl des-

teklilyorsa, kentlerdeki loncaları da benzeri nedenlerle ve aynı ölçüde destekliyordu.

Yine kentlerin, sarayın ve ordunun iâşesini sağlamak amacıyla devlet, bir yandan köy-kent işbölümünün ve uzun mesafeli ticaretin gelişmesini özendirilmekte, bir yandan da bunu gerçekleştirecek olan ticaret sermayesini denetim altında tutmaya çabalamaktaydı. Çünkü devletin denetimi dışında gelişen her türlü birikim, egemen üretim tarzını tehdit edebilecek bir güç odağı oluşturabilecekti.

Görüldüğü gibi, vergisel üretim tarzının egemenliğini sürdürmesi merkezi devletin gücüne bağlıydı. Vergisel üretim tarzı, toprakta özel mülkiyet ve ticaret sermayesi gibi belirli koşullar altında kendisini çözebilecek unsurları bağrında taşıyordu. Ancak merkezi devletin gücü sürdükçe, bu eğilimler denetim altında tutulabiliyordu.

Soru 39: Osmanlı toplumsal kuruluşundaki egemen üretim tarzı niçin feodal değildir?

Önce benzerliklere işaret edelim. Osmanlı toplumsal kuruluşunda egemen olan vergisel üretim tarzı ile feodal üretim tarzı, kapitalizm öncesinde ortaya çıkan antik, köleci, göçebe gibi diğer üretim tarzlarıyla karşılaştırıldığında, sınıflı toplumların tarihinde daha ileri bir aşamayı yansıtırlar. Üretim güçlerinin gelişmişlik düzeyi de bu iki üretim tarzında birbirine benzerdir. Üretimin büyük bir bölümü tarımda gerçekleştirilmektedir. Artığın büyük bir bölümüne toprak mülkiyetini elinde bulunduran savaşçı-yönetici sınıf tarafından, toprağın kullanım hakkı karşılığında, toprak kirası olarak el konulmaktadır.

Kıtabın Birinci Bölümü'nde kapitalizm öncesi üretim tarzlarını tartışırken artığın üreticilerden ekonomi-dışı zor kullanarak çekilip alındığını, dolayısıyla kapitalizm öncesi toplumlarda din, hukuk, siyaset ve devlet gibi ekonomi-dışı öğelerin önemli rol oynadığını vurgulamıştık. Bu nedenle Osmanlı toplumunda egemen olan üretim tarzıyla feodal üretim tarzı arasındaki karşılaştırmayı dar bir biçimde tanımlanan üretimin ve kira ilişkilerinin ötesine götürmek gerekir. Nitekim, mülkiyet ilişkileri, temel toplumsal sınıflar ve devletin niteliği incelendiğinde, aradaki farklar ortaya çıkmaktadır. Feodal üretim tarzında toprak mülkiyeti feodal beylerin elindedir. Merkezi devletin gücü sınırlıdır ve egemenlik feodal beyler arasında parçalanmıştır. Temel toplumsal sınıflar, feodal beyler ve toprağa bağlı serflerdir. Toprağın alınır satılır bir meta haline gelmesi ve köylülerin topraktan koparak

mülsüzleşmesiyle birlikte feodal üretim tarzı çözülmeye sürecine girmiştir.

Buna karşılık vergisel üretim tarzında, toprak mülkiyeti güçlü bir merkezi devletin elindedir. Artığı devlet adına bir yönetici sınıf veya bürokrasi vergi olarak toplamaktadır. Bu temel üretim ilişkisi çevresindeki temel toplumsal sınıflar, yöneticiler ve üretimi gerçekleştiren köylülerdir. Merkezi devlet gücünü korudukça toprakta özel mülkiyetin yaygınlaşması ve tarımsal üreticilerin topraktan kopmaları mümkün değildir.

Feodal üretim tarzıyla vergisel üretim tarzı arasındaki ikinci büyük fark, kentlerin ve tarım-dışı üretim faaliyetlerinin konumunda ortaya çıkmaktadır. Feodal üretim tarzında kentler, kentlerde loncalar çevresinde örgütlenen üretim faaliyetleri ve ticaret, feodal beylerden büyük ölçüde bağımsız olarak gelişmiştir. Böylece ortaya feodallerden ve merkezi devletten bağımsız sermaye birikim süreçleri çıkabilmiştir. Daha sonraki bir aşamada, Sanayi Devrimi'ne giden yolda, ticaret sermayesi, bu üretim faaliyetlerini devlet müdahalesi olmadan, kırsal alanlarda ve loncalar dışında yeniden örgütleyebilmiştir.

Buna karşılık kentlerdeki zanaatların ve ticaretin vergisel üretim tarzının yeniden üretilmesinde önemli rolleri vardır. Dolayısıyla bu faaliyetler devlet tarafından sıkı bir denetim altında tutulmaktadır. Bu alanlardaki sermaye birikimi ancak devletin izin verdiği, göz yumduğu biçimlerde ve boyutlarda gerçekleşebilmektedir. Devletin loncalara sağladığı destek nedeniyle de, ticaret sermayesinin tarım-dışı üretim faaliyetlerini loncalar dışında örgütleyebilmesi, örneğin parça başına ödeme düzeninin gelişmesi güçleşmektedir.

Kısacası, feodal üretim tarzında feodal beylerin baskısı tarımsal üreticiler üzerinde yoğunlaşırken, siyasal egemenliğin parçalanması nedeniyle kentler, zanaatlar ve ticaret daha özerk kalmışlardır. Buna karşılık Osmanlı toplumunda egemen olan vergisel üretim tarzında, merkezi devlet daha güçlüdür. Devlet özel mülkiyeti sınırlamakta, kentleri, zanaatları ve ticareti yakından denetlemektedir. Merkezi devlet güçlü kaldıkça, bu üretim tarzı kendi iç çelişkilerini bağrında taşıyarak varlığını sürdürmektedir.

Soru 40 Osmanlı toplumsal kuruluşundaki egemen üretim tarzına verilen adın (feodal, Asya tipi, vergisel veya diğer) bir önemi var mı?

39. Soruda Osmanlı toplumsal kuruluşundaki egemen üretim tarzının hangi temel noktalarda feodalizmden ayrıldığını

tartıştık. Daha önce, Soru 7'de işe, Marx'ın tanımladığı biçimiyle Asya tipi üretim tarzının toprakta devlet mülkiyetinin egemen olduğu somut tarihsel toplumlarda çok seyrek olarak rastlanan kimi boyutlar içerdiğini, bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere Batı Asya'daki toplumsal kuruluşları, Hindistan'ı, Çin'i ve diğerlerini inceleyebilmek için daha farklı bir kavramın gerektiğini belirtmiştik. Bu amaçla da vergisel üretim tarzı kavramını tanımlamış ve kullanmıştık.

Bu noktada Osmanlı toplumundaki egemen üretim tarzına bir ad vermenin anlamı sorgulanabilir. Nitekim Ortaçağ İslam toplumlarını inceleyen ünlü Marksist tarihçi Maxime Rodinson, hem feodalizm hem de Asya tipi üretim tarzı kavramlarını yetersiz buluyor. Kapitalizm öncesi üretim tarzları genel başlığı altında sonsuz bir çeşitliliği vurgulamaktan yana olduğunu söylüyor.

Somut toplumların sonsuz çeşitlilik gösterdiği, her birinin pek çok özgül yanı olduğu hiç şüphesiz doğrudur. Ancak bu gözlemin bizi Rodinson'un yaptığı gibi "herkes kendine benzer" veya Türkiye'de bazı tarihçilerin yaptığı gibi "biz bize benzeriz" noktasına getirmesi ya da kendine özgü bir Osmanlı üretim tarzı kavramı ortaya atmak gerekmez. Çünkü tarih bilimi açısından, somut toplumların yalnızca farklılıklarını vurgulamak ve bu farklılıklar içinde kaybolmak anlamlı bir iş değildir. Anlamlı olan, çeşitliliklerin yanı sıra toplumların ortak yanlarını da yakalayarak, Osmanlı örneğini ve diğerlerini karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirebilmektir.

Öte yandan, yalnızca üretimle ve iktisadi düzeydeki unsurlarla sınırlı kalarak, feodalizmi artığın üreticilerden toprağın kullanımı karşılığında kira veya vergi olarak alındığı bir üretim tarzı olarak tanımlamak da aynı derecede yanıltıcı olacaktır. Böylece bütün tarihsel çeşitlilikler ve bu arada toplumların sınıf yapıları, iç çelişkileri ve iç dinamiklerine ilişkin farklılıklar geri plana itilmiş olmaktadır. Örneğin Osmanlı yönetici sınıfı ile Avrupa'daki feodal aristokrasiyi eş tutmak, ancak bu kavramların tarihsel içeriğinden ve bir çözümleme aracı olarak taşıdıkları anlamdan vazgeçmekle mümkün olabilir. Bu tür bir feodalizm kavramının getirdiği daha da önemli bir diğer sorun tarih anlayışıyla ilgilidir. Tarıma dayalı tüm Ortaçağ toplumlarının ortak paydası olan kira veya vergi ilişkisi feodalizm olarak tanımlanınca, bu kategori kapitalizm öncesindeki her toplumun içinden geçmesi gereken evrensel bir aşamaya dönüşmektedir. Böylece kapitalizm öncesi toplumların tarihi de tek bir çizgiye ve zorunlu birkaç kategoriye indirgenmiş olmaktadır.

Buna karşılık, feodal üretim tarzı ile eşzamanlı olarak tanımladığımız bir vergisel üretim tarzı kavramı ile, hem Osmanlı

toplumunun Avrupa feodalizminden ayrılan boyutları, hem de toprakta devlet mülkiyetinin egemen olduğu diğer toplumlarla ortak boyutları vurgulanabilmektedir. Böylece Osmanlı örneğini kapitalizm öncesi toplumlar arasında karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirmek mümkün olmaktadır.

Sonuç olarak, Avrupa ve Japonya dışındaki kapitalizm öncesi toplumların karşılaştırmalı tarihlerine nasıl yaklaşılabileceği sorusuna henüz yeterli bir yanıt verildiğini söyleyebilmek zordur. Hem evrensel olarak tanımlanan bir feodalizm kategorisi, hem de Asya tipi üretim tarzı kavramı, bu meseleye tatmin edici bir yanıt oluşturmamaktadır. Yapılması gereken, bir yanda içi boşaltılmış bir feodalizm kategorisine ve zorunlu aşamalar anlayışına, öte yanda da her kapitalizm öncesi toplumun kendine özgü bir üretim tarzı olduğunu iddia eden görüşlere kaymadan ve çok çizgili bir tarih anlayışını dışlamayarak bu toplumların tek bir ortak paydasını değil, ortak paydalarını yakalamaya çalışmaktır. Vergisel üretim tarzı da işte bu bağlamda değerlendirilmesi gereken bir kavramdır.

16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DIŞ DİNAMİKLER VE OSMANLI EKONOMİSİ

Soru 41: Avrupa'da feodalizmin bunalımı nasıl gelişti?

12. ve 13. yüzyıllarda Avrupa feodalizmi genel bir genişleme ve canlılık dönemi yaşamıştı. Bir yandan nüfus artarken öte yandan da bataklıkların kurutulması, ormanların açılması sayesinde yeni topraklar ekilmeye başlanmış, tarımsal üretim artmıştı. Kasaba ve kentlerdeki zanaatlarla uzun mesafeli ticaret de aynı dönemde gelişme göstermişti. Ancak, 14. yüzyılın başlarından itibaren bu eğilim tersine çevrildi. Avrupa feodalizmi 15. yüzyılın ortalarına kadar sürecek uzun dönemli bir durgunluk, hatta bunalım dönemine girdi. Hem nüfus, hem de ekilen topraklar ve tarımsal üretim gerilemeye başladı. Ekonominin en önemli kesimi olan tarımdaki bunalım, zanaatları ve uzun mesafeli ticareti de olumsuz etkiledi. 1340'lardan itibaren Kara Ölüm olarak adlandırılan güçlü bir veba salgını Batı Asya üzerinden Avrupa'ya ulaştığında, bu zayıf yapıların fazla direnecek gücü yoktu. Bir tahmine göre, Avrupa'nın toplam nüfusu 14. yüzyılın başından sonuna kadar yüzde kırk dolaylarında azalmış, 73 milyondan 45 milyona gerilemiştir.

İktisadî durgunluk ve bunalımla birlikte 14. yüzyılda Avrupa toplumsal ve siyasal çalkantılar yaşadı. Tarımdan sağladıkları gelirlerin azalması üzerine feodal beyler serfler üzerindeki baskıyı artırmaya, serflerden daha ağır taleplerde bulunmaya başlayınca, açlık koşullarıyla karşı karşıya kalan köylüler direnmeye ve ayaklanmaya başladılar. Kasaba ve kentlerdeki yoksul kesimler de sık sık bu ayaklanmalara katıldılar. Felemenk'te, Fransa'da ve İngiltere'de 14. yüzyıl boyunca yaygınlaşarak süren ayaklanmaların en önemli yanı, bu hareketlerin artık feodal beylerin baskılarına yerel direnişler olmaktan çıkıp, feodal toplum düzenini sorgulayan ve bu düzeni sarsan boyutlara ulaşmalarıdır. Ayaklanmalar yaygınlaşınca, üretim daha da gerilemiş, iktisadî bunalım derinleşmiştir.

Feodalizmin 14. yüzyıldaki bunalımının nedenlerini anlayabilmek için, kentlerdeki zanaatları ve ticareti değil, en önemli kesim olan tarımı incelemek gerekiyor. 12. yüzyılda feodal senyörler tarımsal üretimden sağladıkları gelirlerin bir kısmını verimliliği artıracak fiziksel yatırımlara ayırmışlar, böylece tarımsal üretimi artırabilmişlerdi. Tarım kesimindeki verimlilik artışlarının 13. yüzyıldan itibaren durduğu görülüyor. Bunun nedeni feodal beylerin yatırım harcamalarını durdurmaları ve tarımdan sağladıkları gelirleri tümüyle tüketime ve sürüp giden savaşlara harcamalarıdır. Gerçi feodal Avrupa'da tarımsal üretimin büyük bir kısmı senyörlerin demesnelerinde değil küçük köylü işletmelerinde gerçekleşiyordu ama toprak sahiplerinin ağır baskısı altında bunalan köylülerin kendi işletmelerinde yatırımlara girişecek güçleri yoktu.

Kasaba ve kentlerde de benzeri bir eğilim görülmekteydi. Yatırımların durması nedeniyle Felemenk'te, İtalya'da ve İngiltere'de loncalar çevresinde örgütlenen zanaatlarda teknik ilerlemeler durmuş, üretim gerilemeye başlamıştı. İktisadi durgunluk ve bunalım sık sık kıtlıklara neden oluyor, bu koşullarda veba gibi salgın hastalıkların yayılması daha da kolaylaşıyordu.

Bu yaygın ve derin bunalım feodalizmin Avrupa'daki egemen üretim tarzı konumunu yitirmesine, daha sonra da yeni bir üretim tarzının, kapitalizmin, yükselmesine yol açacaktır. Ancak kapitalizmin yükselmesine geçmeden önce, feodalizmin çözülüşünde hangi etkenlerin daha önemli rol oynadığını araştırmak gerekecek.

Soru 42: Avrupa'da feodalizmin çözülmesi sürecinde kentlerin ve uzun mesafeli ticaretin rolü ne olmuştur?

Daha önce Soru 6'da tartıştığımız gibi, nüfusun ezici çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşadığı, ekonominin büyük ölçüde tarıma dayandığı feodal üretim tarzında temel üretim ilişkisi serflikti. Tarımsal üretimi gerçekleştiren serflerle yaratılan artığa el koyan feodal beyler ya da senyörler, bu üretim ilişkisi çevresindeki temel toplumsal sınıfları oluşturuyorlardı.

Ancak, bu özelliklerine bakarak feodalizmin yalnızca kırsal alanlarda görülen bir üretim tarzı olduğu, kentlerin feodalizmin dışında kaldığı sonucuna varmak doğru olmaz. Ortaçağın erken dönemlerinden itibaren, kasabalar ve kentler feodal üretim tarzının bir parçası olarak gelişmeye başlamışlardı. Bu sayede kırsal kentler arasındaki işbölümü derinleşmiş, yerel ticaret canlanmış, kasaba ve kentlerdeki loncalar çevresinde örgütlenen

zanaatlarda üretim güçlerinin gelişmesi mümkün olmuştur. Bu erken dönemlerdeki yerel ticaret, esas olarak feodal beylerin lüks tüketimlerini karşılamaya yönelikti. 10. yüzyıl ve sonrasında ise uzun mesafeli ticaret gelişmeye başlamış ve bu eğilim hem kentlerdeki zanaatlar hem de ticaret sermayesi için yeni birikim olanakları yaratmıştı.

Öte yandan, feodal üretim tarzının bir parçası olmakla birlikte, kentlerin feodal üretim tarzı içinde özel bir konumları vardı. Vergisel üretim tarzının egemen olduğu toplumlarda kentler, zanaatlar ve ticaret güçlü merkezî devletlerin denetimi altına girmekteydiler. Buna karşılık, feodalizmin erken aşamalarından itibaren Avrupa'da siyasal egemenlik feodal beyler arasında parçalanmış, parsellenmişti. Bu durum kasaba ve kentlere önemli bir özerklik getirmiş, feodal beylerin müdahalelerinden uzak bir biçimde gelişmelerine olanak sağlamıştı. Özel mülkiyet ve özel mülkiyete dayalı hukuk da bu koşullarda yayılmış, uzun mesafeli ticaretin gelişmesi tüccarların elinde sermaye birikimini hızlandırmıştı.

14. yüzyılda tarımsal üretim gerilemeye başladığında, feodal beylerin sarsılan durumlarını düzeltmek amacıyla serfler üzerindeki baskıyı artırdıklarını belirtmiştik. İşte bu bunalım koşullarında kasaba ve kentlerin özerkliği, beylerin baskısı altında ezilmekte olan serflere topraklarını terketme olanağını sağladı. Kentlerde siyasal gücü olmayan senyörler göç eden köylüleri geri getiremeyince, topraklarını işleyecek kiracı bulmakta güçlük çekmeye başladılar. Öte yandan, hem kent ve kasabaların büyümesi, hem de uzun mesafe ticaretinin gelişmesi tarımsal mallar için talebi artırmakta, pazar için üretimi çekici kılmaktaydı. Meta üretiminin yaygınlaşmasıyla birlikte senyörler topraklarından sağladıkları geliri artırmak istiyorlardı. İşte bu koşullarda senyörler tarımsal üreticiler üzerindeki baskıları hafifletmek, angarya gibi yükümlülükleri azaltmak ve zaman içinde topraklarını para karşılığı kiralamak zorunda kaldılar.

Böylece serflik ya da feodal üretim ilişkileri çözülmeye başlıyor, tarımda ücretli emeğin, bir başka deyişle kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanacak gelişmelerin önü açılmış oluyordu. Ancak, Avrupa'nın batısı ile doğusunun 15. yüzyılda ve sonrasında izlediği patikaları karşılaştırdığımızda, kentlerin ve uzun mesafeli ticaretin gelişmesinin feodalizmin çözülmesinde tek başlarına yeterli bir neden olamayacağını görüyoruz. Çünkü, uzun mesafeli ticaretin gelişmesiyle birlikte Batı Avrupa'da serflik çözülürken, aynı gelişme Prusya ve Polonya'da serflikin güçlenmesine ve İkinci Serflik olarak adlandırılan yeni bir dönemin yaşanmasına yol açmıştır. Bu durumda, feodalizmin çözülmesine yol açan nedenleri belirlemek için, kırsal alan-

lara geri dönmek ve beylerle serfler arasındaki mücadelelere bir kez daha bakmak gerekecek.

Soru 43: Batı Avrupa'da feodalizmin çözülüşü sürecinde feodal beylerle serfler arasındaki mücadelenin rolü ne olmuştur?

14. yüzyılın iktisadi bunalım koşullarında feodal beylerin baskıyı artırması üzerine, serflerin bir bölümünün çareyi kentlere göç etmekte bulduklarını belirtmiştik. Kırsal alanlarda kalan serfler ise beylerin artan talepleri karşısında direnmeye ve mücadele etmeye başladılar. 14. yüzyıl Batı Avrupa tarihinde önemli bir yeri olan köylü ayaklanmaları işte bu direnişi yansıtmaktadır.

Kırsal nüfusun azalmaya başlamasının ve senyörlerin topraklarını işleyecek kıracı bulmakta güçlük çekmelerinin de etkisiyle, bu mücadeleler sonucunda serflerin toprağa bağlılıkları azalmaya başladı. Toprak sahiplerine olan yükümlülüklerini miktarı önceden belirlenen ürün veya para olarak kiraya dönüştüren Batı Avrupa köylüleri, zaman içinde ettikleri topraklar üzerindeki haklarını genişlettiler. Böylece, işledikleri topraklar üzerinde özel mülkiyet hakları bulunan ve pazar için üretim yapan bir küçük üreticiler ya da küçük meta üreticileri kesimi yaygınlık kazanmaya başladı.

16. yüzyıla gelindiğinde, İngiltere'de küçük meta üreticileri arasındaki farklılaşma oldukça ilerlemişti. Bu tarımsal üreticiler arasında durumunu güçlendirenler, diğer toprak sahiplerinden de toprak kiralanıyor ve işletmelerinde ücretli işçi çalıştırıyorlardı. 14. yüzyılda kırsal alanlarda serflerin direniş ve mücadeleleriyle başlayan süreç, kapitalizmin temel üretim ilişkisi olan ücretli emeğin ortaya çıkmasına yol açmıştı. İşte bu nedenle, kapitalizmin kökenlerini kentlerden çok kırsal alanlardaki sınıf mücadelelerinde ve tarım kesimindeki üretim ilişkilerinin bu mücadeleler sonunda gösterdiği dönüşümlerde aramak gerekiyor.

Buna karşılık, Doğu Avrupa'da, Elbe ırmağının doğusunda kalan alanlarda dengeler feodal beylerden yanaydı. Köylü üreticiler arasındaki dayanışma ve köy düzeyindeki örgütlenme tarihsel olarak daha sınırlı kalmıştı. 16. yüzyılda Batı Avrupa'dan gelen gıda maddeleri ve hammaddeler talebinin artmasıyla birlikte, ticaret ve meta üretimi genişlerken, tarımsal üreticilerin feodal beylere olan bağlılıkları azalmadı, tersine, arttı. Meta üretiminin yaygınlaşması, Doğu Avrupa'da feodal üretim ilişkilerinin yoğunlaşması sonucunu doğurdu.

Hem feodal üretim ilişkilerinin çözülüşü sürecinde, hem de tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkışı sürecinde devletin rolüne ve devlet müdahalelerinin önemine de değinmek gerekiyor. Feodal beylerle toprağa bağlı serfler arasındaki mücadeleler sürüp giderken Batı ve Doğu Avrupa'da merkezi devletler güçlü değillerdi; bu mücadelelerin sonucu üzerinde fazla etkili olamadılar. Daha sonraları, İngiltere'de kapitalist çiftçiler yoksul köylüleri direnişlerine karşın topraklarından söküp atarak tarımda ücretli işçiliğin yayılmasını sağladıklarında da, merkezi devletin bu mücadeleye şu veya bu yönde müdahale edecek gücü yoktu.

Öte yandan, İngiltere'de olduğu gibi Fransa'da da, feodal üretim ilişkilerinin yenilgiye uğramasından sonra küçük meta üreticileri yaygınlık kazanmışlardı. Ancak İngiltere'den farklı olarak Fransa'da, 16. yüzyıldan itibaren merkezi devlet güçlenmeye başladı. Küçük meta üreticileri, büyük çiftçilere kıyasla daha kolay vergilendirilebilecek bir kesim olarak, merkezi devletin mali temelini oluşturuyorlardı. Bu nedenle Fransa'da devlet, kapitalist çiftçilere karşı küçük üreticileri sürekli olarak desteklemiş, tarımda küçük üreticiliğin 20. yüzyıla kadar direnebilmesini sağlamıştır.

Soru 44: 16. yüzyılda Avrupa'daki iktisadî genişleme ve canlılığın belli başlı özellikleri nelerdi?

16. yüzyılda Avrupa ekonomisinin coğrafi sınırları hızla genişleyerek dünyaya yayıldı. Gemi yapım tekniği ve okyanus gemiciliğindeki önemli ilerlemeler sayesinde, Portekizliler ve İspanyollar deniz aşırı keşiflerde büyük başarılar kazandılar. Amerika kıtasının keşfi ve Afrika'nın güneyinden dolaşarak Hindistan yolunun bulunması, önce Atlantik kıyısındaki bu iki ülke, daha sonra da Hollanda, İngiltere ve diğerleri için yeni olanaklar yarattı. Yeni Dünya'nın keşfiyle birlikte, Peru ve Meksika toplumlarının yüzyıllar boyunca biriktirdikleri altın ve gümüş yağmalanmaya ve Avrupa'ya aktarılmaya başlandı. Daha sonraları Yeni Dünya'daki madenlerin devreye sokulmasıyla Avrupa'ya altın ve gümüş akımı sürdürüldü. Ancak, bu değerli madenlerin önemli bir bölümü Avrupa'da kalmadı; Avrupa'dan Asya'ya aktarıldı. Avrupa'nın Hindistan'dan ithal ettiği baharat, ipekli kuşaklar ve değerli taşlar Amerika'dan gelen altın ve gümüşle ödendi.

Bu deniz aşırı yayılmadan daha da önemli olan, Avrupa ekonomisinin kendi içinde gösterdiği genişleme ve canlılıktır. 15. yüzyılın ikinci yarısından 16. yüzyıl sonlarına, hatta 17.

yüzyılın başlarına kadar süren ve iktisat tarihçilerinin "uzun 16. yüzyıl" olarak adlandırdıkları dönemde, kuzeybatıdan güneye ve doğuya kadar Avrupa'nın hemen her bölgesinde 16. yüzyıl boyunca nüfus ve üretim düzeyleri artmış, meta üretimi yaygınlaşmış, uzun mesafeli ticaret canlanmış ve Yeni Dünya'dan gelen değerli madenlerin de desteğiyle para kullanımı yaygınlaşmıştır. Fransız tarihçi Fernand Braudel, 16.yüzyılın son çeyreğinde Akdeniz ekonomisini inceleyen ünlü yapıtında, 16.yüzyıl boyunca Batı ve Doğu havzalarıyla tüm Akdeniz yöresinin bu uzun dönemli eğilimlerin etkisi altına girdiğini gösterdi.

14. yüzyıl, Avrupa feodalizmi için bir bunalım dönemi idi. Nüfus, ekilen alanlar ve tarımsal üretim önemli gerilemeler göstermişti. Bu eğilimlerin 15. yüzyılın ortalarından itibaren tersine çevrildiğini görüyoruz. Yukarıda, Soru 41'de, aktardığımız bir tahminde, Avrupa'nın toplam nüfusunun 14. yüzyılda 73 milyondan 45 milyona kadar gerilediğini belirtmiştik. Aynı tahmine göre, Avrupa'nın nüfusu 1450 yılında 60 milyona, daha sonra da 1600 yılına kadar yüzde 50 artarak 90 milyona ulaşmış, böylece 14. yüzyıl başlarındaki düzeylerini de geride bırakmıştır.

Nüfusun hızla büyümesi, her şeyden önce, gıda maddelerine olan talebin artması anlamına geliyordu. Öte yandan, kentlerin nüfusunun daha da hızlı büyümesi, iase sorunlarını ağırlaştırıyordu. Sözünü ettiğimiz iktisadi genişleme dalgasının erken aşamalarında, daha önceleri ekime açılmış ancak 14. yüzyıl bunalımı sırasında devre dışı bırakılmış toprakları tekrar üretime açarak tarımsal üretimde artış sağlamak mümkün oluyordu. Ancak, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, üretime açılacak yeni topraklar bulmak güçleşmeye, tarımsal üretimdeki artışlar yavaşlamaya ve en önemlisi, tarımsal üretimdeki artışlar nüfus artışının gerisinde kalmaya başladı.

16. yüzyıl boyunca Avrupa'nın hemen her yerinde tarımsal mallara olan talep artmış, pazar için üretim yapan tarımsal üreticilerin önlerindeki olanaklar genişlemiştir. Ancak, tarımsal yapıların değişen koşullara tepkisi bölgeden bölgeye önemli farklılıklar göstermekteydi. Örneğin, tarımsal kapitalizmin yayılmaya başladığı İngiltere ile küçük meta üreticiliğinin egemen olduğu Hollanda'da yatırımlar sayesinde verimlilik artışları sağlanıyor, böylece tarımsal üretimdeki artışlar sürdürülüyordu. Öte yandan, nüfusun daha yoğun olduğu İtalya'da tarımsal üretim, nüfus artışlarının gerisinde kalıyor, iase güçlükleri önem kazanıyordu. Doğu Avrupa'da ise Batı Avrupa'ya tarımsal mallar ihracatının artması, feodal üretim ilişkilerinin güçlenmesine yol açmıştı.

16. yüzyılda mamul mallar üretimindeki eğilimleri ortaya

çıkarmak daha zordur. Nüfus artışına bakarak, mamul mallar üretiminde de önemli artışlar olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, bu konuda da Avrupa'nın kuzeybatısı ile güneyi ve doğusu arasında, hem üretim hacmi hem de üretimin örgütlenmesi ve üretim ilişkilerinin gösterdiği dönüşümler açısından önemli farklılıklar görülmektedir.

En önemli olarak, 16. yüzyıl tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin yayılmaya başladığı, İngiltere'de parça başına ödeme düzeninin olgunluğa eriştiği dönemdir. Ticaret sermayesi mamul mallar üretimini loncaların egemen olduğu kentlerden kırsal alanlara taşımayı başarmıştır. Kırsal alanlarda yeniden örgütlenen üretim, işbölümünün derinleşmesine ve teknolojik ilerlemelere olanak sağlamaktadır. Buna karşılık, kitabın İkinci Bölümü'nde değindiğimiz gibi, Avrupa'nın her bölgesinde aynı gelişmelere rastlanmamaktadır. İtalya gibi loncaların güçlü olduğu ve güçlü yerel yönetimler tarafından desteklendiği yerlerde, mamul mallar üretiminin kırsal alanlara taşınarak yeniden örgütlenmesi mümkün olmamıştır.

Feodal üretim tarzının gerilemeye başlamasından sonra gelişen bu iktisadî dalga, Batı Avrupa toplumlarında kapitalizmin yükselmesine ve güçlenmesine olanak sağlamıştır. Ancak, 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, kapitalist üretim ilişkilerinin yeterince yaygınlık kazandığı, kapitalizmin egemen üretim tarzı konumuna geldiği söylenemez. Kapitalizmin Avrupa'da egemen üretim tarzı konumuna gelmesi için 17. yüzyıldaki uzun dönemli durgunluk ve bunalımın aşılması, daha sonra da Sanayi Devrimi'yle birlikte gelen genişleme dalgasının hız kazanması gerekecektir.

Soru 45: Fiyat Devrimi nedir, sonuçları neler olmuştur?

16. yüzyılda Eski Dünya'yı ve bu arada Doğu Akdeniz havzasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu sarsan olaylardan biri de iktisadî tarihçilerin Fiyat Devrimi adını verdikleri gelişmedir. 15. yüzyıl boyunca Avrupa'da fiyatlar önemli bir değişiklik göstermemişlerdi. Bir başka deyişle altın veya gümüş gibi değerli maddeler içeren sikkelerin satın alım gücünde fazla bir değişiklik olmamıştı. Buna karşılık, 16. yüzyılın başından 1600 veya 1650 yılına kadar geçen 100-150 yıllık sürede ilk önce Batı ve Güney Avrupa'da, sonra da Eski Dünya'nın diğer bölgelerinde fiyatlar hızlı bir artış eğilimi içine girdiler.

Örneğin İtalya'da, altın veya gümüş cinsinden ölçülen fiyatların 16. yüzyılda yaklaşık iki katma çıktıklarını, ancak fiyat artışlarının 1600 yıllarında durduğunu, hatta fiyatlarda hafif bir

gerileme eğilimi içine girdiklerini biliyoruz. İngiltere'de ise fiyatlar 1500'den 1600'e beş kat, 1500'den 1650'ye kadar geçen sürede ise sekiz kat artış gösterdiler. İngiltere'de de fiyatlar 1650'den sonra gerilemeye başladı.

İngiltere'deki enflasyon hızının çok daha yüksek olduğu ortada. Ancak bunun nedeni altın ve gümüşün satın alım gücünün İngiltere'de daha hızlı gerilemesi değil. 16. yüzyılda İngiltere devleti, sürüp giden fiyat artışlarının da etkisiyle, bir mali bunalım içine sürüklenmiş ve ek gelir sağlamak amacıyla dolaşımdaki sikkelerin altın ve gümüş içeriklerini düşürerek yeniden piyasaya sürmüştü. Günümüzün deyiimiyle, 16. yüzyıl İngilteresi'nde devlet daha fazla para basmış, biraz da bu nedenle İngiltere'deki enflasyon hızı İtalya'dakinden daha yüksek olmuştur.

Yukarıda özetlediğimiz veriler 16. yüzyıl boyunca İtalya'daki ortalama enflasyon hızının yılda yüzde 1'in altında kaldığını gösteriyor. İngiltere'de ise 150 yıllık sürenin ortalaması yılda yüzde bir buçuğu aşmıyor. İktisadi tarihçilerin bir "devrim" olarak kabul ettikleri enflasyonun hızının, 20. yüzyıldaki enflasyon hızlarıyla karşılaştırıldığında çok sınırlı kaldığını görüyoruz. Ancak önemli olan, 16. yüzyıla gelene kadar Eski Dünya'nın bu kadar hızlı fiyat artışlarını yaşamamış olması. Fiyat artışlarına alışık olmayan bir dünyada ortaya çıkan enflasyon, önemli dönüşümlere yol açabiliyor. İşte bu nedenle, "Fiyat Devrimi"ni yerinde bir deyim olarak kabul etmek gerekiyor.

Bugün Fiyat Devrimi'nin nedenlerini araştıran iktisatçılar, iki farklı açıklama üzerinde duruyorlar. Birinci açıklamayı savunanlara göre, ekonominin üretim hacminin ve paranın dolaşım hızının fazla değişmediği koşullarda fiyatlar, tedavüldeki para miktarıyla doğru orantılı olarak artacaktır. Bu durumda, 16. yüzyıldaki fiyat hareketlerinin temel nedeni tedavüldeki para miktarının artışı olmaktadır. Bu görüşü savunan iktisatçılar 16. yüzyılda Avrupa'da ve daha genel olarak Eski Dünya'da dolaşan para miktarındaki artışın iki kaynaktan beslendiğine işaret ediyorlar.

Bunlardan birincisi, Amerika kıtasının keşfinden sonra İspanya'ya ve oradan da Avrupa ve Asya'ya büyük miktarlarda altın ve gümüş akmasıdır. Ayrıca Orta Avrupa'daki altın ve gümüş madenleri de 16. yüzyıl boyunca üretimlerini sürdürmüşlerdir. Eski Dünya'daki devletler bu değerli madenleri kullanarak para basmışlardır. İkinci olarak, fiyat artışlarının da etkisiyle Avrupa ve Asya'daki devletler mali bunalıma sürüklenmiş ve bütçe açıklarını kapatmak amacıyla ek para basmak yoluna gitmişlerdir. İngiltere gibi bu yola başvuran dev-

letler, her başları sıkıştığında dolaşımdaki sikkeleri piyasadan çekmişler, altın ve gümüş içeriklerini düşürerek tekrar piyasaya sürmüşler ve böylece dolaşımdaki para miktarını daha da artırmışlardır.

Ancak, Fiyat Devrimi'ni yalnızca dolaşımdaki para miktarıyla açıklamaya çalışan bu basit ve basit olduğu ölçüde de çekici açıklama, kimi gelişmeler karşısında yetersiz kalmaktadır. Her şeyden önce, fiyatlardaki artışın Yeni Dünya'dan altın ve gümüş akışından önce başladığını, buna karşılık, 17. yüzyılda altın ve gümüş akışı sürdüğü halde, fiyatlardaki artışın durduğunu biliyoruz. İkinci olarak, fiyatlar yalnızca dolaşımdaki para miktarına bağlı olarak artsaydı, tüm fiyatların hemen hemen aynı hızla yükselmesi gerekirdi. Oysa 16. yüzyıl boyunca Avrupa ve Asya'nın hemen her yerinde, buğday gibi gıda maddelerinin fiyatları yünlü kumaş gibi mamul malların fiyatlarından çok daha hızlı artmıştır. Buna karşılık, ücretlerdeki artış genel fiyat artışlarının gerisinde kalmış, bir başka deyişle gerçek ücretler gerilemiştir. Örneğin 16. yüzyılda İngiltere'deki duvarcı ustalarının gerçek ücretlerinde yüzde 50'ye varan bir düşüş görülmektedir.

İşte bu nedenlerle, dolaşımdaki para miktarına dayanan açıklamaları bir kenara iterek, ağırlığı arz ve talep dengelerine ve onların ardındaki uzun vadeli iktisadi, demografik ve toplumsal gelişmelere vermek gerekiyor. Daha önce de değindiğimiz gibi, 16. yüzyıl boyunca Avrupa çok hızlı nüfus artışlarına sahne olmuş, örneğin Batısı ve Doğusuyla akdeniz havzasının nüfusu iki katına çıkmıştır. Varolan tarımsal yapılar ise bu büyük gelişme karşısında yeterli esnekliği gösterememiş, tarımsal üretimdeki artışlar nüfus artışlarının gerisinde kalmıştır. Tarımsal ürünlerin fiyatlarının diğer fiyatlardan daha hızlı artmasının nedeni de budur. Tarımsal ürün fiyatları arttıkça, arazi fiyatları ve toprak kiralari da yükselmiş ve kırsal alanlarda gelir bölüşümü toprak sahiplerinin lehine ve kiracılarla çalışanların aleyhine önemli değişiklikler göstermiştir.

Öte yandan, 16. yüzyıl boyunca Avrupa'daki bürokrasilerin ve orduların giderek büyümesi, devlet harcamalarında önemli artışlara yol açmıştır. Devletin yarattığı talep de enflasyonu hızlandıran bir diğer neden olmuştur. Bu durumda, 16. yüzyılın iktisadi ve toplumsal gelişmelerini, feodal Avrupa'nın çözülmekte olan kurumlarını göz ardı ederek ve yalnızca parasal nedenlere dayanarak Fiyat Devrimi'ni açıklamanın mümkün olmadığı ortaya çıkıyor.

Fiyat Devrimi'nin Avrupa'daki sonuçları ne oldu? Fiyat Devrimi'nin kapitalizme geçişi hızlandırdığı söylenebilir mi? Bu konuyu ilk olarak ele alan Amerikalı tarihçi E. J. Hamilton, 16.

yüzyıl boyunca ücret artışlarının fiyat artışlarının gerisinde kaldığını, böylece kârların arttığını ve yatırım yapan kesimlerin elindeki sermaye birikiminin hızlandığını öne sürdü. İlk bakışta pek çekici bir tezdi bu. Ancak, ekonominin farklı kesimlerinin fiyatlarının artış hızları incelendiğinde, Hamilton'un tezini kabul etmek güçleşmektedir. Çünkü 16. yüzyıl boyunca, tarımsal fiyatlar ve toprak kiralari diğer fiyatlardan ve özellikle mamul malların fiyatlarından daha hızlı artmıştır. Bu durumda fiyat hareketlerinin yükselen kapitalistlere değil, toprak sahiplerine yaradığı ortaya çıkmaktadır. Öyleyse, kapitalizmin kökenlerini 16. yüzyılda oluşan servetlerde değil, dönüşüme uğrayan üretim ilişkilerinde aramak daha doğru olacaktır.

Soru 46: 16. yüzyıl Doğu Akdeniz havzası ve Osmanlı İmparatorluğu için de genel bir genişleme ve canlılık dönemi miydi?

16. yüzyılın Avrupa için genel bir canlılık dönemi olduğuna, nüfus artışıyla birlikte kentleşmenin hızlandığına, hem tarımsal üretimin hem de mamul mallar üretiminin artışlar gösterdiğine, ancak tarımsal üretimdeki artışların nüfus artışının gerisinde kaldığına değinmiştik. Nedenleri henüz yeterince açıklık kazanmış olmasa da, Doğu Akdeniz havzası ve bu arada Osmanlı ülkesinde de benzeri gelişmeler görülmektedir. Ancak, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda ve özellikle Anadolu'da ortaya çıkan iktisadi gelişmeleri kesintisiz tek bir çizgi halinde değil, birbirlerinden çok farklı sonuçlar doğuran iki ayrı aşama olarak ele almak daha doğru olacaktır.

Demografik gelişmelerle başlayalım. Batı Akdeniz havzasında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da 16. yüzyılın büyük bir bölümünde, belki de 1580'lere kadar, nüfus sürekli artış göstermiştir. Bu döneme ilişkin nüfus tahminlerinin büyük hata payları içerebileceğini biliyoruz. Bu nedenle eldeki tahminlere ihtiyatla yaklaşmak doğru olacaktır. Elimizdeki kimi tahminlere göre, İmparatorluğun nüfusu 1530'larda 12-13 milyondan yüzyıl sonlarında 25-30 milyona yükselmiştir. Anadolu'nun nüfusunun ise, 16. yüzyıl boyunca 5-6 milyondan 10 milyona yükseldiği tahmin edilmektedir. Ancak, nedenleri hakkında henüz yeterince bilgi sahibi olmadığımız bu genel artış eğilimi, yüzyıl sonuna doğru kesintiye uğramıştır. Örneğin, son yıllarda yapılan araştırmalar Anadolu nüfusunun 1580'lerden sonra gerilemeye başladığını göstermektedir.

16. yüzyıl başlarında Anadolu'daki ekilebilir toprakların önemli bir bölümü, toprağı işleyecek nüfus olmadığından, boş

ırmaktaydı. Toprağın görelî olarak bol, emeğin ise görelî olarak kıt olduğu bu koşullarda, dirlik sahibi sipahiler reaya allelerini toprağa bağlamak ve başka yörelerdeki alleleri ve göçerleri kendi tımarlarına çekebilmek için özel çaba gösteriyorlardı. Yeni toprakların ekime açılmasıyla hem üretim genişleyecek, hem de sipahinin ve devletin vergilendirme yoluyla el koyduğu tarımsal artık büyüyecekti.

Kırsal nüfus artmaya başlayınca, boş bekleyen ekilebilir toprakların devreye girmesi kolay oldu. Böylece uzun bir süre, belki de 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar, tarımsal üretimdeki artışlar nüfus artışlarının gerisinde kalmadı, hatta önünde seyretti. Kırsal alanlar kendilerini kolayca doyurabildikleri gibi kentlerden gelen gıda maddeleri ve hammaddeler talebini de karşılayabiliyorlardı. Pazar için tarımsal üretimin genişlemesiyle birlikte, ürünlerin çeşitlendiği, yeni ürünlerin ekilmeye başladığı tahmin edilebilir.

16. yüzyılın başlarında Anadolu kentlerinin çevresindeki bağcılık, bahçecilik türünden tarımsal üretim faaliyetleri önemli boyutlara ulaşmaktaydı. Ancak, 16. yüzyıl boyunca kırsal alanlarda oluşan tarımsal üretim fazlası yerel pazarlar aracılığıyla kentlere akmaya devam edince, kentli nüfus tarımsal faaliyetlerini sınırlamaya ve loncalar çerçevesinde örgütlenen zanaatlara ağırlık vermeye başladı. Kırsal alanlardaki tarımsal gelirlerin artması, kent loncalarının ürettiği mamul mallara kırsal kesimden gelen talebi de artırıyordu.

Böylece 16. yüzyıl boyunca, daha doğrusu yüzyılın son çeyreğine kadar, Anadolu ve Balkanlar'da kırsal alanlarla kentler arasındaki işbölümü giderek derinleşmeye, hem kırlarda hem de kentlerde pazar için üretim ve para kullanımı yaygınlaşmaya başladı. Hem yerel ticaret hem de bölgeler arası ticaret genişledikçe, irili ufaklı kentler daha da canlanmaya, birer ticaret merkezi haline gelmeye başladılar. 1570'lere veya 1580'lere kadar süren bu dönemde hem tarımsal üretimi gerçekleştiren reayanın, hem de kentlerdeki loncalarda çalışanların durumlarını düzelttikleri, gelir ve tüketim düzeylerini yükselttikleri söylenebilir. Bu genel iktisadi canlılık, lonca ustaları ve özellikle tüccarlar için de oldukça elverişli koşullar yaratmıştır.

Osmanlı dış ticareti de bu genişleme eğiliminin etkisi altındaydı. 16. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreği hem Akdeniz'in doğu ve batı havzaları arasındaki ticaretin, hem de daha genel olarak Batı Asya ile Doğu Avrupa arasındaki ticaretin canlandığı bir dönemdir. Ayrıca, daha önce değindiğimiz gibi, Orta Doğu'dan geçen Hindistan ticaret yolları da yüzyıl başlarında yedikleri darbeden sonra tekrar canlanmışlar ve 16. yüzyıl sonuna kadar önemlerini korumuşlardır.

Burada ortaya koyduğumuz tabloyu daha genel bir bağlama yerleştirmek yararlı olur. Siyasal ve askerî açılardan bakıldığında, Kanunî döneminin (1520-1566) İmparatorluk tarihinin en parlak dönemlerinden birini oluşturduğunu biliyoruz. Burada ortaya koyduğumuz tablo, 16. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinin yalnızca siyasal ve askerî açılardan değil, iktisadî açıdan da bir doruk noktası oluşturduğunu göstermektedir.

Soru 47: 16.yüzyıldaki iktisadî genişleme ve canlılık kesintisiz sürdü mü?

16. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğindeki genel genişleme ve canlılık, yüzyılın son çeyreğinde yerini çok daha olumsuz bir konjonktüre bıraktı. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ekonomisini etkisi altına alan bunalımın nedenlerini iktisadî ve mali gelişmelerde aramak gerekiyor.

16. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da ekime elverişli pek çok toprak emek darlığı nedeniyle boş duruyordu. Nüfus artışlarıyla birlikte bu topraklar ekilmeye başlayınca, tarımsal üretim hızla arttı. Ancak, 16. yüzyıl Osmanlı tarımında önemli teknolojik gelişmeler ya da verimlilik sıçramaları görülüyordu. Üretimin artmasının nedeni ekilen toprakların genişlemesiydi. Bu durumda en azından belirli yörelerde, ekilebilir toprakların sınırlarına ulaşılması ya da tarımsal üretimdeki artışların yavaşlaması kaçınılmazdı. Nitekim, kesin zamanlaması yöreden yöreye değişmekle birlikte, yüzyılın ortalarından itibaren yeni hane kuran reaya için ekilebilir toprak bulmak güçleşmeye ve ekilen toprakların artış hızı nüfus artış hızının gerisinde kalmaya başladı.

Batı Avrupa'daki gelişmelerle önemli koşutluklar gösteren bu eğilim kendini duyurmaya başladığında, kırsal alanlar kendilerini kolaylıkla doyurabiliyorlardı. Ancak zaman içinde, kırsal alanlardan yerel pazarlar ve tüccarlar aracılığıyla kentlere gönderilen üretim fazlası daralmaya başlayınca, İstanbul'un ve taşra kentlerinin işesi sorunlar yaratmaya başladı. Bu durumda İstanbul'daki ve taşradaki devlet yöneticileri kentlere mal akışını sürdürmek amacıyla tarımsal üreticiler üzerindeki baskıları artırdılar. Reayanın ürettiği malları önceden saptanan fiyatlarla kentlere aktarmaya çalıştılar.

Kırsal alanlarda üretilen gıda maddelerine ve hammadde- re talep yalnızca Osmanlı kentlerinden gelmiyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da nüfus tarımsal üretimden hızlı artmış, tarımsal ürünlerin fiyatları diğer fiyatların önünde seyretmişti. Venedikliler'in önderliğinde Avrupa tüccarları Doğu Akde-

nüz havzasına geliyor ve tarımsal ürünleri daha yüksek fiyatlar vererek Batı'ya aktarmak istiyorlardı.

Böylece Balkanlar ve Anadolu'nun tarımsal üretimini içine reaya, kentler ve Avrupa tüccarları arasında üçlü bir rekabet başladı. Reaya merkezî devletin baskılarına karşı direniyor, nüfus artışları nedeniyle tarımsal üretimin daha büyük bir bölümü kırsal alanlarda tüketiliyordu. Reaya ile sipahinin pazara getirerek tüccara sattığı ve miktarları giderek daralan tarımsal fazla ise Osmanlı kentleriyle Avrupa tüccarları arasında yoğun bir mücadeleye konu oluyordu. Merkezî devlet Avrupalı tüccarların verdiği yüksek fiyatlarla rekabet edemeyince, kentlerin ve loncaların sıkıntısını çektiği hububat, pamuk, deri, balmumu, barut, kurşun gibi maddelerin ihracatını yasaklamaya başladı. Bu yasaklamalar her yılın üretim durumuna göre ve her ürün için ayrı ayrı karara bağlanıyordu. Ancak, merkezî devlet Avrupalı tüccarları ve onlarla birlikte çalışan yerel tüccarları denetleyemedi. Yaygınlaşan kaçakçılık karşısında bu önlemler başarıya ulaşamadı. Hububat ve hammaddelerin ihracatı sürdü.

Dış talebin de etkisiyle piyasa fiyatları artarken, devlet özellikle İstanbul'un iâşesi konusunda narh uygulamasına sıkı sıkıya sarılmıştı. İstanbul için gerekli gıda ve hammaddeler giderek müdahaleci yöntemlerle, siyasal güç kullanarak sağlanabiliyor, bu yöntemle de devlet her zaman başarılı olamıyordu. Buna karşılık, yine aynı dönemde merkezî devletin denetiminin daha zayıf olduğu, örneğin Konya, Kayseri gibi taşra kentlerinde narh uygulamalarının oldukça gevşek tutulduğu, resmî fiyatların sık sık yükseltildiği görülmektedir.

Böylece yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı ekonomisi bir bunalım konjonktürüne girmiş oluyordu. Kırlar kentleri yeterince besleyememiş ve tarımsal ürünlerin bir bölümü yasaklara karşı ihracata yönelmiştir. Kentlerin iâşesi güçleşince, kentli nüfus tarım dışı faaliyetleri bir ölçüde terkederek kendi gıda gereksinimlerini sağlamaya yönelmiştir. Daha da önemlisi, hammadde bulamayan loncalar üretimlerini daraltmak zorunda kalmışlar, kentlerde işsizlik baş göstermiştir. Kısacası, 16. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde gelişen ve kırlarla kentler arasındaki işbölümünün derinleşmesini, meta üretiminin yaygınlaşmasını ve iç ticaretin genişlemesini sağlayan iktisadî canlılık dalgası 1570'ler veya 1580'lerden itibaren tersyüz olmuştur. Bu tarihten sonra iç ticaret daralmış, kentlerdeki üretim gerilemiş, kırlarla kentler arasındaki işbölümü ve iktisadî bağlar zayıflamaya, gevşemeye başlamıştır.

Ekonominin karşı karşıya bulunduğu bu olumsuz koşullar, Osmanlı devletinin maliyesinin bunalımı nedeniyle daha da ağırlaşıyordu. Mali bunalımın nedenlerini ve ekonomi üzerinde-

ki sonuçlarını ele almadan önce, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki para düzenini ve Fiyat Devrimi'nin ekonomiyi maliye üzerindeki sonuçlarını incelememiz gerekecek.

Soru 48: Osmanlı para düzeninde tağşiş neydi, hangi amaçla yapılırdı?

Kâğıt para kullanımının başlaması, hem teknolojik açıdan hem de merkezi devletlerin gücü ve merkezi devletlere duyulan güven açısından, belirli bir aşamayı yansıtır. 19. yüzyıla gelinceye kadar, İngiltere, Fransa, Hollanda gibi dünyanın en gelişmiş ekonomilerinde bile kâğıt para kullanılmamaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda da kâğıt para kullanımı 19. yüzyılda başlamış ve ancak 20. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır.

16. yüzyıl ve öncesinde Osmanlı para düzeni, Avrupa ve Asya ekonomilerinde olduğu gibi, altın, gümüş, bakır ve diğer madenleri içeren sikkelere dayanmaktaydı. İmparatorluğun temel para birimi gümüş içerikli akçe idi. Mangır veya pul adı verilen küçük değerli bakır paralar günlük alışverişlerde kullanılırdı. Bugünkü ufak paraların yerini tutan mangırlar pek çok kentte bastırılıyor ve yerel gereksinimleri karşılıyordu. 17 yüzyıla kadar İmparatorluğun temel para birimi akçe olmuştur. Akçe de küçükçe bir sikke olduğu için günlük işlerde kolaylıkla kullanılabilmekteydi. Bilinen ilk Osmanlı akçesini yaklaşık olarak 1326 yılında Orhan Bey bastırmıştır. Selçuklu sikkelerinden esinlenerek bastırılan ilk akçenin ağırlığı 1,15 gramdı ve içinde yüzde 90 oranında gümüş bulunuyordu.

İslam devletlerinde hükümdarın kendi adına hutbe okutması ve para bastırması egemenliğin en önemli simgeleri olarak kabul edildiğinden, Osmanlı padişahları çeşitli kentlerde para bastırmaya büyük önem verirlerdi. Osmanlı paraları üzerine uzmanlaşan nümizmatlar yetmişten fazla kentte Osmanlı parası basıldığını belirtiyorlar. Yalnızca Kanunî Süleyman'ın, 36 yıllık saltanatı sırasında 43 ayrı kentte kendi adına para bastırdığını biliyoruz. Gümüş içerikli akçenin İmparatorluğun her köşesinde egemen olmadığını da ekleyelim. 16. yüzyılda Mısır ve Suriye'de pare adı verilen ve Mısır'da basılan gümüş sikkeler, Doğu Anadolu ve Irak'ta İran'ın şahi adı verilen paraları, Macaristan'da ise Avusturya kökenli gümüş paralar yaygın olarak kullanılmaktaydı.

Altın paralar ise büyük hacimli işlemlerde, uzun mesafeli ticaretle ve büyük servetlerin saklanması için kullanılırdı. Osmanlı Devleti uzun bir süre kendi altın sikkelerini basmamış, bunun yerine başka devletlerin altın paralarının dolaşmasına

ve kullanımlarına izin vermiştir. Bilinen ilk Osmanlı altın parası 1478 yılında II. Mehmed tarafından bastırılmıştır. Sultanı adı verilen ve Venedik dükası gibi 3,5 gram ağırlığındaki bu altın paraların tedavüle çıkarılmasından sonra da diğer devletlerin altın paralarının dolaşımı sürmüştür. 17. yüzyıla kadar Osmanlı ülkesinde en yaygın kabul gören altın sikke, yaldız altını ve efrenciyye gibi adlarla da anılan Venedik dükasıydı. Ayrıca, Mısır'da bastırılan eşrefi altınları da kullanılıyordu. Burada bir karşılaştırmaya olanak sağlamak için, 19. yüzyılda basılan ve bugün piyasada işlem görmekte olan Osmanlı altın Liralarının 7,2 gram ağırlığında olduğunu belirtelim.

Böylece fiili olarak ortaya altın ve gümüşe dayanan, iki değerli madeni de kullanan bir para sistemi çıkmış oluyordu. Bu düzende tedavül eden paraların satın alım gücünü ya da itibari değerlerini esas olarak içerdikleri altın ya da gümüş miktarı belirlemekteydi. Örneğin bir gram gümüş içeren bir sikkenin satın alım gücü yarım gram gümüş içeren bir sikkenin değerinin iki katıydı. Ayrıca, altın ve gümüşün görelî fiyatları değıştikçe, Osmanlı ekonomisinde dolaşan sikkelerin görelî fiyatları ya da kur değerleri de değışirdi. Örneğin 16. yüzyıl başlarında 1 gram altın 10-11 gram gümüşle eş değerdeydi. Ancak, yüzyıl boyunca Amerika'dan Avrupa'ya oradan da Osmanlı İmparatorlu'na altından çok daha fazla miktarda gümüş gelince, gümüşün görelî değeri azaldı. 1 gram altın 12, hatta 13 gram gümüşle eş değerde kabul edilmeye başlandı. Merkezî devlet bu dalgalanmaları izleyerek dolaşımdaki paraların yeni kur değerlerini saptamaya çalışır, devletin alacaklarında ve ödemelerinde bu kur değerleri geçerli olurdu. Örneğin sultani altınının veya Venedik dükasının resmi kuru 16. yüzyılın başlarında 52 akçe, 1560'lı yıllarda ise 60 akçeydi. Devletin taraf olmadığı piyasa işlemlerinde kur değeri daha farklı olabiliyordu.

Madeni para düzenini kullanan devletlerin ve bu arada Osmanlı Devleti'nin başvurduğu önemli bir işlem de tağşıştı. Tağşış sırasında devlet, dolaşımdaki gümüş ya da altın sikkeleri piyasadan toplar ve bunların içindeki değerli maden içeriğini azaltarak yeniden piyasaya sürerdi. Osmanlı Devleti 18. yüzyıla kadar kendi altın sikkelerinin içeriğini değıştirmemiş, tağşış işlemlerini gümüş içerikli akçeler üzerinde gerçekleştirmiştir. Osmanlı para düzeninin temel birimi olan akçenin 16. yüzyıl sonlarına kadar istikrarını koruduğunu söyleyebiliriz. Orhan Bey'in bastırıldığı ilk akçelerde yaklaşık 1,04 gram saf gümüş bulunmaktaydı. 1580'lerin başında basılan akçelerde ise 0,61 gram kadar saf gümüş vardı. Demek ki, aradaki iki buçuk yüzyıllık sürede akçenin gümüş içeriği yüzde 40 kadar azalmıştır. Bu erken dönemdeki küçük oranlı tağşışlerin en önemlileri II. Meh-

med tarafından yapılmıştır.

Akçenin görelî istikrar dönemi yaklaşık olarak 1585 yılında sona erdi. Bu tarihte gerçekleştirilen tağşış işlemi yalnızca Osmanlı para tarihi açısından değil, Osmanlı ekonomisi açısından da önemli bir dönüm noktası oluşturur. Bu işlemle 90 ayarda 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 450'den 800'e çıkarılmış, bir başka deyişle 1 akçenin içindeki saf gümüş miktarı 0,61 gramdan 0,35 grama, yaklaşık olarak yarıya indirilmiştir. (Para işlemlerinde 1 dirhem=3,027 gramdı.) Sonra da devlet, memurlarının ve ordunun maaşlarını yeni akçelerle ödemiş, vergi toplarken de yeni akçeleri ödeme aracı olarak kabul etmeye başlamıştır.

Madenî sikkelere dayanan para sistemlerinde tağşış işlemlerinin değişik amaçları olabiliyordu. Örneğin bir devlet dolaşımdaki altın ve gümüş paralar arasındaki kur değerini değiştirmek amacıyla, altın veya gümüş sikkelerin içindeki değerli maden miktarını yeniden ayarlama yoluna gidebiliyordu. Öte yandan bir ülke ekonomisinin hızla genişlediği ve para kullanımının yaygınlaştığı dönemlerde ekonominin para gereksinimi artmaktaydı. Eğer böyle bir dönemde ülkeye değerli maden girmiyorsa, piyasada para sıkıntısının baş göstermesi kaçınılmazdı. İşte bu durumlarda başvurulacak bir tağşış işlemi ile tedavüldeki para miktarını artırmak mümkündü. Herhangi bir sikkenin içindeki gümüş veya altın miktarının azaltılması, devlete ek para basabilmek olanağını sağlıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tağşışlerin en önemli ve en sık görülen nedeni ise, devletin piyasaya daha fazla para sürek ek gelir sağlamasıydı. Bu nedenle, tağşış işlemini yalnızca bir devalüasyon olarak değil, aynı zamanda bütçe açıklarını kapatmak amacıyla devletin ek para basması olarak da yorumlamak gerekiyor. Çünkü tağşış işlemi sayesinde, bir yandan dolaşıma sokulacak para miktarı artıyor, bir yandan da devletin elinde ödemeleri için kullanabileceği yeni bir fon yaratılmış oluyordu.

Bu ek para basma işleminin sonrasında fiyatlar, akçenin gümüş içeriğiyle ters orantılı olarak veya dolaşımdaki para miktarıyla doğru orantılı olarak artış gösteriyordu. Devletten akçe üzerinden belirli bir miktar maaş almakta olan devlet görevlileri ise, maaşlarının satın alma gücünün azaldığını görüyorlardı. Bu durumda maaşlı devlet görevlileri ve Yeniçeriler direnişe geçiyorlar, güçleri yeterse de ayaklanıyorlar, sorumluların cezalandırılmasını istiyorlardı. Yeniçerilerin somut iktisadî talebi ise, maaşlarının satın alma gücünü korumak amacıyla, ya tağşış işleminin geri alınması ya da tağşış oranına bağlı olarak maaşlarına zam yapılması oluyordu. Örneğin 1585 yılındaki tağ-

şıktan sonra fiyatlar iki katına fırlayınca, aylıkları yeni sikkelerle ödenen Yeniçeriler para işlerinden sorumlu olan Rumeli Beylerbeyi Mehmet Paşa'nın kellesini istemişler ve padişah bu talebi yerine getirmek zorunda kalmıştı. Daha sonraki malî ve siyasal çalkantıların habercisi olan bu ayaklanma, Beylerbeyi Vakası olarak bilinir.

Kısacası, madeni paralara dayanan bir para düzeni çerçevesinde, devletin tağşişe başvurarak ek gelir sağlaması ve bütçe açıklarını bu yöntemle kapatması mümkündü. Ancak, tağşiş yönteminin devletin malî bunalımına çözüm getirip getiremeyeceği, bir yandan devletin siyasal gücüne ve öte yandan da çeşitli toplumsal kesimlerin örgütlülük derecesi ile direniş gücüne bağlıydı.

Soru 49: Avrupa'dan tüm Eski Dünya'ya yayılan Fiyat Devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nu nasıl etkiledi?

Batı Avrupa'da başlayan fiyat hareketleri, Eski Dünya'nın diğer bölgelerine olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'na da esas olarak uzun mesafeli ticaret yoluyla yayılmıştır. Batı Avrupa'da genel fiyat düzeyinin yükselmeye başlaması ve bu arada tarımsal ürünlerin fiyatlarının diğer fiyatlardan daha hızlı artması sonucunda Akdeniz'in Batı ve Doğu havzalarındaki fiyat düzeyleri arasında önemli bir farklılık oluşmaya başlamıştı. Bu durumda Avrupalı tüccarlar Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek ham buğday gibi gıda maddelerini, hem de loncaların kullandığı hammaddeleri daha yüksek fiyatlar vererek satın almaya ve Batı'ya göndermeye başladılar. İşte Batı'daki fiyat hareketlerinin Doğu'ya aktarılmasına yol açan temel bağlantı bu ticaret olmuştur. Ortaya çıkan fiyat farkı nedeniyle Doğu havzası mal ihraç ederken, Batı havzası da ödemelerini Yeni Dünya'dan gelen altın ve gümüşle yapmış ve böylece Osmanlı ülkesine büyük miktarlarda değerli maden girmiştir. Dolaşımdaki altın ve gümüş miktarının artması da fiyat artışlarına süreklilik kazandırmıştır.

16. yüzyıl boyunca Akdeniz'in Batı ve Doğu havzaları arasında oluşan fiyat farklılıklarına benzer bir durum, Doğu Akdeniz ile Batı ve Güney Asya bölgeleri arasında da görülüyordu. Bu nedenle Osmanlı ticareti Batı'ya karşı fazla verirken, Doğu'ya karşı da sürekli açık vermiş, 16. yüzyıl boyunca İran'dan ve Asya'nın diğer bölgelerinden Osmanlı ülkesine gelen malların bedeli, Batı Avrupa'dan gelen altın ve gümüşle ödenmiştir. Dolayısıyla, Batı'dan gelen altın ve gümüşün önemli bir

bölümü Osmanlı ülkesinde kalmamış Doğu'ya doğru yoluna devam etmiştir.

Ancak, Osmanlı ekonomisindeki enflasyonu yalnızca değerli maden girişine ve Avrupa ile ticarete bağlamak hatalı olur. Daha önce değindiğimiz gibi, 16. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda da Avrupa'dakine benzer uzun dönemli iktisadi, mali ve demografik eğilimler görülmektedir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, tarımsal üretim nüfus artışının gerisinde kalmıştır ve kentlerde işe güçlükleri baş göstermiştir. Ayrıca, yine yüzyıl sonlarına doğru devletin askeri harcamalarında artış görülmektedir. Bu gelişmeler de Osmanlı fiyatlarının artmasında önemli rol oynamıştır.

Fiyat Devrimi, Avrupa'da altın veya gümüşle ölçülen fiyatları 16. yüzyılın başı ile sonu arasında yaklaşık iki katına çıkarmıştı. Benzeri bir uzun dönemli eğilimin Osmanlı İmparatorluğu için geçerli olup olmadığını anlamak için, Osmanlı ekonomisindeki fiyatların tarihini ayrıntılı olarak incelememiz gerekiyor. Böyle bir inceleme belki zor ama olanaksız değildir. Bu konuda gereken verileri çeşitli Osmanlı kaynaklarından elde etmek mümkün. Örneğin Fiyat Devrimi'nin Osmanlı ekonomisine ne ölçüde yansıdığını araştıran Ömer Lütfi Barkan, kentlerdeki narh listelerinden, ölen askeri sınıf mensuplarının mal varlıklarının kadılar tarafından mirasçıları arasında bölüştürülmesi işlemleri sırasında kadı sicillerine işlenen fiyatlardan, yolcuların ve öğrencilerin parasız olarak geceleme için vakıf olarak işletilen imaretlerin defterlerinden ve Süleymaniye Camii gibi büyük yapıım projelerinin hesap defterlerinden yararlanmıştır.

Bu kayıtlardaki fiyat verilerinin güvenilirlikleri tartışılabilir, hiç kuşkusuz. Örneğin büyük ölçüde tarıma dayanan bir ekonomide fiyatların mevsimden mevsime dalgalanmalar göstermesi doğaldır. Daha da önemlisi, fiyatlar tarımsal ürünün bol veya kıt olmasına göre, yöreden yöreye ve yıldan yıla da önemli dalgalanmalar göstereceklerdir. Bu tür kısa dönemli dalgalanmalar, Fiyat Devrimi gibi etkilerini yavaş ve uzun dönemde gösteren bir olgunun sağlıklı bir biçimde ölçülmesini güçleştirmektedir. Yine de eldeki kayıtlardan belirli sonuçlar çıkarmak mümkün gözüküyor bize.

Ömer Lütfi Barkan'ın oluşturduğu fiyat endekslerini incelediğimizde, Osmanlı İmparatorluğu'nda da fiyatların 16. yüzyıl boyunca arttığını ve 1600'lerin hemen başında en yüksek noktaya ulaştıktan sonra, 17. yüzyıl ortalarına kadar yavaş bir gerileme eğilimi içine girdiğini görüyoruz. Aynı fiyat endeksleri, Osmanlı ülkesindeki enflasyonun 1580'lere kadar oldukça sınırlı kaldığını, yüzyılın başından 1580'lere kadarki dönemde

toplam fiyat artışının yüzde 80 dolayında olduğunu gösteriyor. Bu hız, aynı dönemde İtalya'da gümüş üzerinden ölçülen enflasyon hızına oldukça yakındır.

Bu durumda 1580'lere kadarki Osmanlı enflasyonunu iki neden kümesine bağlamak mümkün gözüküyor. İlk olarak, enflasyonun ticaret ve değerli maden girişi yoluyla Batı Avrupa'dan ithal edildiği söylenebilir. İkinci olarak, 1580'lere kadarki enflasyon, tarımsal üretimin nüfus artışının gerisinde kalması ve devlet harcamalarının artmaya başlaması gibi Batı Avrupa'da görülen eğilimlere benzeyen, ancak Osmanlı ekonomisi içinden kaynaklanan uzun dönemli gelişmelere bağlanabilir.

Soru 50: Osmanlı fiyatları 16. yüzyılın sonlarında niçin daha hızlı artmaya başladı?

Osmanlı fiyatları ile Avrupa'daki fiyatlar ya da enflasyon hızı arasındaki benzerlikler 1580'lerden sonra ortadan kaybolmaktadır. Barkan'ın hazırladığı endekslerde Osmanlı fiyatları 1580'lerin ortalarından itibaren hızla yükselmekte ve yirmi yıllık bir sürede üç katına çıkmaktadır. Böylece 1600'lerin başındaki Osmanlı fiyatları 1500'lerin başındaki düzeylerinin altı katına ulaşmaktadır.

Nedir 1580'lerin ortasında yer alan ve Osmanlı fiyatlarının bu kadar hızlı yükselmesine yol açan olay? 1584 ya da 1585 yılında Osmanlı Devleti o döneme kadar görülmemiş, alışılmamış boyutlarda bir taşış işlemini uygulamaya koymuş ve bunu daha sınırlı oranlarda yapılan diğer taşışlar izlemiştir. 16. yüzyıl sonlarındaki hızlı fiyat artışlarının hemen ardında bu gelişme yatmaktadır.

16. yüzyılın başlarından 1580'lere kadar Osmanlı sikkelerinin gümüş içeriklerindeki değişme çok sınırlı kalmıştı. 1500 yılında Osmanlı darphaneleri 100 dirhem gümüşten 420 akçe keserlerken, 1580'lerin başında 450 akçe kesmekteydiler. Ancak, yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve giderek yoğunlaşan mali güçlükler ve bu arada İran'la girişilen uzun ve yorucu savaşlar merkezi devleti ek gelir kaynakları yaratmaya zorladı. 1584 yılında benzeri nedenlerle İran'da büyük bir taşış yapılmış, paraların gümüş içeriği yüzde 50 kadar azaltılmıştı. Osmanlı devletinin gerçekleştirdiği taşış ile de akçenin gümüş içeriği neredeyse yarıya indirildi. 100 dirhem gümüşten 450 yerine 800 akçe kesilmeye başlandı. Böylece devlet tedavüle sürdüğü akçe miktarını yaklaşık iki katına çıkarmış oluyor ve aradaki farkı bir kez için ek gelir olarak kullanma olanağını elde ediyordu.

1585 yılındaki bu büyük darbeden veya dönüm noktasın-

dan sonra merkezi devletin mali güçlükleri sona ermedi. Devletin gelirleri giderlerinin gerisinde kalmayı sürdürdüğü için, taş-şişlerin de arkası kesilmedi. Kısa bir süre sonra darphaneler 100 dirhem gümüşten 950 akçe kesmeye, 17. yüzyıl başlarında da 1000 ve hatta 1400 akçe kesmeye başladılar. Devletin mali güçlükleri, toplumsal ve siyasal sorunları daha da ağırlaştırdı. Her taşşiş işleminden sonra maaşları yeni sikkelerle ödenen ve satın alma güçleri azalan Yeniçeriler ayaklandılar. Yeniçerilere istedikleri kelleler teslim edildi ama taşşişlerin sonu gelmedi. Ve bu ortamda Osmanlı fiyatları 16. yüzyılın başındaki düzeylerinin altı katına doğru tırmandılar.

Görülüyor ki, 16. yüzyılda Osmanlı ekonomisini şiddetle sarsan fiyat hareketlerinin ardında bir ölçüde Avrupa kaynaklı Fiyat Devrimi, bir ölçüde de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadi, mali ve demografik gelişmeler yatmaktadır. Osmanlı fiyatlarının yüzyıl sonlarında çok daha hızlı olarak tırmanmaya başlamalarının görünürdeki nedeni ise, merkezi devletin mali güçlükleridir. Osmanlı ekonomisinin ve toplumunun 16. yüzyılın sonlarına doğru içine girdiği bunalımı inceleyebilmek için, bu mali bunalımın kökenlerini araştırmak gerekiyor.

Soru 51: 16. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan mali bunalımın nedenleri nelerdi?

16. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin tarihinde bir dönüm noktası oluşturan 1585 taşşışı, Osmanlı Devleti için kolay ve parlak günlerin artık geride kaldığını haber vermekteydi. O zamana kadar eşine rastlanmayan boyutlardaki bu taşşişle, devletin mali bunalımı da yeni bir aşamaya ulaşmış oluyordu. Mali bunalımın ardında ise 16. yüzyılın ikinci yarısına damgalarını vuran bir dizi iktisadi, demografik, askeri ve teknolojik neden bulunmaktaydı.

Mali bunalımının askeri nedenlerinden başlayacak olursak, 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kolay ve hızlı genişleme dönemi artık sona ermişti. İmparatorluğun sınırları doğuda Safevi İranı'na, batıda Habsburg Avusturyası'na dayanmış, güneyde ise Afrika'nın çöllerine ulaşmıştı. Bu geniş İmparatorluğun çeşitli köşelerinden İstanbul'a vergi gelirleri akmaya devam ediyordu ama dış talan ve onun sağladığı mali olanaklar tükenmişti. Zaferlerle sonuçlanan, Hazineye gelir sağlayan savaşlar yerlerini uzun, yorucu, masraflı mücadelelere bırakmışlardı. 1580'lerde İran'la, 1590'larda da Avusturya ile başlatılan savaşlar sonuç alınmadan sürüp gidiyordu.

Öte yandan, savaş teknolojisi de hızla değişmekteydi. Osmanlı ordusunun vurucu gücünü ok, yay ve kılıç kuşanan, zırh kullanan sipahiler oluşturmuyordu. 16. yüzyılın ortalarına kadar bu geleneksel ordu Avrupalılar'la girdiği savaşlarda başarılı olmuştu. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı yöneticileri Avusturyalılar'ın ateşli silahlarla donanmış piyade ordusu karşısında etkili olamadıklarını fark ettiler. Avrupa'da değişen savaş teknolojisi Osmanlılar'ı tımar düzenine dayanan sipahi ordusunu bir kenara iterek ağırlığı sürekli maaşlı, daha düzenli eğitim gören merkez ordusuna kaydırmaya zorluyordu. Oysa, yaz aylarında orduya katılan sipahilerle karşılaştırıldığında, sürekli maaş alan piyadeler merkezi devlet için çok daha pahalıya mal olmaktaydı.

Bu baskılar, daha doğrusu zorunluluklar karşısında Osmanlı merkez ordusundaki sürekli maaşlı kapıkulu askerlerinin, bir başka deyişle Yeniçeriler'in sayısı 1550 yılında yaklaşık 13 binden yüzyıl sonunda 38 bine yükseldi. Sürekli maaş alan asker sayısının bu kadar hızlı artması, merkezi bütçeye ağır bir yük getirmekte, merkezi devleti daha fazla parasal gelir bulmaya zorlamaktaydı.

Aynı madalyonun öteki yüzünde ise, sipahi ordusunun ve daha da önemlisi, bu ordunun maddi temelini oluşturan tımar düzeninin artık merkezi devletin askeri gereksinimlerine yanıt veremediği gerçeği yatmaktaydı. Sipahiler Avrupa'nın ateşli silahlar kullanan piyade orduları karşısında artık yetersiz kalmaktaydılar. Ayrıca, tımar düzeni çerçevesinde oluşturulan dirliklerin vergi geliri sipahilerin eline geçtiği sürece, merkezi hazine sürekli maaş alan merkez ordusu için gerekli parasal kaynakları yaratamayacaktı. Bu durumda, toprak rejiminin temelini oluşturan tımar düzenini merkezi hazineye daha fazla parasal gelir sağlayacak biçimde dönüştürmek gerekiyordu. Bir başka deyişle, merkezi devlet için tarımsal artığa sipahiler aracılığıyla değil, doğrudan ve para biçiminde el koymak bir zorunluluk haline gelmişti.

16. yüzyılda Osmanlı maliyesini güç duruma düşüren bir diğer gelişme de Fiyat Devrimi'yle ilişkiliydi. Pek çok kapitalizm öncesi toplumda görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da, devletin köylü üreticilerden, loncalardan, iç ve dış ticaretten para olarak topladığı vergilerin bir bölümünün miktarları akçe olarak daha önceden saptanmıştı. 16. yüzyılda fiyatlar artmaya başlayınca, para olarak toplanan vergilerin gerçek değeri erozyona uğradı. Bu durumda merkezi devlet, söz konusu vergilerin bir bölümünün miktarlarını sık sık artırmaya çalıştı. Ancak Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu çabalar enflasyon karşısında yetersiz kaldılar. 1585 yılındaki büyük

tağışışten sonrasında ise, devlet bu tür vergilerin miktarlarını yeniden saptamaya girişmedi bile. Böylece özellikle tımar düzeni çerçevesinde toplanan sabit miktarlı vergilerin önemi azaldı.

1585 yılındaki tağışış Osmanlı maliyesinin tarihi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edebiliriz. O döneme kadar İmparatorluk genişlemekte, merkezi devlet de toplumu ve ekonomiyi yakından denetleyebilmekteydi. Merkezi hazinenin gelirleri giderleri karşılamaktaydı. Bütçeler denk olduğu için para düzeninde de istikrar sağlanabiliyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, hem iç hem dış kökenli askeri, siyasal ve iktisadi gelişmeler bir araya gelince, Osmanlı maliyesi için yüzyıllar sürececek bunalımlar, darlıklar dönemi başlamış oldu. 1585 tağışış sonrasında bütçe açıkları, bütçe açıklarını kapatmak için başvurulmuş tağışışlar ve iç borçlanmalar birer istisna olmaktan çıkıp neredeyse kural durumuna geldiler. Merkezi devletin süreklilik kazanan mali bunalımı aşmak için başvurduğu önlemler ise hem çeşitli kesimlerin siyasal tepkilerine yol açmış, hem de Osmanlı ekonomisi üzerinde önemli sonuçları olmuştur.

Soru 52: 16. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmelerin tımar düzeni üzerinde ne gibi sonuçları olmuştur?

Mali bunalımın ve 16. yüzyılın ikinci yarısında ağırlığını duyuran diğer gelişmelerin ekonomi üzerindeki en önemli sonucu, tımar düzeninin çözülmesi olmuştur. Bir yandan sipahi ordusunun etkinliği azalırken, bir yandan da merkezi hazinenin parasal gelir gereksinimleri artınca, merkezi devlet tarımsal artışa doğrudan el koymanın yollarını araştırmaya başladı.

Fiyat Devrimi'nin etkisiyle sipahilerin tarımsal üreticilerden nakit olarak topladıkları çift resmi gibi vergiler erozyona uğramaktaydılar. Merkezi devlet, söz konusu vergilerin miktarlarını artan fiyatlarla birlikte sık sık yeniden düzenlemek yerine başka bir yola baş vurdu. Savaş gibi olağanüstü durumlarda merkezi devletin doğrudan doğruya topladığı avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i őrfiyye gibi vergileri sık sık talep etmeye başladı. Bu vergilerin miktarları daha önceden belirlenmiş olmadığı için, uygulamada devlet her yıl artan miktarlar isteyebiliyor, mali bunalımın yoğunlaştığı yıllarda devletin reaya üzerindeki baskıları daha da artıyordu. Bu gelişmeler karşısında yalnızca reaya değil sipahiler de güç duruma düştüler; yoksullaşmaya, savaş sırasında orduya katılmamaya ya da asker göndermemeye başladılar. Yüzyılın sonlarına doğru, gelirleri iyice azalan kimi sipahiler tımarlarını terketmeye başladılar.

Merkezi devletin tarımsal artışı daha büyük bir bölümüne doğrudan el koyma çabalarının ikinci ve uzun dönemde daha önemli sonucu ise, dirlik düzeninin ya da tımar sisteminin gerilemesi ve iltizam düzeninin tarımsal kesime yayılması olmuştur. 16. yüzyıl ve öncesinde merkezi devletin ticaretten, kentlerdeki üretim faaliyetlerinden ve diğer kaynaklardan aldığı vergilerin bir bölümünün toplanması işini devlet açık artırma yoluyla mültezim adı verilen araçlara bırakmaktaydı. Mültezimlerin amacı devlet adına vergi toplama işinden kâr sağlamaktı. Açık artırmayı kazanan mültezim, devlete belirli bir miktar para ödemeyi taahhüt eder, bu miktarın daha fazlasını da vergi kaynağından toplardı.

Sipahilerin askeri önemleri azalıp, merkezi hazinenin para gereksinimleri artınca, iltizam düzeni tarımsal kesimde de yaygın olarak uygulanmaya başlandı. Dördüncü Bölüm'de ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz bu yöntem, sipahiyl devreden çıkartıyor ve tarımsal üreticileri en kısa zamanda en çok kâr amacıyla vergi toplayan mültezimlerle karşı karşıya bırakıyordu.

Soru 53: Çiftlik nedir, hangi koşullarda ortaya çıkmaya başlamıştır?

Tımar düzeninin çözülmeye başlamasıyla birlikte çiftlikler, tarımsal kesimde yeni bir eğilim, yeni bir üretim birimi olarak varlıklarını duyurmaya başladılar. Tımar topraklarının üzerinde kurulmaya başlanan bu yeni birimleri incelemeye geçmeden önce, çiftlik deyiminin kökenlerine ve kullanılış biçimlerine kısaca göz atmak yararlı olacaktır.

Çiftlik deyimine en yaygın biçimiyle tımar düzeni çerçevesinde rastlanmaktaydı. Bir reaya ailesinin bir çift öküz kullanarak işleyebileceği kadar toprağı olan ve tımar düzeni çerçevesinde Osmanlı tarımının temelini oluşturan üretim birimine, reaya çiftliği adı verilmekteydi. Devlet mülkiyetindeki miri topraklar üzerinde kurulan reaya çiftliklerinin sayıları milyonları buluyordu.

Öte yandan, Osmanlı Devletinin kuruluş dönemlerinden başlayarak çiftlik deyimini özel mülkiyet altındaki büyük tarımsal işletmeler için de kullanılmıştır. Bu tür çiftlikler önceleri mevat adı verilen boş ya da terkedilmiş topraklarda ortaya çıktı. Hem ekonomiyi canlandırmak, hem de vergi gelirlerini artırmak amacıyla merkezi devlet, bu toprakların üretime açılmasını, o dönemin deyimleriyle, şenlendirilmesini ya da ihya edilmesini desteklemekteydi. Şenlendirilen topraklar, şerhata uygun biçimde, özel mülk olarak tanınıyor ve mülk sahibine temlikname deni-

len bir belge verilirdi. Bu özel çiftliklerde reaya aileleri ortak-çı olarak çalıştıkları gibi, köleler veya ortakçı kullar da kullanılmaktaydı.

Tımar düzeninin çözülmeye başlamasından sonra yaygınlık kazanan çiftlikler ise daha farklı gelişmeler sonunda ortaya çıktılar. İltizam düzeninin tarımsal kesimde yayılmaya başlamasından sonra, mültezimler önce reaya üreticileri tefecilik yoluyla kendilerine bağlayarak, daha sonraları da sipahilerin ve reayanın terkettiği miri topraklara el koyarak, geniş alanların denetimini ellerine geçirmeye başladılar. Çiftlik deyimi özel kişilerin sili denetimi altına giren bu topraklar için de kullanılmaya başlandı.

Ancak miri toprakların özel denetim altına girmesi büyük ölçekli işletmelerin kurulması anlamına gelmiyordu. Daha çok büyük devlet memurlarıyla onların yerel ortakları arasından çıkan mültezimler, denetlemeye başladıkları toprakların büyük bir bölümünde üretimi yeniden örgütleme yoluna gitmediler. Temelini reaya hanelerinin oluşturduğu, küçük birimlerden oluşan işletme yapısını değıştirmediler. Bir yandan devlet adına vergi toplayarak, bir yandan da toprağı işleyen köylülere faizle borç para vererek, tarımsal artışa el koymaya başladılar.

Mültezimler ve diğer sermaye sahipleri açısından çiftlikleri çekici kulan bir diğer neden de 16. yüzyıl boyunca tarımsal ürünlerin fiyatlarının diğer fiyatlardan daha hızlı artması olmuştur. Böylece mültezimler devlet adına öşür ve diğer vergiler karşılığında topladıkları ya da tefecilik yoluyla ele geçirdikleri tarımsal ürünleri giderek artan fiyatlarla tüccarlara satabiliyorlardı. Tüccarlar ise yerel pazarlardan topladıkları tarımsal malların bir bölümünü kentlere gönderirken, bir bölümünü de Doğu Akdeniz havzasında mal arayan Avrupalı tüccarlara devrediyorlardı.

Böylece artan fiyatların da etkisiyle tarımsal kesimde pazar için üretim ya da meta üretimi yaygınlaşmaya başlamıştır. Kentlerdeki yüksek devlet memurları ve diğer servet ya da nüfuz sahipleri için çiftlikler ya da tarımsal kesim çekici bir yatırım alanı durumuna gelmiştir. Nitekim, 16. yüzyılın sonlarında ölen devlet memurlarının geride bıraktıkları servetleri gösteren tereke defterlerinde, kent sınırları içinde veya kentlerin yakınında bağ ve bahçelere, mandıralara, hayvan sürülerine rastlanmaktadır.

Çiftliklerin yayılmaya başlaması ve miri topraklar üzerinde özel kişilerin sili denetim kurmaya başlamaları karşısında merkezi devletin seyirci kalmasının da nedenleri vardı. Bunların en önemlisi, daha önce de değindiğimiz gibi, tımar düzeninin merkezi devlet için artık askeri ve mali işlevlerini yitirmiş olmasıydı.

Ayrıca, tımarlar çerçevesindeki üretimin ya da pazarlanabilir ürünün önemli bir bölümü sipahi ve askerleri tarafından tüketilmekte, pazara yönelen bölümü sınırlı kalmaktaydı. Oysa mültezimler hem devlete olan parasal yükümlülüklerini yerine getirebilmek, hem de yükselen tarımsal ürün fiyatlarından yararlanabilmek için ürünün mümkün olduğu kadar büyük bir bölümünü tefecilik ve diğer yöntemlerle reayadan çekip almakta ve pazara getirmekteydiler.

Ancak, çiftliklerden yerel pazarlara aktarılan tarımsal ürünlere, Osmanlı kentleri için mal satın almak isteyen tüccarların yanı sıra, Avrupalı tüccarlardan da talep gelmekteydi. Merkezi devletin sık sık uyguladığı ihracat yasaklarına karşın, yerel pazarlardaki ürünlerin bir bölümünü devlet narhlarının çok üzerinde fiyatlarla Avrupalı tüccarlar satın alıyor ve deniz yoluyla Osmanlı ülkesi dışına gönderiyorlardı.

Çiftlikler konusunda iki gözlemde daha bulunmak yararlı olacaktır. Birincisi, burada tartıştığımız biçimiyle çiftlikleri Batı Avrupa'daki feodal beylerin demesnelere benzer bir gelişme olarak görmemek doğru olur. Her şeyden önce, Osmanlı çiftliklerinde üretimin büyük ölçekler halinde yeniden örgütlenmesine özellikle Anadolu'da çok sınırlı olarak rastlanmaktadır. Yaygın olarak görülen, varolan üretim yapısını kullanan özel kişilerin artığa el koymasıdır. Ayrıca, miri topraklar üzerinde kurulan çiftliklerin özel mülk haline geldiğini de söylemek güçtür. Daha sık görülen, özel kişilerin miri toprakları fiili denetimleri altına almalarıdır. Ancak bu fiili durum merkezî devlet tarafından hukuksal olarak kabul edilmemektedir.

İkinci olarak, söz konusu çiftliklerin 16. yüzyılın sonlarında yaygınlık kazandıklarını söyleyebilmek mümkün değildir. 16. yüzyılın sonlarındaki toplam tarımsal üretim içinde, hatta yerel pazarlara ulaşan üretim içinde çiftliklerin payı oldukça sınırlıydı. 17. ve 18. yüzyıllarda çiftlikler biraz daha fazla yaygınlık kazanacaklardır. Bu konuya kitabın Dördüncü Bölümünde geri döneceğiz.

Soru 54: 16. yüzyılın sonlarına doğru hız kazanan gelişmelerin Osmanlı zanaatları üzerindeki etkileri neler oldu?

16. yüzyılın büyük bir bölümüne damgasını vuran iktisadi genişleme iç ve dış ticaretin canlanmasına, kırlarla kentler arasındaki işbölümünün derinleşmesine yol açmış, kentlerdeki zanaatlar da bu iktisadi canlılıktan paylarına düşeni almışlardı. Ancak, yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan gelişmeler, fiyat

Devrimi'nin etkileri, hammaddesıkıntıları ve diğerleri Osmanlı zanaatlarına önemli bir darbe vurdu.

16. yüzyıl boyunca süren fiyat artışlarının ilk etkisi loncaların üretim maliyetlerini artırmak oldu. Oysa yürürlükteki narhlar ve ihtisab kuralları nedeniyle, ürettikleri malların fiyatlarını artırılabilmeleri için loncaların kent yöneticilerinden izin almaları gerekiyordu. Böylece loncalarla kent yöneticileri arasında sık sık sürtüşmeler, anlaşmazlıklar görülmeye başladı. Ürettikleri malların fiyatları maliyet artışlarının gerisinde kalınca da, loncalar mallarının kalitesini düşürmeye başladılar. Loncalarla yerel yöneticiler arasındaki bu mücadele en yoğun biçimde başkent İstanbul'da yaşanmıştır. Çünkü toplumsal ve siyasal nedenlerle, İstanbul'da fiyat istikrarının sağlanması ve daha genel olarak ekonominin yakından denetlenmesi merkezi devlet açısından büyük önem taşımaktaydı. Buna karşılık, yerel yöneticilerin loncalar üzerindeki müdahale ve denetimleri taşra kentlerinde daha sınırlı kalmıştır.

Fiyat Devrimi'nin zanaatlar üzerindeki bir diğer olumsuz etkisi de mamul mallarla tarımsal ürünler arasındaki fiyat oranını, bir başka deyişle iç ticaret hadlerini ikinciler lehine değiştirmesi olmuştur. Avrupa'daki fiyat hareketlerinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimin nüfus artışlarının gerisinde kalması nedeniyle ortaya çıkan bu eğilim, loncaların ürettiği malların fiyatlarının, loncaların satın aldığı hammaddelerin fiyatlarının gerisinde kalmasına yol açıyordu. Böylece hem lonca ustalarının kârları, hem de çalışanların gerçek ücretleri gerilemeye başladı.

Öte yandan, 1580'ler ve 1590'lardan itibaren, Venedik'in ipekli ve yünlü kumaşlarının yanı sıra, Venedik mamulleriyle rekabete giren İngiltere'nin yünlü dokumaları da Osmanlı pazarlarında boy göstermeye başladılar. Ancak, ithal edilen kumaşların Osmanlı loncalarını ciddi bir biçimde sarstığını söylemek zordur. İthal edilen tekstil ürünleri Osmanlı toplumundaki yüksek gelirli kesimlerin lüks tüketimini karşılıyordu ve mamul mallar ithalatının hacmi bu dönemde oldukça sınırlı kalıyordu. Bu nedenle de ithal malı kumaşlar lonca üretiminin büyük bir bölümüyle doğrudan rekabete girmemekteydi. İthal edilen şeker, boya maddeleri gibi diğer mallar da lonca üretimini tehdit etmiyordu.

Fiyat Devrimi'nin ve Akdeniz havzasındaki batı-doğu ticaretinin Osmanlı zanaatları üzerindeki en ciddi sonuçları, mamul ürünlerdeki rekabet nedeniyle değil, hammaddelerdeki rekabet nedeniyle ortaya çıkmıştır. 16. yüzyıl boyunca Batı Avrupa'da tarımsal ürünlere olan talebin hızla arttığını, üretim yeterli olmayınca Batı Avrupa'nın bu malları ithal ettiğini belirt-

miştik. Bu gelişmenin nedenlerinden biri de Avrupa'daki mamul mallar üretiminde önemli teknik ilerlemeler sağlanması ve maliyetlerin düşürülmesiydi. Böylece 16. yüzyılın ikinci yarısında, başta buğday olmak üzere çeşitli gıda maddeleriyle deri, yün, pamuk, ipek, balmumu, bakır, zift, kereste gibi hammaddeler Doğu Akdeniz bölgesinden Batı Akdeniz ve Atlantik bölgelerine doğru emilmeye başladı. Hammaddelerini sabit fiyatlarla iç piyasalardan sağlamaya alışmış olan Osmanlı loncaları Avrupalı tüccarların verdikleri fiyatlarla rekabet edemeyince, devlete başvurarak, belirli malların ihracatının yasaklanmasını talep ettiler. Ancak devlet yerli ve yabancı tüccarları denetim altına alamadı, ihracat yasaklarına karşın kaçakçılık yaygınlaştı.

Hammadde darlıklarının sıklaşması lonca esnafını güç duruma düşürüyor, sağlanabilen hammaddelerin dağıtımı ustalar arasında büyük anlaşmazlıklara yol açıyordu. Bunalımın daha da derinleştiği dönemlerde esnaf işleyecek hammadde bulamayınca üretimi durdurmak zorunda kalıyor, kentlerde işsizlik yayılıyordu. Hammaddelerin Batı'ya doğru emilmesinden en fazla etkilenen İstanbul, Selanik, Bursa, Manisa gibi limanların veya kıyılara yakın kentlerin esnafı olmuştur. Hammaddelerini Avrupalı tüccarların daha sınırlı bir biçimde ulaştığı iç bölgelerden sağlayan Ankara ve Kayseri gibi kentlerin esnafının, darlıkları aynı yoğunlukta yaşamadığı söylenebilir. Bu konuyu araştıranlar arasında özellikle Ömer Lütfi Barkan, hammaddelerin batıya doğru emilmesiyle ortaya çıkan darlıkların Osmanlı loncalarına önemli bir darbe indirdiğini vurgulamıştır.

Soru 55: 16. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmelerin köylülük üzerindeki etkileri neler oldu?

Osmanlı ekonomisi 16. yüzyılın son çeyreğine kadar canlılığını korudu. Tarımsal üretim hem kırsal alanlardaki üreticilerin, hem de kentlerdeki nüfusun tüketimini karşılayacak düzeydeydi. Bu nedenle dış pazarlara hububat ihracatı henüz kentlerin işesini tehdit etmiyordu. Kentlerdeki zanaatlar hammadde sıkıntısı çekmiyor, üretim ve ticaret yüksek düzeylerde seyreliyordu.

Ancak yüzyılın son çeyreğine girilirken, nüfus artışı nedeniyle yer yer ortaya çıkan topraksızlık sorunu etkisini duyurmaya başladı. Nüfusun yüzyıl boyunca artması Anadolu'nun kimi yörelerinde ekilebilir toprakların sınırına ulaşılmasına yol açmıştı. Hane kuracak ve kendi başlarına üretime geçecek genç nüfus arasında topraksızların sayısı artmaya başladı.

Öte yandan, devletin mali bunalımı köylüler üzerindeki

vergi yükünü artırıyordu. Devletin olağanüstü durumlarda topladığı avarızın sık sık talep edilmesi, vergilerin artan bir bölümünün para olarak ve sipahi yerine doğrudan devlet tarafından toplanması yalnız reayayı değil sipahileri de güç duruma düşürmüştü. Yoksullaşan sipahiler arasında tımarlarını terkedenlere rastlanıyordu. Daha fazla geliri merkezde toplayabilmek amacıyla devlet, öşür gelirlerinin toplanmasını da mültezımlere devretmeye başlıyor, böylece reaya üzerindeki mali baskıları daha da artırıyordu.

Tarımsal ürün fiyatlarının diğer fiyatlardan daha hızlı yükselmesine karşın, bu olumsuz gelişmeler karşısında özellikle genç ve topraksız reaya tımarlarını terketmeye başladılar. Bu köylülerin bir bölümü, nüfus baskısının kendisini duyurmadığı yörelere giderek kendilerine işleyecek toprak sağlayan tımarlar buldular. Gittikleri tımarlarda henüz kayıtlı olmadıkları için, devletin topladığı vergilerin bir bölümünü ödemekten de, hiç olmazsa bir süre için, kurtuldular. Tımarlarını terkeden reayanın bir bölümü ise, yine kırsal alanlarda kaldılar; ancak yerleşik tarımı terkederek göçerliğe yöneldiler, hayvancılıkla uğraşmaya başladılar. Aşiretler ve göçebe nüfus üzerindeki devlet denetiminin daha sınırlı kalması, göçerlere yoğunlaşan mali baskılardan kurtulma olanağını da sağlıyordu.

Topraksız köylülerin bir bölümü ise kırları bırakarak kentlere göç etmeye başladılar. Ancak, yüzyılın son çeyreğine girildiğinde, kentlerdeki zanaatlar ve ticaret faaliyetleri artık kırsal alanlardan gelen bu nüfusa istihdam sağlayacak durumda değildi. Kırsal alanlardan gelen hammadde ve hammaddelerin bir bölümünün Avrupa'ya ihraç edilmesi, loncaları zor durumda bırakmıştı. Böylece kentlerde nüfus artarken, işsizlik yaygınlaşmaya ve işsiz sorunları ağırlaşmaya başladı.

Kentlere göç eden genç nüfusun bir bölümü ise medresele re öğrenci yazılıyor, ulema hiyerarşisine sıçramanın yollarını araştırıyordu. Bu medrese öğrencileri tarikatların tekkelerinde veya vakıf gelirleriyle beslenen imaretlerde yaşıyorlardı.

Reaya ile sipahilerin tımarları terketmesi ve kent nüfusunun giderek artması, tarımsal üretime darbe vuruyor, devletin mali gelirlerini azaltıyor ve kentlerin işsiz sorunlarını ağırlaştırıyordu. Ayrıca, tekkelerde, imaretlerde yaşamaya başlayan nüfus ve yayılan işsizlik, merkezi devlet için siyasal sorunlar da yaratmaya başlamıştı. Bu nedenlerle merkezi devlet, tımarlarını terkeden reayayı geri göndermeye çalıştı. Ancak, göç dalgasının büyüklüğü karşısında, reayayı tımarlarına iade edecek mahkemeleri yöneten kadılar kısa bir süre sonra bu çabalardan vazgeçmek zorunda kaldılar.

Soru 56: Celâli ayaklanmaları nasıl gelişti; bu hareketler köylü ayaklanmaları olarak yorumlanabilir mi?

Kırsal alanları terkeden köylülerin önündeki bir seçenek de paralı asker olmaktı. Önceleri doğuda İran'a karşı, daha sonra da batıda Avusturya'ya karşı açılan uzun, yorucu ve sonuçsuz savaşlar kentlere gelen işsiz yığınlar için yeni istihdam olanakları yaratıyordu. Öte yandan, ümera olarak adlandırılan taşradaki valiler ve diğer yüksek devlet memurları da kendi silahlı birliklerini oluşturuyor ve bu birliklere ücretli asker alıyorlardı. Savaş yıllarında merkez ordusuna katılan ve ateşli silahlarla donanan askerler, ya cepheden kaçarak ya da savaşa ara verildiğinde, Anadolu'ya geçiyor ve silahlarıyla birlikte ümeranın beslediği sekban bölüklerine katılıyorlardı.

Yüzyılın sonlarına doğru, işsiz reaya yığınlarının yarattığı baskıların da etkisiyle, taşradaki valilerin ve beylerin emrindeki kuvvetler hızla genişlemeye başladı. Ümeranın yanına kapılma işini kendisine geçim yolu olarak görenlerin sayısı o kadar hızlı artmıştı ki, bir taşra yöneticisi yeterli miktarda para bulduğu ya da bu parayı soygunlarla sağlamayı göze aldığı takdirde, çevresine yüzlerce hatta binlerce sekbanı kolaylıkla toplayabilmekteydi. Bu birlikler, yerel halktan çeşitli taleplerde bulunuyor, onları soyarak hem ümerayı zengin ediyor, hem de kendi geçimlerini sağlıyorlardı.

Oluşturdukları birliklere katılan paralı asker sayısı arttıkça valiler ve yerel beyler, savaşlar nedeniyle Anadolu'nun iç güvenliğiyle uğraşmakta zaten güçlük çeken merkezi devlete karşı ayaklanmaya başladılar. İstanbul'dan gönderilen kuvvetleri pek çok kez yenilgiye uğratarak Anadolu'da Urfa, Kayseri, Tokat gibi pek çok kenti ele geçirdiler. Öte yandan, topraklarını terkeden reyanın, asker kaçaklarının ve medreselerden ayrılarak dağa çıkan öğrencilerin oluşturduğu küçük çeteler de, ümeradan bağımsız olarak eşkıyalığa başlamıştı.

Hem kentlerde yaşayan halk, hem de nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler, eşkıya çetelerinin, sekban bölüklerinin ve onları bastırmaya gelen devlet kuvvetlerinin taleplerine ve baskılarına karşı direnmeye, kendilerini savunmaya çalıştılar. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında savaş tekniklerinde ortaya çıkan değişiklikler sonucunda ateşli silahlar ağırlık kazanmış ve Anadolu'da yayılmıştı. Bu durum ümeranın beslediği sekban bölükleriyle bağımsız eşkıya hareketlerinin yerel halk karşısındaki gücünü ve etkinliğini artırmış, yerel halkın, özellikle kırsal alanlarda yaşayan halkın direnebilmesini güçleştirmişti.

Mustafa Akdağ'ın ayrıntılı olarak incelediği gibi, Celâli ayaklanmaları olarak adlandırılan bu hareketler 1590'larda hızla yayıldı. Eşkualık hareketleri ve silahlı birliklerin talepleri giderek artınca, köylüler tarıma elverişli ovalardaki yerleşme birimlerini terkederek, hem eşkıyaların hem de devlet güçlerinin daha zor ulaşabileceği, ancak tarıma daha az elverişli yeni alanlara çekilmeye, buralarda yeni yerleşim birimleri kurmaya başladılar. Büyük Kaçgun deyimi, Celâli ayaklanmaları olarak adlandırılan hareketler karşısında köylülüğün işte bu tepkisini yansıtmaktadır. Büyük Kaçgun'la birlikte bir iktisadi genişleme dönemi geride kalıyor, siyasal ve toplumsal çalkantıların gündemden eksik olmayacağı bir iktisadi durgunluk ya da daralma dönemi başlıyordu.

16. yüzyılın son çeyreğindeki olumsuz iktisadi koşullar Celâli ayaklanmalarının zeminini hazırlamıştı. İktisadi güçlükler nedeniyle topraklarından kopan onbinlerce köylü, Celâli hareketlerinin vurucu gücünü oluştuyordu. Ancak, bu hareketleri köylülüğün daha iyi koşullar için devlete ya da kırsal alanlardaki toprak sahibi bir sınıfa karşı mücadelesi veya direnişi olarak yorumlamak güçtür. Celâli hareketleri, taşradaki valilerle beyler tarafından yönlendirilen ve reayaya yönelen ve reayayı kaçguna zorlayan eşkıyalık hareketleri olarak kaldılar, köylü ayaklanmalarına dönüşemediler.

Ağırlaşan koşullara karşın, Celâli hareketlerinin bir köylü ayaklanmasına dönüşmeyişinin nedenleri üzerinde durmakta yarar var. Her şeyden önce, Suraiya Faroqlı'nın de son yıllarda vurguladığı gibi, yer yer önem kazanmakla birlikte, topraksızlık Anadolu ölçeğinde egemen eğilim durumuna gelmemiştir. Bu nedenle, 16. yüzyılın ikinci yarısında devlet, sipahiler veya mültezimler köylüleri topraklarından kovarak yeni işletme birimleri kurmaya girişmemişlerdir. Devlet, sipahiler ve mültezimler bir yandan reayayı toprakta tutarken, öte yandan da reaya üzerindeki baskıyı artırarak reyanın yarattığı artığa el koymaya çalışmışlardır.

İkinci olarak, kırsal alanlarda iktisadi koşullar güçleştikçe, topraksızlık yer yer kendini duyurmaya başladığında ve reaya üzerinde devletin ve diğer kesimlerin baskıları arttığında, köylüler kendilerine başka seçenekler bulabilmişlerdir. Topraksızlığın kendisini en yoğun olarak duyurduğu yörelerdeki tımarları terkeden reyanın bir bölümü, boş toprakları olan başka tımarlara geçebilmişlerdir. Kente göç eden reayayı kadılar geri dönmeye zorlamamış, paralı askerlik pek çok köylü için bir geçim kaynağı olabilmiştir. En son aşamada, sekban bölükleriyle eşkıya çetelerinin talepleri dayanılmaz boyutlara ulaştığında ise, topraklarını terkeden köylüler, tarıma daha az elverişli de

olsa, ekebilecekleri yeni topraklar bulabilmişler veya göçebeliğe dönebilmişlerdir.

Üçüncü olarak, 16. yüzyılda kırsal alanlarda toprak mülkiyetinin tekeline elinde tutan bir toprak ağaları sınıfı yoktu. Anadolu'daki tarımsal yapıların bu özelliği de, ağırlaşan koşullar ve artan baskıların yerel direnişlere veya köylü ayaklanmalarına dönüşmesini güçleştirmiş veya engellemiştir.

17. ve 18. YÜZYILLAR: İKTİSADİ GERİLEME Mİ?

Soru: 57: Avrupa'da 17. yüzyıl ile 18. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan iktisadî durgunluk nasıl yorumlanabilir?

16. yüzyıla damgasını vuran iktisadî genişleme dalgası sırasında Batı Avrupa toplumsal kuruluşlarında feodal üretim tarzı geriliyor, kapitalist üretim ilişkileri ise yayılıyor ve güçleniyordu. Ancak bu iktisadî genişleme 17. yüzyılda yerini uzun dönemli bir durgunluğa, hatta bir bunalıma terketti. Avrupa'nın değişik bölgelerindeki eğilimler farklı olmakla birlikte, bir bütün olarak Avrupa'da 17. yüzyıl boyunca ve 18. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde nüfusun, üretimin ve uzun mesafeli ticaretin genişlemesi yavaşladı veya durdu.

16. yüzyıldaki genişleme süreci niçin Sanayi Devrimi'yle sonuçlanmadı? Yükselen kapitalizmin Avrupa'da egemen üretim tarzı konumuna gelmesinden önce niçin bir bunalım dönemi yaşandı? 17. yüzyıldaki durgunluğun nedenleri Avrupa tarihçileri arasında tartışma konusudur. İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm, 17. yüzyıl bunalımını açıklamaya çalışırken, 16. yüzyılda kapitalizmin yeterince güçlenemediğini vurguluyor. Hobsbawm'a göre, kapitalizmin egemen üretim tarzı konumuna gelebilmesi için, tarıma dayalı feodal yapının dönüştürülmesi gerekiyordu. Verimliliğin artırılabilmesi için, toplumsal işbölümünün derinleşmesi ve işgücünün tarımdan sanayie geçmesi, meta üretiminin daha da yaygınlaşması zorunluydu. Fabrika düzenine dayalı kapitalist sanayie geçilebilmesi için hem büyük bir pazarın oluşturulması, hem de üreticilerin üretim araçlarından ayrılarak ücret karşılığı çalışan işçilere dönüşmesi gerekiyordu.

Oysa 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, büyük ulusal pazarlar yaratılmamış, mülksüzleşmiş ücretli emek henüz yaygınlaşmamıştı. Bu durumda sermayedarlar, mamul mallar üretimini devrimci bir biçimde yeniden örgütlemek yerine, varolan

kapitalizm öncesi yapılar içinde kalmayı, bu yapılara uyum sağlayarak kâr aramayı tercih ettiler. Bir başka deyişle, köylüler ve toprak sahiplerinden oluşan tarım ağırlıklı bir iktisadi yapı, kapitalist birikimin önüne belirli engeller çıkarmaktaydı. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, yükselen kapitalizmin varolan toplumsal yapıları parçalayacak gücü henüz yoktu. Bu toplumsal yapı değişmedikçe, tüccarların ve diğer sermayedarların kârları kapitalizm öncesi yapılar çerçevesinde yatırılacak, devrimci dönüşümler getirmeyecekti.

16. yüzyıldaki genişleme sürecini sona erdiren, Sanayi Devrimi türünden bir kapitalist sıçramayı geciktiren etkenler teknolojik engeller değil, işte bu toplumsal sınırlardı, yapılardı. Batı ve Orta Avrupa'nın 16. yüzyılda ulaştığı bilgi birikimi incelendiğinde, matbaanın keşfi, ateşli silahlar, saat, madencilik ve metal işleme tekniklerindeki gelişmeler dikkate alındığında, bu birikimin Sanayi Devrimi gibi bir atılım için yeterli olduğu görülüyor. Ayrıca, 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, sermaye birikim ölçeğinde de belirli bir düzeye varılmıştı. Ancak diğer iki önkoşulun yokluğunda, sermaye ile teknik bilgi birikimi Sanayi Devrimi doğrultusunda birleştirilmemiştir.

Bu durumda 17. yüzyılı yalnızca bir bunalım dönemi olarak değerlendirmek yanıltıcı olur. 18. yüzyılın ortalarına kadar ki gelişmeler, Avrupa'da ülkeler ve bölgeler arasındaki farklılıkları da hızla artırmış ve kuzeybatı Avrupa'da kapitalizmin yayılması, Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesi için gereken önkoşulları yaratmıştır. Aşağıda, bir yandan bunalımın tarım ve tarım-dışı kesimlerdeki yansımalarını, öte yandan da bunalım koşullarındaki gelişmelerin Sanayi Devrimi'ne geçişi nasıl hazırladığını inceleyeceğiz.

Soru 58: 17. yüzyıldaki durgunluk Avrupa'da tarımsal yapıları nasıl etkiledi?

17. yüzyıl boyunca Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde tarımsal üretim artmaya devam etti. Ancak, nüfus artışları durunca, ortaya 16. yüzyıldakinden çok daha farklı bir tablo çıktı. Talebin üretimden daha hızlı artması nedeniyle, 16. yüzyıl boyunca tarımsal malların fiyatları diğer fiyatlardan daha hızlı artmıştı. Buna karşılık, 17. yüzyılda tarımsal fiyatlar geriledi. Bu durumda gelir düzeylerini korumak isteyen toprak sahipleri, köylülük üzerindeki baskıları artırmaya, topraklarını işleyen köylülerden yeni taleplerde bulunmaya başladılar.

17. yüzyılda Avrupa'da merkezî devletler büyüyor ve güçleniyordu. Artan harcamalarını karşılamak üzere merkezî devlet-

ler de üreticilerden yeni vergiler talep etmeye başladılar. Toprak sahipleriyle merkezi devletlerin baskıları ve çoğu para olarak toplanan yükümlülükler karşısında köylüler pazara açılmaya, üretimlerinin artan bir bölümünü pazarda satmaya başladılar. Öte yandan, gerileyen tarımsal fiyatlar ve artan baskılar karşısında köylüler direnmeye ve sık sık ayaklanmaya başladılar. Fransız tarihçi Marc Bloch'un deyişiyle, bu dönemde Avrupa'da köylü ayaklanmalarına günümüzün sanayi toplumlarındaki grevler kadar sık rastlanıyordu.

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'nın çeşitli bölgelerindeki tarımsal yapılar arasındaki farklılıklar artmaya devam etti. Doğu Avrupa'da 17. yüzyılın en belirgin özelliği toprağa bağlı aristokrasinin artan gücü ve köylülük üzerinde artan baskılardır. Aristokrasi karşısında kentlerdeki ticaret burjuvazisinin ve merkezi devletlerin gücü sınırlı kalmaktaydı. Tarımsal mallar ihracatı bir yandan feodal demesnelerin yayılmasına, öte yandan da serflerin toprağa ve toprak sahiplerine olan bağımlılığının artmasına yol açıyordu. 17. yüzyılın ortalarından itibaren Batı Avrupa'dan gelen tarımsal mallar talebinin gerilemesi, Doğu Avrupa ekonomilerini güç duruma düşürdü. Bu eğilime sürüp giden savaşların yol açtığı yıkım eklenince bunalım derinleşmiş, hem nüfus hem de üretim düzeyleri gerilemeye başlamıştır.

16. yüzyılda Fransa'nın nüfusu 20 milyona kadar yükselmişti. 1720'lere kadar bu düzeyde kalan nüfusun beslenmesi, durgunluk koşullarında ülkenin en önemli sorunu olmuştur. 16. yüzyıl boyunca Fransız aristokrasisi, toprağı işleyen köylülerin yükümlülüklerini para olarak ödenen kıralara dönüştürmüştü. Ancak, 17. yüzyılda durgunluk koşulları ağır basmaya başlayınca, büyük toprak sahiplerinin bir bölümü feodal yükümlülüklere geri dönmeye, diğerleri de kıraları artırmaya çalıştılar. Toplam ürünün toprak sahibiyle kiralacı köylü arasında belirli oranlarda paylaşılmasını öngören ortakçılık düzeni, bu koşullarda, yaygınlaşmaya başladı.

Öte yandan, merkezi devlet büyüyor, bürokrasi ve ordunun harcamaları hızla genişliyordu. Merkezi devlet kendi mali temeli olarak gördüğü küçük üreticileri bir yandan aristokrasye karşı korurken, öte yandan da vergi yükünü artırıyordu. Tefecilik de yaygınlaşmaya, küçük meta üreticilerini ezmeye başladı. Artan baskılar ve para talepleri karşısında küçük üreticiler pazara açılıyor ancak verimliliği artıracak, üretimi genişletecek yatırımlara girişemiyorlardı. Köylü direnişleri ve ayaklanmaları özellikle 17. yüzyılın ilk yarısında yaygınlaştı.

İngiltere tarımında ise 17. ve 18. yüzyıllar boyunca kapitalist üretim ilişkileri yaygınlaşmaya devam etti. 17. yüzyıldaki İç Savaş sırasında merkezi devletin müdahalelerine karşın toprak-

ların denetimini yitirmeyen İngiliz aristokrasisi, yoksul kırıcları topraklarından söküp atmaya ve çitlerle çevirdikleri mülklerini ücretli tarım işçileri çalıştıran kapitalist çiftçilere kiralamaya başladılar. Gelişen kapitalist yapılar, verimlilik artışlarına da olanak sağlıyordu. Böylece hayvancılık, yün ve hububat üretimi nüfus artışının üzerinde artışlar gösterdi. 17. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere hububatta kendi kendine yeterli olmaya başladı. 18. yüzyılda ise devletin korumacı politikalarının da desteğiyle, İngiliz çiftçileri Avrupa'nın önde gelen hububat ihracatçılarından biri durumuna geldiler.

Bu özet tablo, 17. yüzyılda Avrupa kırsal alanlarını etkisi altına alan bunalımın köylülük içindeki farklılıkları da artırdığına işaret ediyor. Doğu Avrupa'da feodal ilişkiler güçlenir, tarımsal üreticilerin toprağa ve feodal beylere bağımlılıkları artarken, Fransa'daki küçük meta üreticileri bir yandan toprak sahipleri-ne ve tefecilere, öte yandan da merkezî devlete karşı varolma mücadelesi vermekteydiler. Buna karşılık İngiltere'de, tarımsal üreticiler arasındaki farklılaşma çok daha ileri aşamalara ulaşmıştı. Konumlarını düzelterek birikim sağlayanlar kapitalist çiftçilere dönüşürlerken, topraklarından koparılan yoksul köylüler kırsal alanlarda ve kentlerde oluşmaya başlayan proletaryanın saflarına katılıyorlardı.

Soru 59: 17. yüzyıl ile 18. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da mamul mallar üretimi ne gibi değişiklikler gösterdi?

17. yüzyılda tarım Avrupa ekonomilerinin en önemli kesimi olma özelliğini sürdürdüğüne göre, tarım-dışı kesimlerdeki üretim düzeylerinin ne gibi eğilimler gösterdiğini anlayabilmek için her şeyden önce yine tarım kesimine bakmak gerekiyor. Bu durumda, tarımsal kesimlerin gösterdiği farklılıklara koşut olarak, mamul mallar üretiminde de Avrupa'nın kuzeybatısıyla doğusu ve güneyi arasındaki farklılıkların artmış olması beklenmelidir.

Bununla birlikte, Avrupa'nın tümü için geçerli olan eğilimlerden de söz etmek mümkün gözüküyor. Özellikle 17. yüzyılın ortalarından itibaren tarımsal malların fiyatlarının diğer fiyatlar karşısında gerilemesi, mamul mallar üretiminde çalışanların gerçek ücretlerinde bir iyileşme sağlamış olabilir. Bu eğilimin mamul mallar üretimini örgütleyen sermayedarların kârlarını artırmış olması da beklenir. Öte yandan, gıda maddeleri fiyatlarının gerilemeye başlamasıyla, özellikle kentlerdeki nüfusun elinde mamul mallara harcanabilecek miktarlar artmış oluyordu. Mamul mallara olan talebi artıran bir diğer gelişme de,

Orta, Batı ve Kuzeybatı Avrupa'da köy ekonomisinin parçalanmaya başlaması ve daha önceden köy ekonomisi çerçevesinde üretilen ve tüketilen pek çok mamul malın pazardan satın alınmasıydı. Bunlara ek olarak, denizaşırı pazarların, özellikle de sömürge pazarlarının önem kazanması, Okyanus ticaretine egemen olan ülkelerin üreticilerine ek olanaklar sağlıyordu.

18. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde mamul mallar üretiminde çok önemli teknolojik yeniliklere veya sıçramalara rastlanmıyor. Mamul mallar üretiminde yüzyıllardır kullanılan basit el aletleri ve tezgâhlar Sanayi Devrimi öncesinde geçerliliklerini korumuşlardır. Bu nedenle, mamul mallar üretimi için büyük ölçekli fiziksel yatırımlar ve büyük ölçekli sermaye birikimi gerekmemiştir.

Buna karşılık, 17. yüzyıl ve 18. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde mamul mallar üretiminin örgütlenmesinde çok köklü değişiklikler görülmektedir. 16. yüzyılda İngiltere'de yaygınlık kazanan parça başına ödeme düzeni, 17. yüzyılda Batı ve Orta Avrupa'da yayılmış ve gelişmiştir. Kentlerdeki loncalar önemlerini yitirirken, mamul mallar üretimi emeğin çok daha ucuz olduğu kırsal alanlara kaymıştır. Parça başına ödeme düzeni çerçevesinde kırsal alanlarda gelişen işbölümü, zaman içinde giderek derinleşmiştir. Böylece kırsal alanlardaki nüfus ek gelir kaynakları sağlamış, ancak ticaret sermayesine olan bağımlılıkları da artmıştır.

17. yüzyıl ile 18. yüzyılın ilk yarısında mamul mallarda toplam üretim hacminin ne gibi değişiklikler gösterdiğini saptamak çok güçtür. Ancak, belirli üretim dallarının, özellikle de yünlü ve keten tekstil üretiminin Avrupa'nın belirli bölgelerinde büyük sıçramalar gösterdiğini biliyoruz. İngiltere'deki yünlü dokuma dalı, parça başına ödeme düzeninin yükselişinde en çarpıcı örneklerden birini oluşturmaktadır. 16. yüzyılın sonlarına kadar Venedikliler yünlü tekstil ürünlerinde Avrupa pazarlarını ellerinde tutuyorlardı. Ancak, bir yandan loncaların sınırlayıcı kuralları, öte yandan da İspanya'dan ithal edilen yün fiyatlarındaki artışlar, Venedik mamullerinin maliyetlerini yükseltmekteydi. Buna karşılık, kırsal alanlardaki ucuz emek ve ülke içinde üretilen ucuz yün sayesinde İngiliz sermayedarları maliyetleri düşürebilmişlerdir. Daha sonra da denizaşırı ticaret ve gemicilik ağının desteğiyle, İngiliz yünlü mamulleri uluslararası piyasaları ele geçirmeye başlamıştır.

Soru 60: Merkantilist devletler arasındaki rekabet nasıl gelişti?

17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa'da tarımsal meta üretiminin yaygınlaşması ve mamul mallar üretiminin kentlerden kırlara taşınması, ülke içi iktisadî bağların gelişmesine, ulusal ekonomilerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu eğilim, güçlenmekte olan merkezî devletlerin izlediği ve merkantilizm olarak adlandırılan iktisat politikalarıyla da destekleniyordu.

Batı Avrupa'da merkantilist politikalar izleyen merkezî devletler, bir yandan ülke içi üretimi ve özellikle mamul mallar üretimini dış rekabete karşı koruyor, öte yandan da ihracatı artırarak genel durgunluk koşullarında istihdam yaratmayı amaçlıyorlardı. Ayrıca, Avrupa'nın yükselmekte olan devletleri merkantilist politikaları dış ticaret ve denizaşırı pazarlar için girişilen rekabette önemli bir araç olarak kullanıyorlardı. Her devlet kendi sermayedarlarının ticaret filosunu destekliyor, dış ticaretin ülkenin kendi filosu tarafından taşınmasını zorunlu kılıyordu.

İspanya ile Portekiz, Orta ve Güney Amerika'da kurdukları plantasyonlarda köle emeğini kullanarak altın, gümüş gibi değerli madenlerle şeker, kahve gibi tarımsal malların üretimine geçmişlerdi. Ancak, bu malların Avrupa'nın diğer ülkelerine ihracından sağlanan gelirler, güçlü ulusal ekonomilerin kurulması için yeterli olmamıştı. Öte yandan, 17. yüzyılda Fransa, denizaşırı alanların ve dünya ticaretinin egemenliği için, Batı Avrupa'nın diğer devletleriyle yoğun bir mücadeleye girişmeye henüz hazır değildi. Tarıma dayalı güney Fransa, ülkenin mamul mallar üreten kuzey ve Atlantik'e bakan batı bölgeleriyle henüz yeterince bütünleşmemiş, ulusal ekonomi kurulamamıştı.

17. yüzyılda Avrupa'nın en güçlü ülkesi Hollanda'ydı. Yüzyılın başlarından itibaren Akdeniz'in eski önemini yitirmesi ve kıtalararası ticaretin ağırlığının Atlantik ve Hint Okyanusları'na kayması en çok Hollanda'nın işine yaramıştı. Pazara dönük güçlü tarımsal yapıların ve gemicilikteki birikimin desteğiyle Hollanda ticaret sermayesi, dünya ölçeğinde bir ticaret filosu ve ticaret ağı kurmuştu. Ülkenin dünyanın çeşitli bölgeleriyle olan ticareti tekelci firmaların denetimine bırakılmıştı. Bu firmalar Hindistan, Amerika ve Akdeniz ticaret yollarında diğer ülkelerin ve özellikle İngiliz ticaret sermayesinin yine tekelci konumdaki firmalarıyla rekabet ediyorlardı. Asya'dan biber ve diğer baharat, çeşitli boya maddeleri, çay, kahve, ipekli ve pamuklu tekstil ürünleri ithal ediliyordu. Aynı firmalar, Afrika'nın yerli halkını Amerika'ya taşıyor, plantasyonlara köle olarak satıyor, Ameri-

ka'dan yükledikleri şeker, kahve, kakao, tütün gibi ürünleri de Avrupa'ya getiriyorlardı.

17. yüzyılın ortalarında Hollanda aynı zamanda Avrupa'nın finans merkezi durumuna geldi. Bu dönemde Amsterdam, 19. yüzyılın Londra'sı, 20. yüzyılın New York'u gibi dünyanın ticaret ve finans merkezi oldu. Tarımsal ve ticarî güce finans alanındaki önderlik eklenince, yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Hollanda ekonomisi Altın Çağını yaşadı.

Merkantilizm olarak adlandırılan iktisadi politikalar ilk kez işte bu ortamda, Hollanda'nın dünya pazarlarındaki gücünü kırmak isteyen Fransız ve özellikle İngiliz devletleri tarafından uygulanmıştı. 17. yüzyılın ikinci yarısında girişilen yoğun savaşların da desteğiyle, İngiltere Hollanda'yı geriletmeyi başardı. Ancak, Hollanda'nın gerilemesinde iç etkenleri de dikkate almak gerekiyor. Ticaret ve finans alanındaki başarıları, Hollanda sermayedarlarının sanayi alanında yatırım yapmalarını güçleştirmiştir. Bir başka deyişle, diğer alanlardaki başarılar ve bu başarıların ortaya çıkardığı yapılar, daha sonraki güçlüklerin zeminini hazırlamıştır.

Böylece 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İngiltere ekonomisi hızlı büyümeye, İngiliz sermayesi de dünya ekonomisinin egemenliğini ele geçirmeye hazır duruma gelmişti. Tarımda ve mamul mallar üretiminde verimlilik artışları sağlanmış, üretim maliyetleri düşürülmüştü. Yığın üretime hazırlanan sanayi ve Hollanda'ya karşı girişilen mücadeleden güçlenerek çıkan ticaret sermayesi, geniş pazarlar arayışı içindeydiler.

Deniz aşırı ticaret ve sömürgeler, 17. ve 18. yüzyıllarda pek çok Avrupa ülkesi için kâr ve birikim olanakları yaratmıştır. Ancak, iç yapıları yeni bir kapitalist sıçramaya en elverişli olan İngiltere için, sömürgeler ve dış pazarlar özel önem taşımaktaydı. Örneğin 18. yüzyılın ilk yarısında yünlü kumaş ve diğer mamul malların İngiltere'nin ihracatındaki payı yüzde 85'e ulaşmaktaydı. İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki sömürgeleri de bu mamul mallar için önemli bir pazar oluşturmuyordu. Öte yandan, 18. yüzyılda pamuklu tekstil dalında Hindistan, Avrupa ülkeleriyle rekabet edebilecek durumdaydı. Ancak, yüzyıl boyunca izledikleri korumacı politikalarla İngiliz hükümetleri, Hindistan'ın düşük fiyatlı pamuklu tekstil ürünlerinin İngiltere iç pazarına girmesini engellemişlerdir.

17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere'nin Doğu Akdeniz bölgesiyle olan ticaretinin tekeli Levant Company'e verilmişti. Ancak, 18. yüzyılda İngiltere'nin bu bölgedeki ticarî etkinliği sınırlı kalmış, Batı Avrupa'nın Doğu Akdeniz bölgesiyle ticaretine Marsilya'da üslenen Fransız tüccarlar egemen olmuşlardır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan ticareti önemli ar-

tişlar göstermekle birlikte, Avrupa'nın mamul mallarının Doğu Akdeniz pazarlarını istilasını Sanayi Devrimi'nden sonra, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayacaktır.

Soru 61: 17. yüzyılda İstanbul'daki merkezî devlet ile taşradaki yerel unsurlar arasındaki güç dengeleri nasıl değişti?

16. yüzyılın sonlarına doğru gelişen iktisadi, malî ve toplumsal bunalım Celâli ayaklanmalarının zeminini hazırlamıştı. Tüm Anadolu'yu etkisi altına alan Celâli hareketleri kimi zaman yavaşlayarak, kimi zaman da hızlanarak 17. yüzyıl boyunca sürdü. Siyasal açıdan bakıldığında bu yüzyılın en önemli özelliği, merkezî devletin gücünün hem başkentte, hem de taşrada önemli ölçüde azalması, ancak ortaya çıkan iktidar boşluğunu hiçbir toplumsal ya da siyasal gücün dolduramamasıdır.

Savaş teknolojisindeki gelişmeler sipahi ordusunun etkinliğini azaltınca, ateşli silahlarla donatılan Yeniçerilerin sayısı hızla artmıştı. Ayrıca, batıda Avusturya ve Venedik'le, doğuda İran'la girilen savaşlar için merkezî devlet kırsal alanlardaki reayayı da silahlandırıyor ve cepheye sürüyordu. Bu paralı askerler başkent İstanbul'da ağırlığı giderek artan bir siyasal güç oluşturmaya başladılar.

Uzun ve yorucu savaşlar malî bunalımları beraberinde getiriyor, Yeniçerilerin maaşlarını ödemekte devlet güçlük çekiyordu. Ek malî gelir sağlamak amacıyla baş vurulan tağşiş işlemleri ise fiyat artışlarına, Yeniçerilerin ayaklanarak, vezirlerin kellelerini talep etmelerine, hatta Padişahları tahttan indirmelerine yol açıyordu. Yeniçerilerle esnaf loncaları arasındaki bağların güçlenmesi, bu bunalım döneminin gelişmeleri arasındadır. Askerliğin çekici bir meslek olmaktan çıkmasıyla birlikte, devletten sürekli maaş alan Yeniçeriler esnaf loncalarına girmeye, ticaret ve zanaatlarla uğraşmaya başlamışlardır. İstanbul'un iâşesinde sık sık karşılaşılan güçlükler, kutluklar ve darlıklar, zaman zaman baş gösteren tifo, kolera ve veba gibi salgın hastalıklar, başkentteki siyasal ve toplumsal bunalımları daha da ağırlaştırıyordu.

Taşrada, Balkanlar ve Anadolu'daki iktidar boşluğu daha da belirgindi. Merkezî devletin atadığı valiler sık sık ayaklanıyor, İstanbul'a karşı bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı. Bu ayaklanmaların toplumsal tabanını ya da emek gücünü ise topraklarını terkederek valilerin ve diğer yerel beylerin örgütlediği sekban bölüklerine paralı asker olarak giren köylüler oluştuyordu. Merkeze karşı ayaklanan valiler reayaya baskı yapıyor,

çeşitli bahanelerle ağır vergiler topluyorlardı. Böylece bölüklerdeki sekbanlara da geçim yolu açılmaktaydı. Sekban bölükleri savaş yıllarında cepheye gitmeyenlerin, savaş sonrası dönemlerde ise cepheden dönenlerin katılmasıyla daha da büyümekteydi. Kırsal alanlardaki bağımsız eşkıyalık hareketleri de yine aynı dönemlerde yaygınlık kazanıyordu.

17. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Köprülü ailesinin vezirlikleri döneminde, merkezi devlet biraz olsun güçlenmiş, taşradaki etkinliğini artırarak yerel valileri daha yakından denetleyebilmişti. Ancak 1680'lerden itibaren Viyana kuşatması büyük bir yenilgiye dönüşüp, batıdaki savaşlar yoğunlaşınca, Anadolu'daki güçlerini geri kazanan sekban bölükleri İstanbul üzerine yürüyüşe geçtiler. İşte bu koşullarda, 1698 yılında, merkezi devlet sekban bölükleri ve onların başındaki valilerle yazılı bir uzlaşmaya gitmek zorunda kaldı. Bu anlaşmayla merkezi devlet, bir yandan sekban bölükleri üzerindeki denetimini artırmaya çalışıyor, öte yandan da sekbanlara belirli haklar ve düzenli gelir vaat ediyordu.

Savaşın getirdiği olağanüstü koşullar ortadan kalkınca, anlaşma geçerliliğini yitirdi. Ancak bu siyasal belge, 17. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, merkezi devletin gücünün ne denli azalmış olduğunu ve merkez ile taşra arasındaki dengelerin ne ölçüde değişmiş olduğunu çarpıcı bir biçimde simgelemektedir. Bu belgeyi merkezi devletle taşrada 18. yüzyılda yükselen âyan arasında imzalanan bir diğer yazılı uzlaşmanın, 1808 yılında imzalanan Sened-i İttifak'ın habercisi olarak yorumlamak da mümkündür.

Soru 62: Âyan kimlerdir, taşradaki yükselişleri nasıl gerçekleşti?

Ayaklanan valilerle sekban bölüklerinin ve bağımsız eşkıyalık hareketlerinin bitip tükenmek bilmeyen taleplerine karşı, Anadolu ve Balkanlar'daki kentli nüfus ve köylüler kendilerini koruyabilecek toplumsal güçlerin arayışı içindeydiler. Genel güvensizlik ortamı tarımsal üretimi, zanaatları ve ticareti de olumsuz etkilemekteydi.

Öte yandan, ortaya çıkan iktidar boşluğu merkezi devletin çıkarlarına da darbeler vurmaktaydı. Taşradaki güçsüzlüğü nedeniyle merkezi devlet, özellikle tarımsal kesimden vergi toplayamaz duruma gelmişti. Bu durum, sürüp giden mali bunalımı daha da ağırlaştırıyordu. Ayrıca devlet, savaş dönemlerinde asker toplamakta güçlük çekiyordu. Kısacası, merkezi yönetim de sık sık başkaldıran valilerin yerine malî, askerî ve siyasal ko-

nularda işbirliği yapabileceği, yerel koşulları iyi bilen, yerel kökenleri güçlü toplumsal kesimlerin arayışı içindeydi. 17. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu ve Balkanlar'ın kent ve kasabalarında âyanın yükselişi işte bu koşullarda gerçekleşmiştir.

Kullanıldığı biçimiyle âyan sözcüğü bir kasabanın, bir kentin ya da bir bölgenin hem ileri gelenleri, etkili ve nüfuzlu kişileri, hem de halkın temsilcileri anlamına gelmekteydi. Âyan, yerel kökenli veya yöre dışından olabiliyor, hem reaya hem de askeri sınıf arasından gelebiliyordu. Her yörenin önde gelen tüccar ve diğer sermaye sahiplerinin arasından, molla, müftü, müderris gibi ulema kesiminden, yörenin vakıf gelirleriyle yaşayan eski ailelerinden, ya da devletin atadığı vali, kadı veya askeri birlik komutanları arasından âyan çıkabiliyordu.

17. yüzyıl sonlarına doğru taşrada merkezi devlete baş kaldıran unsurlara ve yerel eşkıyalık hareketlerine karşı, yerel halkı korumak amacıyla ve devletin verdiği izinle milis örgütleri kurulmaktaydı. Halil İncelik'in araştırmalarının gösterdiği gibi, âyanın bu milis örgütlerinin başına geçmesi, taşradaki toplumsal ve siyasal gücünün artması sürecinde önemli bir dönüm noktası oldu. Daha sonraları bu kişilerin nüfuzlarını arttırmalarında, âyan olarak yükselmelerinde en önemli aşama, kendilerine belirli bir bölgede ya da sancakta devlet adına vergi toplama yetkilerini veren mütesellimlik mevkiini ele geçirmeleri olmuştur.

17. yüzyılda mütesellimler valiler kendi yakınları arasından seçer ve atarlardı. Ancak sık sık değiştirilmeleri nedeniyle valiler, herhangi bir yörede yerleşik siyasal güç oluşturamıyorlardı. Buna karşılık, 17. yüzyılın sonlarından itibaren, sancaklardan daha küçük birer birim olan kazalarda, âyandan bir kişi reis-i âyan adıyla kazanın temsilcisi olarak seçilmeye ve kazanın devletle olan ilişkilerini yürütmeye başladı. Bu sayede âyan, mütesellimlikleri ele geçirmeye başladı. Zaman içinde valilerin ve sancak beylerinin gücü azalırken, sancakları fiili olarak mütesellimler yönetmeye başladılar.

18. yüzyıla gelindiğinde herhangi bir sancakta kimin mütesellim olacağına artık merkezi devlet ya da vali değil, yerel âyan kendi arasında karar veriyor, tercihi edilen kişi resmî atamayı yapacak olan devlet temsilcilerine bildiriliyordu. Bu nedenle âyan arasında rekabet ve mücadeleler eksik olmuyordu. Atamayı devlet yapmış olsa da âyanın şikâyeti üzerine mütesellimler azledilebiliyorlardı.

Yerel kökenlerinin ve bağlarının güçlü olması âyanın yükselişinde, yöre halkını ve yerel çıkarları devlet katında temsil etmeye başlamasında önemli rol oynamıştır. Ancak, âyanın etkinliği yalnızca yerel güçleri merkezi devlete karşı savunmasından

kaynaklanmıyordu. Gücünü sürdürmek, etkili olabilmek için âyan, hem kendi yöresindeki toplumsal unsurlarla, hem de merkezî devletle iyi ilişkiler kurmak, bir yandan yerel güçleri merkezî devlete karşı temsil ederken, öte yandan da devletin taşradaki temsilcisi olarak belirli malî, askerî ve siyasal işlevleri yerine getirmek durumundaydı.

Örneğin etkin bir biçimde vergi toplayabilmesi için, âyanın yörenin vergi kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olması gerekiyordu. Savaş dönemlerinde asker toplayabilmesi, gerektiğinde eşkuya kovalayarak yörede aşayışlı sağlayabilmesi için âyanın elinde düzenli askerî birliklerin bulunması, elinin altında hatırı sayılır servetlerin olması gerekiyordu. Kısacası, âyanı merkezî devlete karşı bir toplumsal güç olarak yorumlamak eksik ve yanıltıcı olur. Âyanın taşradaki yükselişi, yerel unsurlarla merkezî devlet arasında fiilî olarak ortaya çıkan ve karşılıklı çıkarlara dayanan uzlaşmayı yansıtmaktadır.

Soru 63: Âyan, siyasal ve toplumsal güçlerini hangi iktisadî alanlarda kullandı?

Mütesellimlikleri ele geçirdikten sonra âyan, siyasal bakımdan olduğu kadar iktisadî bakımdan da hızla yükselmeye başladılar. Devlet adına vergi toplamak âyan için en önemli servet ve sermaye birikim yolunu oluşturunuyordu. Tarımsal üreticilerden, kentlerdeki loncalardan, ticaretten ve diğer kaynaklardan toplanan vergilerin bir bölümü başkente gönderiliyor, önemli bir bölümü ise âyanın elinde kalıyordu. Böylece âyan, devletin kurduğu artığa el koyma süreçlerini kullanarak, özellikle tarımsal artığın önemli bir bölümüne ortak olmaktaydı. 18. yüzyılda vergi toplama sürecini âyanın denetlemeye başlamasının tarımsal üreticiler açısından ne anlama geldiğini, örneğin köylülük üzerindeki baskının artıp artmadığını kestirmek zordur. Ancak, 17. yüzyılda devlet adına vergi toplama yetkisini ancak kısa süreler için ellerine geçiren mültezimlerle karşılaştırıldığında, âyanın yükselişinin üreticiler üzerindeki baskıyı bir ölçüde azalttığı düşünülebilir.

Âyanın iktisadî faaliyetleri devlet adına vergi toplamakla sınırlı kalmıyordu. Her yörenin kendi özelliklerine göre âyan, yerel ticaretle, uzun mesafeli hatta ülkelerarası ticaretle ve tefecilikle uğraşmakta, daha sınırlı ölçülerde de loncalar çerçevesinde örgütlenen imalat faaliyetlerine yatırım yapmakta, tezgâh satın alıp dükkân işletmekteydi. Âyanın yatırım yaptığı alanlardan biri de tarımdı. Zaman içinde kimi âyan, mirî toprakların fiilî mülkiyetini eline geçirmiş, çiftlikler oluşturmuş ve bu top-

rakları işleyen köylülerden, devlet adına toplanacağı öşür ve diğer vergilere ek olarak, toprak kırası talep eder duruma gelmişti. Ancak âyanın fiili toprak mülkiyeti ve çiftlikler sayesinde sağladığı gelirler, devlet adına vergi toplayabilme ayrıcalığının yarattığı olanaklar yanında sınırlı kalıyordu. Bir başka deyişle, âyanın iktisadî faaliyetleri esas olarak varolan üretim tarzı çerçevesinde kalmakta, bu üretim tarzını dönüştürmeye yönelmemektedir.

Öte yandan, yöre halkı ve özellikle kentliler âyandan belirli hizmetler beklemekteydiler. Genel asayiş ve güvenliğin sağlanması, eşkıyalık hareketlerinin bastırılması ve engellenmesi hiç şüphesiz bunların en başında geliyordu. Ayrıca, kentlerin gıda maddeleri gereksinimlerini karşılamak, darlıkları ve kıtlıkları engellemek, kasaba ve kent nüfusunun önemli bir bölümünün bir parçası olduğu loncaları kollamak, gerektiğinde lonca kurallarının uygulanmasını sağlamak ve loncaların hammadde gereksinimlerini karşılamak âyandan beklenen iktisadî hizmetler arasındaydı. Kısacası, merkezi devletin daha güçlü olduğu dönemlerde, örneğin 16. yüzyılda, taşrada merkezi devletten beklenen hizmetleri 17. yüzyılın sonlarından itibaren âyan yükleniyordu.

Böylece, merkezi devletin gücünün azalmasından sonra taşrada ortaya çıkan iktidar boşluğu dolduruluyor, merkezi devlete karşı yeni ve güçlü bir iktidar odağı yerini alıyordu. 19. yüzyılda merkezi devletin tekrar güçlenmeye başladığı düşünülürse, 18. yüzyıl ve özellikle bu yüzyılın ikinci yarısı taşrada âyan çevresinde örgütlenen yerel unsurların siyasal düzeyde ağırlıklarını en fazla duyurdukları dönem olmuştur. 1760'lardan itibaren yoğunlaşan ve ağır yenilgilere yol açan savaşlar merkezi devleti daha da zayıf düşürünce, Osmanlı toplumundaki merkez-taşra dengeleri yeni bir evreye girdi. Anadolu ve Rumeli'nin pek çok bölgesinde âyan özerkliklerini, hatta bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Manisa yöresinde Karaosmanoğulları, İzmir'de Kâtipzadeler, Ankara'da Müderriszadeler ve Nakkaşzadeler, Yozgat yöresinde Çapanzadeler, Kayseri dolaylarında Kallaycıoğulları, Emirağazadeler ve Zennecizadeler, Konya'da Gagfarzadeler ve Mühürzadeler, Trabzon'da Tuczuoğulları taşrada güçlerini artıran âyan ailelerinin başında geliyorlardı.

Örneğin 18. yüzyılın ikinci yarısında, yerel güçler kendileri için bir tehdit oluşturacağı kaygısıyla, merkezi devletin askeri reform çabalarını engelleyecek kadar güçlenebilmişlerdir. Âyanın gücü, 19. yüzyılın başlarında doruğuna ulaştı. 1808 yılında âyan ile merkezi devlet arasında imzalanan Sened-i İttifak belgesiyle âyan, Saltanata olan bağlılığını yinelerken, merkezi devlet de âyanın taşradaki ve daha önemlisi Osmanlı toplumundaki gücünü ve yerini yazılı olarak tanımaktaydı. Böylece merkezi

devlet kendi gücünün sınırlarını da kabullenmiş oluyordu.

Soru 64: İltizam nedir, iltizamın yaygınlaşması Osmanlı maliyesinde ne tür bir dönüşümü temsil etmektedir?

16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan mali bunalım, 17. ve 18. yüzyıllarda da sürmüştür. Daha önce Üçüncü Bölüm'de tartıştığımız gibi, savaş teknolojisinde ortaya çıkan gelişmeler sürekli maaş alan ve ateşli silahlarla donatılan merkez ordularının önemini artırmıştı. Bu eğilim hem Osmanlı maliyesine önemli bir ek yük getirmiş, hem de devlet gelirlerinin daha büyük bir bölümünün para olarak merkezde toplanması zorunluluğunu yaratmış ve tımar düzeninin çözülüşüne giden yolu açmıştı.

Öte yandan, İmparatorluğun hızlı genişleme döneminin sona ermesiyle birlikte, zaferle sonuçlanan savaşlardan elde edilen ganimet ve diğer gelirlerin sonu gelmişti. 17. ve 18. yüzyıllarda uzun süren ve sık sık yenilgilerle sonuçlanan savaşlar, devlet maliyesi üzerinde çok büyük bir yük oluşturmaya başladılar. Bunlara ek olarak merkezi devlet taşradaki etkinliğini yitirince, daha önceleri ya doğrudan ya da tımar düzeni aracılığıyla el koyduğu tarımsal artığı taşradaki güçlü yerel unsurlarla, en önemli olarak da âyanla paylaşmak zorunda kalıyordu. Böylece giderler artarken gelirler azalmış, mali bunalım süreklilik kazanmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda, ancak 1748-1768 yılları arasında olduğu gibi ender rastlanan barış dönemlerinde, gelirlerle giderler arasında denge kurulabilmiştir.

Bu koşullarda Osmanlı yöneticileri hem devletin el koyduğu artığın daha büyük bir bölümünü merkezde toplamak, hem de ek gelir sağlamak amacıyla çeşitli yöntemlere baş vurdular. Bu uygulamalar bizi yalnızca devletin hesaplarının tarihi ya da maliye tarihi açısından ilgilendirmiyor. Bunlardan daha önemli olarak, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatılan mali uygulamaların ekonomi üzerinde uzun dönemli etkileri olmuştur. Osmanlı maliyesinin geçirdiği dönüşümler, ekonominin tarihi açısından da özel önem taşımaktadır.

Değişen dünya koşulları karşısında merkezi devletin baş vurduğu ilk önlemlerden birinin, daha önceleri yalnızca olağanüstü dönemlerde ve doğrudan devlet tarafından toplanmakta olan vergilerin daha sık ve neredeyse düzenli olarak talep edilmesi olduğunu Üçüncü Bölüm'de tartışmıştık. Bu uygulama 17. yüzyılda da sürdürüldü. Avarız, imdadiyye ve tekâlif olarak adlandırılan olağanüstü vergiler, devletin gereksinimlerine göre

para, ürün veya mal olarak sık sık toplandı.

Vergi gelirlerini tımar düzeni çerçevesinde dolaylı olarak kullanmak yerine doğrudan merkezi hazinede toplama çabalarının bir sonucu da iltizam düzeninin yayılması olmuştur. Osmanlı Devletinin erken dönemlerinden itibaren kullanılan bu yöntemde devlet, belirli bir mukataadan vergi toplama işini açık artırma yoluyla ve bir ya da üç senelik süreler için mültezim adı verilen özel kişilere devrediyor ya da satıyordu. Tımar düzeni dışında kalan bu vergi kaynakları mukataalar olarak adlandırılmaktaydı.

Mukataa, coğrafi sınırları ile alınacak vergilerin tür ve miktarları maliye tarafından saptanmış vergi kaynağı ya da kaynakları anlamına geliyordu. Örneğin, İzmir kentindeki esnaf loncaları veya dış ticaret gümrüğü bir mukataa olarak tanımlanabildiği gibi, bir yörenin çeşitli türdeki vergileri veya birden fazla yörenin bir tek vergi türü bir mukataa oluşturabiliyordu. Merkezi devletin idari yetersizlikleri nedeniyle, mukataaların büyük bir bölümünün geliri iltizam yoluyla toplanırdı. Ayrıca Bağdad ve Basra vilayetleri gibi tımar düzeninin kurulamadığı yerlerdeki vergi gelirleri de iltizam yoluyla toplanırdı. Buna karşılık, mukataaların sınırlı bir bölümü devletin emin adı verilen memurları tarafından emaneten yönetilmekteydi. Eminler topladıkları vergilerden masrafları düşükten sonra geri kalan bölümü devlet hazinesine aktarırlardı.

Mültezimler devlet adına vergi toplama işine kâr amacıyla girmekteydiler. Açık artırmaya konu olan mukataanın vergi geliri, vergilerin toplanması sırasında yapılacak masraflar ve elde edecekleri yıllık kâra ilişkin beklentilerine göre mültezimler devlete teklifte bulunurlardı. Açık artırma sonucunda belirlenen miktarın bir bölümü devlete peşin olarak ödenir, geri kalanı ise üç veya altı aylık taksitlere bağlanırdı.

16. yüzyılın ikinci yarısında devletin nakit gelir gereksinimlerinin artmasıyla birlikte, o döneme kadar tımar düzeninin bir parçası olan ve daha çok tarıma dayanan vergi kaynakları da mukataalara çevrilerek açık artırma yoluyla mültezimlere devredilmeye başlandı. Böylece İstanbul'da veya taşrada oturan sermaye sahiplerine, askeri sınıf mensubu yüksek devlet memurlarına, ulemaya, sarraf olarak adlandırılan büyük tefecilere ve bir ölçüde de büyük tüccarlara çekici ve giderek genişleyen bir yatırım alanı açılmış oluyordu.

Öte yandan, devlet tarafından kendilerine maaş yerine tımar düzenine bağlı büyük dirliklerin vergi gelirleri tahsis edilmiş olan büyük devlet memurları da, bu gelirlerin toplanması işini mültezimlere devretmeye başladılar. İltizamın alanı 17. yüzyılda giderek genişledi. İstanbul'da oturan büyük mültezim-

ler geniş coğrafi alanları kapsayan büyük mukataaları satın alarak bunları daha küçük parçalara bölmeye ve taşradaki ortaklarına ya da alt-mültezimlere devretmeye başladılar. Böylece ortaya devletin vergi kaynakları peşinde koşan ve devletin el koymak istediği artığa ortak olan bir mültezim hiyerarşisi çıkıyordu. 18. yüzyılda ise taşrada güçlenen âyan, İstanbul'daki büyük devlet memurlarıyla ortaklıklar kurmaya ve mukataaları ellerine geçirmeye başladı. Devlet adına vergi toplama sürecine egemen olmalarının âyanın iktisadî yükselişinde çok önemli rol oynadığını bir önceki Soruda tartışmıştık.

Tımar düzeniyle karşılaştırıldığında iltizam, vergiyi ödeyen üreticiler için çok daha ağır koşullar getiriyordu. Tımar düzeninin mantığına göre sipahi, kendi uzun dönemli çıkarları açısından reayayı kollamak zorundaydı. Ağır vergilerle ve zor kullanarak reayanın ezilmesi yalnızca üretici için değil, artığa el koyan sipahi için de uzun dönemde olumsuz sonuçlar yaratabilecekti. Oysa bir mukataayı en fazla üç yıllık süre için ele geçiren mültezimin bu tür kaygıları olamazdı. Mültezim en kısa zamanda en fazla geliri toplamaya çalışıyor ve bu amaçla köylü üreticilere mümkün olan en ağır sömürü yöntemlerini uyguluyordu. Bu nedenle iltizam, tarımsal üreticiler üzerindeki baskıları ve vergi yükünü artırmıştır.

Soru 65: Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi nedir, hangi koşullarda ortaya çıkmıştır?

İltizam sisteminde mukataaların süresi en fazla üç yıldır. Açık artırmayı kazanan mültezimler ödemeyi taahhüt ettikleri miktarın bir bölümünü peşin veriyorlar, kalanını ise mukataanın gelirlerini topladıkça, üç ya da altı aylık taksitlerle ödüyorlardı. Ancak, daha fazla gelir sağlamaya çalışan devlet, mukataaların bir bölümünün sürelerini uzatmaya başladı. Böylece devletin açık artırmayı kazananlardan daha büyük miktarlarda peşin para alabilmesi mümkün oluyordu.

Zaman içinde mukataaların süreleri daha da uzatılarak açık artırmayı kazananlara kaydıhayat koşuluyla verilmeye başlandı. Böylece açık artırmayı kazanan kişi sınırları ve gelir kaynakları devlet tarafından saptanan mukataanın vergilerini toplama hakkını ölene kadar ele geçirmiş oluyordu. Bu koşullarda özel kişilere devredilen mukataalara malikâne adı verilmekteydi. 1695 yılında düzenlenen bir fermanla malikâne sisteminin işleyiş kuralları resmen belirlendi. Malikâne sahibinin en başta yaptığı peşin ödemeye muaccele adı veriliyordu. Muaccellerin yanı sıra malikâne sahibi, her yıl mal adı verilen ödeme-

leri yapmakla yükümlüydü. Mukataa sürelerinin uzatılarak kaydıhayat koşuluyla verilmesi peşin ödemelerin miktarını artırıyordu. Bu nedenle malikâne sistemini, devletin mukataaları kullanarak bir tür uzun dönemli iç borçlanmaya gitmesi olarak da yorumlamak mümkündür.

Malikâne sisteminin ortaya çıkışında iltizam sisteminin bir diğer yetersizliği de önemli rol oynamıştır. Mukataaların en fazla üç yıl gibi kısa sürelerle mültezimlere teslim edilmesi, mültezimlerin en kısa zamanda en fazla kâr ilkesiyle gelir kaynaklarını alabildiğine sömürmelerine yol açıyordu. Özellikle küçük üretici köylülük mültezimlerin baskıları altında ezilmekte, hem ekonominin hem de maliyenin temelini oluşturan tarımsal üretim gerilemekteydi. Mukataaların süreleri uzatılırsa, mültezimlerin vergi kaynaklarına karşı daha dikkatli davranacakları, reayayı kollayacakları umuluyordu.

İltizam sistemi gibi malikâne sistemi de merkezi devletin mali bunalımına çözüm getirmemiştir. Her şeyden önce malikânelerin açık artırmayla devredilmesi, malikâne piyasasında rekabet koşullarının egemen olduğu anlamına gelmiyordu. Mültezimler gibi malikâne sahipleri de büyük devlet memurlarının, büyük tefecilerin ya da tüccarların arasından çıkmaktaydı. Peşin para ödemelerinin büyüklüğü nedeniyle, açık artırmaya katılabilecek kişilerin sayısı oldukça sınırlı kalıyordu. Bu koşullarda açık artırmaya katılanlar arasında gizli anlaşmalar yapıyor, hazineye ödenen miktarlar sınırlı tutuluyordu.

Malikâne sistemini ayrıntılı olarak inceleyen iktisat tarihçisi Mehmet Genç'in belirttiği gibi, bir malikâne sahibinin ölümünden sonra varisleri, açık artırma sonucunda ortaya çıkan en yüksek bedeli vermeyi kabul ederek malikâneyi aile içinde tutabilmekte, kuşaktan kuşağa aktarabilmekteydiler. Böylece malikâne sistemi geniş tarımsal toprakların veya diğer mukataaların fiili mülkiyetini değil ama bu kaynaklardan devlet adına vergi toplama imtiyazını elinde tutan ve bu imtiyazı babadan oğula geçirebilen bir toplumsal kesim yaratmaktaydı.

Ancak, İstanbul'daki açık artırmalara katılan malikâne sahipleri, taşradaki malikânelerin vergi gelirlerinin toplanması işiyle her zaman kendileri ilgilenmiyordu. İltizamda olduğu gibi malikâne sisteminde de, devlet katındaki siyasal nüfuzu ve parasal sermayesi sayesinde girdiği açık artırmaları kazanan, ancak İstanbul'da oturan ve taşradaki vergi kaynağıyla ilgilenmeyen, taşrada fazla gücü olmayan bir malikâneci tipi ortaya çıkmıştı. Bu sermayedarlar elde ettikleri malikâneleri küçük parçalara bölerek alt-taşeronlara devrediyor, böylece ortaya iltizam sisteminde olduğu gibi bir malikâneci hiyerarşisi çıkıyordu.

18. yüzyılda taşrada güçlenen âyan ise İstanbul'daki açık

artırmalara katılmamış, malikânelere konu olan mukataaları doğrudan ele geçirmeye çalışmamıştır. Âyan, taşradaki gücünü alt-taşeronluk düzeyinde kullanmayı tercih etmiş ve zaman içinde malikâne düzeninin vergi kaynağındaki işleyişine egemen olmuştur. Ancak bu durum tarımsal üretimin yeniden örgütlenmesi anlamına gelmemiştir. Âyan arasında üretimi yeniden örgütleyen ya da vergi kaynağını geliştirmeye çalışan malikâne sahiplerine veya alt-taşeronlara çok az rastlanmaktadır. Âyan, varolan üretim yapılarını değiştirmeden, devlet adına vergi toplamayı sürdürmüş ve taşradaki gücü sayesinde tarımsal artığa el koyma sürecinde devlete ve İstanbul'daki malikâne sahiplerine ortak olmuştur. İstanbul'daki açık artırmaları kazanan sermayedarlar ise taşrada güç sahibi olmadıkları için, âyanla ortak olarak çalışmayı kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Bu durumda, malikâneye dönüştürülen mukataaların ya da vergi kaynaklarının fiili yönetimi açısından bakıldığında, malikâne sisteminin iltizamı ortadan kaldıramadığı, vergi kaynaklarını yeterince koruyamadığı görülmektedir. Öte yanda merkezi devletin umduğu mali gelirler de sağlanamamıştır. Bu nedenlerle malikâne sistemi fazla yaygınlık kazanmamış ve 19. yüzyılın başlarında uygulamaya son verilmiştir.

Soru 66: 17. ve 18. yüzyıllardaki mali bunalım karşısında merkezi devlet başka ne gibi önlemlere başvurdu; mali bunalım para düzenini nasıl etkiledi?

Savaş dönemlerinde daha da ağırlaşan mali bunalım karşısında Osmanlı bürokrasisi ek gelir kaynaklarının arayışı içindeydi. 17. yüzyılda başvurulmuş bir yöntem, padişahın kendisine ait olduğu kabul edilen iç hazineden merkezi hazineye nakit para veya altın, gümüş gibi değerli madenler aktarmaktı. Padişahın iç hazinesi Osmanlı Devleti'nin coğrafi sınırlarının hızla genişlediği dönemlerde büyümüş, zenginleşmişti. İç hazine padişaha ayrılan haslarla ve diğer gelir kaynaklarıyla da sürekli olarak beslenmekteydi. Savaşların yoğunlaştığı 1670'ler ve 1680'lerde iç hazineden merkezi hazineye yılda ortalama 100 milyon akçenin üzerinde kaynak aktarılmıştır. Ancak giderek büyüyen askerî harcamalar karşısında iç hazinenin sınırlı kaynakları yeterli olamazdı. Nitekim, 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde iç hazinenin kaynakları büyük ölçüde tüketilmişti.

İkinci olarak, merkezi devletin müsadere kurumunu işlettiği, esas olarak fazla zenginleşen askerî sınıf mensuplarının, ara sıra da sarraf ve tüccarların servetlerine el koyduğu görülmek-

tedir. Ancak bu yolla merkezî hazineye aktarılan miktarların savaş harcamaları karşısında devede kulak kaldığını da eklemek gerekir. Daha uzun dönemli olarak bakıldığında, müsadere uygulamalarının esas öneminin devletin sağladığı gelirlerde değil, özel mülkiyet haklarıyla özel ellerde servet ve sermaye birikimini engellemesinde olduğu görülmektedir.

Mali bunalım karşısında devletin başvurduğu önlemlerden bir diğeri de iç borçlanmadır. Bir önceki Soru'da malikâne sisteminin, devletin mukataaları kullanarak bir tür uzun dönemli iç borçlanmaya gitmesi olarak yorumlanabileceğini belirtmiştik. Malikâne sisteminin beklenen mali yararları sağlayamaması üzerine, 1775 yılında Osmanlı maliyesi esham adı verilen bir iç borçlanma sürecini başlattı. Bu yöntemde devlet elindeki mukataaları çok sayıda paya bölüyor ve her paya düşen yıllık vergi gelirini kaydıhayat koşuluyla ve peşin olarak ödenen bir bedel karşılığında özel kişilere satıyordu. Basit bir örnek verecek olursak, yaşamı boyunca kendisine yılda 100 kuruş net gelir sağlayacak bir mukataa payı için, herhangi bir özel şahıs devlete 600 kuruş gibi bir muaccele bedelini peşin olarak ödüyordu. Bu sistemi ve daha genel olarak da mali bunalım karşısında devletin arayışlarını inceleyen Yavuz Cezar'ın belirttiği gibi, eshamı satın alan kişi ne kadar uzun yaşarsa, bu yatırımdan o kadar kârlı çıkıyordu. Ölümü halinde payı devlete geri dönüyor ve yeniden satışa çıkarılıyordu. Böylece merkezî devlet, malikâne sistemiyle yakın akrabalığı olan ancak yeni unsurlar da içeren bir iç borçlanma yöntemi geliştirmiş oluyordu.

Bu önlemlere ek olarak, Osmanlı maliyecileri dış borçlanma olanaklarını da araştırmaya başladılar. Ancak, Osmanlı bürokrasisi 18. yüzyıl boyunca bu konuda oldukça çekingen ve ihtiyatlı davranmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru, Hristiyan dünyasına karşı girişilecek bir savaşın finansmanı için Müslüman bir ülkeden borç alınabileceği gerekçesiyle Fas hükûmetine başvurulduysa da bu çabalar sonuçsuz kaldı. Osmanlı Devleti'nin resmen ve yoğun biçimde Avrupa para piyasalarında borçlanmaya girişmesi, 19. yüzyıl ortalarında, Kırım Savaşı sırasında başlayacak, Beşinci Bölüm'de ele alacağımız gibi, kısa bir süre içinde İmparatorluk üzerinde Avrupa mali sermayesinin denetiminin kurulmasına yol açacaktır.

Giderlerin gelirleri çok aştığı savaş yıllarında baş vurulan bir diğer önlem de tağşişti. Tağşiş uygulamasında devlet tedavüldeki sikkeleri topluyor, bunların değerli maden içeriklerini azaltarak tekrar piyasaya sürüyordu. Bu işlem sonucunda daha fazla para basılabildiği için, aradaki fark hazineye gelir olarak kalıyordu. Her tağşiş sonrasında fiyatlar yükseliyor, değerli maden içeriği azaltılmış sikkelerin satın alma gücü azalıyordu.

Ancak tağış uygulamalarının siyasal sınırları vardı. Üç ayda bir dağıtılan maaşları düşük ayarlı sikkelerle ödenen Yeniçeriler ayaklanıyor, önde gelen yöneticilerin kellelerini isteyebiliyorlardı. Hızlı enflasyon, toplumsal ve siyasal bunalımları da beraberinde getiriyordu.

Mali bunalımların ve sık sık baş vurulan tağışların Osmanlı para düzenini alt üst etmesi kaçınılmazdı. nitekim, Osmanlı parası 17. yüzyılda büyük dalgalanmalar ve belirsizliklerle dolu istikrarsız bir dönem yaşamıştır. Akçenin içindeki gümüş miktarı dalgalanmalar göstererek gerilerken Avrupa paraları ve daha sonra da Avrupa paralarının değerli maden içerikleri azaltılmış sahteleri Osmanlı piyasalarını istila etmiştir. Osmanlı ülkesinde yaygın olarak dolaşmaya başlayan gümüş paralar içinde en önemlileri Hollanda kökenli esedi ya da aslanlı kuruş ile Meksika veya İspanya kökenli riyal kuruştı. Osmanlı devleti yabancı paralarla mücadele edemeyince veya kendi paralarını basacak kadar değerli maden bulamayınca, darphaneleri kapayarak ortaya çıkan fiili durumu kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu koşulların özellikle ticareti ve kent ekonomisini olumsuz etkilediği düşünülebilir.

Akçenin değerini iyice yitirerek günlük alışverişlerde kullanılamaz duruma gelmesi üzerine Osmanlı devleti önce para adı altında ve yaklaşık üç akçe değerinde bir sikke basmış, daha sonra 1690'larda da kendi bastığı ve 120 akçe değerindeki büyük gümüş kuruşları tedavüle sürmüştür. Böylece Osmanlı kuruşu temel para birimi olarak akçenin yerini almış oluyordu.

1690'lardan itibaren Osmanlı devleti iç piyasalarda kendi paralarının egemenliğini tekrar kurmaya çalıştı ve bunda bir ölçüde de başarılı oldu. Osmanlı kuruşunun 1780'lere kadar istikrarını koruduğu söylenebilir. Ancak 1789 ile 1844 yılları arasında, III. Selim ile II. Mahmud'un Avusturya, Rusya, Yunanistan, Mısır savaşlarıyla ve içerde derin siyasal bunalımlarla dolu saltanatları sırasında, kuruş da tağışa uğramış ve hızla değer yitirmiştir. Eldeki bilgiler 1788 yılında bir kuruşun 13 gram kadar saf gümüş içerdiğini gösteriyor. Buna karşılık, 1844'teki Tashih-i Sikke işleminden sonra basılan kuruşlarda yalnızca 1 gram saf gümüş bulunuyordu. Bu durumda, 55 yıllık süreçte kuruş cinsinden fiyatların 10-15 kat artmış olmasını bekleyebiliriz. Nitekim eldeki fiyat verileri bu beklentileri doğrular niteliktedir.

Böylece, 1780'lerin sonundan 1840'ların ortalarına kadarki derin mali bunalım ortamında Osmanlı tarihinin en hızlı enflasyonunun yaşandığı, enflasyon hızının ortalama olarak yılda yüzde dokuzu aştığı ortaya çıkıyor. Bu hız bugünkü ölçüler içinde fazla yüksek gözükmebilir ama 20. yüzyıl öncesindeki

değerli madenlere dayalı para sistemleri için çok yüksek bir düzeye işaret etmektedir. Ayrıca 1789, 1808-1810 ve 1827-28 gibi büyük taşkışların yapıldığı yıllarda enflasyonun bu ortalamanın çok üzerine çıktığı, hatta yüzde 100'ü aşığı unutulmamalıdır.

Soru 67: 17. yüzyılda Osmanlı ekonomisine egemen olan eğilim neydi?

Osmanlı toplumunda devletin çok önemli bir konumu vardı. Ancak buna bakarak Osmanlı ekonomisinin tarihini Osmanlı maliyesinin tarihine indirgememek gerekir. Daha önce Soru 16'da tartıştığımız gibi, ekonomi ve maliye çok farklı kavramlardır. Maliye, devlet hazinesinin ya da devletin vergi gelirleriyle harcamalarının durumunu yansıtır. Buna karşılık ekonomi, devletin faaliyetlerinden de etkilenmekle birlikte, esas olarak topluma ilişkin üretim, değişim, bölüşüm gibi temel süreçleri kucaklamaktadır.

Oysa Osmanlı döneminden günümüze kadar gelen ve Cumhuriyet Türkiye'sindeki tarih yazıcılığına da egemen olan bakış açısı toplumu devletle, ekonomiyi de maliye ile özdeşleştirmektedir. Bu nedenle de Osmanlı tarihçileri arasında merkezi devletin zayıfladığı dönemleri genel toplumsal bunalım dönemleri olarak yorumlamak ve mali güçlüklerin arttığı dönemleri de ekonominin bunalıma sürüklendiği dönemler olarak görmek eğilimi çok yaygındır. Nitekim, merkezi devletin hem Avrupa'daki ulusal devletler, hem de taşradaki yerel güçler karşısındaki gücünün gerilediği ve mali bunalımın derinleştiği 17. ve 18. yüzyıllar pek çok tarihçi tarafından hem Osmanlı toplumu, hem de Osmanlı ekonomisi için uzun dönemli bir bunalım dönemi olarak kabul edilmekte, daha doğrusu varsayılmaktadır.

Maliye ile ekonomi arasında karşılıklı etkileşimin olduğu, birinin diğerini etkilediği yadsınamaz. Örneğin bir mali bunalım ekonomiyi olumsuz etkileyebilir. Mali bunalımın derinleşmesiyle birlikte merkezi devlet üreticiler üzerindeki baskıyı artırmak yoluna giderse, bu uygulamalar üretimin gerilemesine yol açabilir. Öte yandan, ekonominin durgunluk eğilimi içine girmesi de, devletin vergi gelirlerini azaltacak, maliyeyi olumsuz etkileyebilecektir.

Ancak, maliye ile ekonomi arasında her zaman bire bir ilişki bulunması gerekmez. Devlet maliyesinin bunalım içinde olduğu her dönemde ekonominin de bunalım içinde olması gerekmez. Devletin çok önemli bir konumunun olduğu Osmanlı toplumsal kuruluşunda bile, ekonomi merkezi devletten büyük ölçüde bağımsız bir çizgi izlemiş olabilir. Özellikle merkezi devle-

tin siyasal gücünün azalmasından sonra, bir yandan mali bunalım sürerken, öte yandan da ekonominin daha farklı uzun dönemli eğilimler içine girmesi mümkündür. Örneğin mali bunalıma ekonominin gerilemesi değil, daha önce, devletin el koyduğu artığın bir bölümüne taşrada güçlenen unsurların ortak olması ve bu nedenle devletin vergi gelirlerinin azalması yol açmış olabilir. İşte bu nedenle, mali bunalımın sürekliliğine bakarak ekonomi üzerinde varsayımlar yapmak yerine, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı ekonomisinin hangi somut gelişmelerin etkisi altında kalmış olabileceğini araştırmak gerekiyor.

17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu'da nüfus, tarımsal üretim ve zanaatlar üretimiyle iç ve dış ticaretin hacminin ne gibi dalgalanmalar gösterdiği konusunda pek az şey bilinmektedir. Yine de, eldeki sınırlı ve pek çoğu dolaylı verileri bir araya getirdiğimizde, 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın başlarına kadar geçen iki yüzyılı aşkın süreyi üç ayrı döneme ayırmak ve birbirinden farklı üç uzun dönemli eğilim çerçevesinde incelemek mümkün gözüküyor.

16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın sonlarına ya da 18. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı ekonomisine ve özellikle Anadolu'ya egemen olan eğilimi daralma ya da bunalım olarak nitelendirmek gerekiyor. Her şeyden önce, 16. yüzyılın sonlarından itibaren ve 17. yüzyılda Anadolu nüfusunun önemli bir azalma gösterdiği anlaşılmaktadır. Nüfustaki gerilemenin boyutları henüz yeterince bilinmemektedir. Yine de bu konuda dolaylı kanıtlar verilebilir. Daha önce, kitabın Üçüncü Bölüm'ünde, Anadolu nüfusunun 16. yüzyıl boyunca artarak yüzyılın sonlarına doğru on milyona yaklaştığının tahmin edildiğini belirtmiştik. Buna karşılık, 19. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, İstanbul ve Anadolu nüfusunun 8-9 milyon dolaylarında kaldığı tahmin edilmektedir. Öte yandan, 18. yüzyılın bir bölümünde Anadolu nüfusunun sınırlı da olsa bir artış eğilimi içinde olduğuna ilişkin kanıtlar vardır. Ancak yoğunlaşan savaşların da etkisiyle, Anadolu nüfusunun 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında gerilemiş olması mümkündür. Bu durumda, Anadolu nüfusunun 16. yüzyılın sonlarından başlayarak ve 17. yüzyıl boyunca önemli bir gerileme gösterdiği söylenebilir. Bu güçlü eğilimin Anadolu için söz konusu olduğunu, Balkanlar nüfusunun 16. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başları arasında aynı boyutlarda bir gerileme eğilimi göstermediğini de belirtelim.

Anadolu'nun nüfusu 17. yüzyılda önemli bir gerileme gösterdiyse, bu eğilimin ekonomiyi de etkilemesi, tarımsal üretim ve zanaatlar üretiminin gerilemiş olması beklenir. 17. yüzyıla ilişkin eldeki dolaylı ve dolaysız kanıtlar da bu doğrultuda bir tablo çiziyorlar. Yüzyıl boyunca zaman zaman yavaşlayan,

zaman zaman da hız kazanan Celâli hareketlerinin, yaygınlaşan güvensizlik ortamının ve ümeranın örgütlediği sekban bölüklerinin taleplerinin özellikle köylü üreticileri olumsuz etkilediği söylenebilir.

Öte yandan, Büyük Kaçgun'la birlikte köylülerin verimli toprakları terketmelerinin tarımsal üretimi olumsuz etkilemiş olması beklenir. Merkezî devletin malî bunalımı ve tımar düzeninin çözülmesiyle birlikte yaygınlaşan iltizam düzeninin, tarımsal üreticileri ezdiği, üretimde gerilemelere yol açtığı düşünülebilir. 17. yüzyılın ortalarındaki ve sonundaki uzun ve masraflı savaşlar da ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Ayrıca, 17. yüzyılda sık sık ortaya çıkan salgın hastalıkları da, hem iktisadî güçlüklerin bir göstergesi, hem de iktisadî güçlükleri ağırlaştıran bir ek etken olarak düşünmek gerekiyor.

Soru 68: 18. yüzyılda Anadolu'ya egemen olan uzun dönemli iktisadî eğilimlerden söz edilebilir mi?

18. yüzyılda Anadolu'daki iktisadî duruma ilişkin bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Yine de, Mehmet Genç'in ayrıntılı araştırmaları sonucunda önerdiği gibi, 18. yüzyılda Osmanlı ekonomisini ve özellikle Anadolu'yu birbirinden oldukça farklı eğilimler gösteren iki ayrı dönemde incelemek mümkün gözüküyor. Yüzyılın başlarından 1760'ların sonlarına kadar uzanan birinci dönemde Osmanlı ekonomisinin pek çok kesiminin genel bir genişleme ve canlanma eğilimi içinde olduğu söylenebilir. Buna karşılık, 1760'ların sonundan yüzyıl sonuna, hatta 1810'lara kadar uzanan ikinci dönemde ekonomiye egemen olan eğilimin durgunluk veya bunalım olduğu görülmektedir.

Eldeki veriler sınırlı olmakla birlikte, 1760'ların sonuna kadarki birinci dönemde tarımsal üretimin arttığına ilişkin çeşitli belirtiler vardır. Bunlardan biri, Batı Avrupa'ya tarımsal mallar ihracatının sürekli olarak artması, buna karşılık merkezî devletin ihracat yasaklamalarının yaygınlaşmamasıdır. 17 yüzyıl boyunca ihracı sık sık yasaklanan pamuk, yün ve deri gibi hammaddelerle pamuk ipliğinin ihracı, gümrük vergilerinin ödenmesi koşuluyla, serbest bırakılmıştır. Öte yandan yine bu dönemde İstanbul, Halep, Bursa, Ankara, Tokat, Edirne gibi kentlerdeki zanaatlara dayalı imalat faaliyetlerinde, özellikle de ipekli, yünlü ve pamuklu dokumacılık dallarında önemli artışlar görülmektedir. Anadolu kentlerinde dokumacılık dalında faaliyet gösteren pek çok yeni imalathanenin kurulduğu, bu alanda yeni yatırımların yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, merkezî devletin iç gümrüklere ilişkin kayıtları, İmparatorluk içindeki tica-

rette de bir canlanma olduğuna işaret etmektedir.

Bu uzun dönemli eğilimlerin 1760'ların sonlarından itibaren tersine çevrildiği, buğday ve diğerk hububatla deri, yün, zeytinyağı gibi tarımsal mallara uygulanan ihracat yasaklamalarının yaygınlaştığı, bu arada ipekli ve pamuklu kumaşların da yasaklamalar kapsamına alındığı görölüyor. Tarımsal kesimin yanı sıra zanaatlar üretiminin de, 1760'ların sonlarından başlayarak yüzyılın sonlarına, hatta 1810'lara kadar süren bir gerileme eğilimi içine girdiğı anlaşılmaktadır. Bursa, Tokat, Ankara gibi zanaatların yoğun olduğı merkezlerde mamul mallar üretimi gerilemektedir. Bu eğilimlere koştut olarak iç ticaret hacmi daralmaktadır. Buna karşılık, Avrupa ile olan dış ticaret, Fransız Devrimi'ne kadar genişlemeye devam etmiştir. Fransız Devrimi ve onun ardından gelen savaşlar, Anadolu'nun Batı Avrupa ile ticaretini kesintiye uğratmıştır.

Ekonomilerin uzun dönemli dalgalanmalarını açıklamaya girişmek her zaman güç bir iştir. 18. yüzyıl Osmanlı ekonomisine ilişkin bilgilerimizin sınırlı oluşu, böyle bir çabayı daha da güçleştirmektedir. Yine de, 18. yüzyılın 1760'ların sonuna kadarkı bölümünü, 1770'ler ve sonrasında güçlü çizgilerle ayıran önemli bir farklılığa işaret etmek gerekiyor. 1760'ların sonlarına kadar süren birinci dönemde savaşlar oldukça sınırlı kalmış, maliyetleri daha düşük olmuş ve girişilen savaşlar ağır yenilgilerle sonuçlanmamıştır. Yüzyılın bu birinci bölümünde, 1747-1768 yılları arasında, Osmanlı İmparatorluğu uzun süreli bir barış dönemi yaşayabilmiştir. Bu sayede Osmanlı maliyesinin gelirleriyle giderleri dengelenebilmiş, tağış eğilimleri dizginlenmiştir. 1780'lere kadar Osmanlı fiyatları sınırlı bir artış eğilimi içindedir.

Buna karşılık, 1768 yılından 19. yüzyılın başlarına ve hatta 1820'lerin sonuna kadarki dönemde, Osmanlı İmparatorluğu bir dizi uzun, masraflı ve ağır yenilgilerle sonuçlanacak savaşın içine sürüklenmiştir. Avusturya, Rusya, Fransa, Yunanistan ve Mısır'la girişilen savaşlar sırasında merkezi devletin İmparatorluk içindeki gücü gerilerken, taşrada çeşitli başkaldırı hareketleri yaygınlaşmıştır. Savaşlar ve içerdeki siyasal bunalımlar maliyeyi güç durumunda bırakmış, ek gelir sağlamak amacıyla yapılan tağışlar, 1840'lara kadar sürecekt hızlı bir enflasyon dönemini başlatmıştır. Öte yandan, devletin savaş yıllarında artan malzeme ve vergi talepleri, üreticiler üzerindeki baskıları artırmış, hem tarımsal üretimin hem de zanaatlar üretiminin gerilemesine, iç ticaretin daralmasına yol açmıştır. Ayrıca, savaş dönemlerinde yaygınlaşan salgın hastalıklar da ekonomiyi olumsuz etkilemiştir.

Yine de, ekonominin 18. yüzyıldaki uzun dönemli genişle-

me ve bunalım eğilimlerini yalnızca savaşlar aracılığıyla açıklamaya çalışmak yetersiz olur. Bu dönem üzerine yeni araştırmalar yapıldıkça, iktisadi gelişmeleri daha geniş bir çerçeve içine yerleştirmek ve daha çok boyutlu açıklamalara girişmek mümkün olabilecektir.

Soru 69: 17. yüzyılın siyasal, toplumsal ve mali gelişmeleri Anadolu tarımına nasıl yansdı?

Tımar düzeni 16. yüzyılın sonlarından itibaren çözülmeye başlamıştı. Yoksullaşan sipahiler tımarlarını terkederlerken devlet adına vergi toplama yetkisi mültezimlere devrediliyordu. Devlet adına vergi toplayanların baskılarına ümeranın çevresinde toplanan sekban bölüklerinin talepleri ve yaygınlaşan eşkiyalık hareketleri eklenince, yerleşik tarımla uğraşan köylüler reaya çiftliği olarak adlandırılan topraklarını terk ediyorlardı.

Bu üreticilerin bir bölümü anayollardan, verimli ovalardan uzaklaşarak daha güvenli buldukları ancak tarıma daha az elverişli yeni topraklara çekildiler. Bu alanlarda yeni yerleşim birimleri kurdular. Tımarlarını terkeden reyanın bir bölümü ise göçerliğe yönelerek yerleşik tarım yerine hayvancılıkla uğraşmaya başladılar. Büyük Kaçgun olarak nitelendirilen bu göçler, Anadolu'nun kırsal alanlarının yerleşim haritasında önemli değişikliklere yol açtı. 16. yüzyıl sonlarında ya da 17. yüzyılda terk edilen verimli toprakların pek çoğu ancak 19. yüzyılda, Anadolu'nun nüfusu artmaya başladıktan sonra yeniden tarıma açılabilirdi. Bu gelişmelerin de etkisiyle, Anadolu nüfusunun 17. yüzyılda önemli bir gerileme göstermiş olabileceğini yukarıda belirtmiştik.

Öte yandan, iltizamın yaygınlaşmasıyla birlikte köylülük üzerindeki vergi yükü de artmaya başlamıştı. Mukataaları veya mukataaların bir bölümünü kısa bir süre için ellerine geçiren mültezimler ve alt-mültezimler, en kısa zamanda en fazla kâr ilkesiyle küçük üreticilere yükleniyorlardı. Bir yandan sekban bölüklerinin talepleri, öte yandan da mültezimin baskısından bunalan köylüler borçlanmaya başlayınca, kasaba ve kentlerdeki tefecilerin eline düşüyorlardı. Anadolu tarımının bel kemiğini oluşturan küçük üreticilerin karşı karşıya kaldıkları bu olumsuz koşullar kaçınılmaz olarak üretim düzeylerini de etkiliyordu. Bu durumda, ekili alanların daralması, daha az verimli topraklara geçiş ve üreticiler üzerinde artan baskılar nedeniyle 17. yüzyılda Anadolu'da tarımsal üretimin gerilediği tahmin edilebilir.

Buna karşılık, 18. yüzyılda 1770'lere kadarki dönemde

Anadolu tarımı sınırlı da olsa bir canlanma eğilimi içinde olmuştur. 18. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan ticaretinin de bir genişleme eğilimi içine girdiği görülmektedir. Bu eğilim özellikle Balkanlar'da ulaştırma olanakları olan bölgelerde dış pazarlar için tarımsal mallar üretimini harekete geçirmiştir. Anadolu'da ise, İzmir yöresinde Avrupa pazarları için tarımsal mallar üretiminde küçümsenemeyecek artışlar görülmektedir.

Soru 70: Çiftliklerde üretim nasıl örgütlenmekteydi?

Tımar düzeninin çözülmeye başlamasıyla birlikte ortaya çıkan bir gelişme, devlet mülkiyetindeki miri toprakların denetiminin özel kişilerin eline geçmesi ve bu topraklar üzerinde büyük işletmelerin kurulması olmuştur. Hem miri toprakların denetiminin özel ellere geçişi, hem de bu topraklar üzerinde kurulan çiftliklerdeki üretimin örgütlenmesi, İmparatorluk içinde bölgeden bölgeye önemli farklılıklar göstermekteydi. Yine de, bu genel sürecin belli başlı özelliklerini belirlemek mümkündür.

Tımar düzeninde, miri toprakların mülkiyeti devletin olmakla birlikte, bu toprakların babadan oğula geçen kullanım hakkı bir tapuyla birlikte reaya hanelerine verilmişti. 16. yüzyılın sonlarından itibaren kentlerdeki nüfuzlu kişiler, askeri sınıf mensupları ve devlet adına vergi toplama imtiyazını ellerine geçiren mültezimler, sipahinin ve reayanın terkettiği topraklara el koymaya başladılar; daha sonra da, mültezimlerin baskıları ve sekban bölüklerinin talepleri altında bunalan ancak çiftlerini bozmayan reayanın topraklarını tefecilik yoluyla borçlandırarak veya zor kullanarak ellerinden aldılar. Bu toprakların tapularını ya da fiili mülkiyetlerini ele geçirdiler. Daha çok Balkanlar'da, bir ölçüde de Anadolu'da, birden fazla reaya işletmesini bir araya getirerek, 500 ya da 1000 dönüme, hatta kimi yerlerde 10.000 dönüme kadar ulaşan büyük çiftlikler oluşturmaya başladılar.

Ancak, çiftliklerin ortaya çıkışı yalnızca miri toprakların denetiminin kanunnamelere aykırı olarak özel ellere geçişi yoluyla olmamıştır. Daha önce Soru 53'te değindiğimiz gibi, merkezi devlet erken dönemlerden itibaren vergi gelirlerini artırmak amacıyla mevat olarak adlandırılan boş ya da terkedilmiş toprakların üretime açılmasını desteklemekteydi. Bu toprakları şenlendirenlere özel mülkiyet hakları veriliyordu. Ayrıca, 16. yüzyıl ve sonrasında sipahilerin ve kadıların izniyle tımar düzenine bağlı miri toprakların özel kişilere satıldığı da görülmektedir.

Emeğin daha bol, toprağın daha kıt olduğu Balkanlar'da, ortaya çıkmaya başlayan çiftliklerin sahipleri toprağı işleyecek reaya bulmakta güçlük çekmiyorlardı. Bu bölgelerde çiftlik sahipleri toprağın denetimini ele geçirdikten sonra reaya üzerindeki sömürüyü artırıyor, angarya uygulamaları yaygınlık kazanabiliyordu.

Buna karşılık Büyük Kaçgun sonrasında Anadolu'da, yerleşik tarımla uğraşan nüfus önemli bir gerileme eğilimi içindeydi. Emek kıtlığı kırsal alanların en önemli özelliklerinden biri durumuna gelmişti. Ele geçirdikleri toprakların bir bölümünde çiftlik sahipleri aynı toprakları daha önceden işleyen reayayı kiracı ya da ortakçı olarak kullanıyorlardı. Ancak çiftlik sahipleri, terk edilen toprakları işleyecek reaya bulmakta güçlük çekiyorlardı. Bu nedenle emeğin özellikle kıt olduğu yörelerdeki çiftlikler, hayvancılık gibi daha az emek gerektiren faaliyetlere yöneliyordu. Hem emek kıtlığı, hem de tarihsel olarak bu uygulamanın Anadolu'da güçlenmemiş olması nedeniyle, 17. yüzyıl ve sonrasında Anadolu'da angarya türü yükümlülükler yaygınlaşmamıştır.

Halil İnalçık'ın işaret ettiği gibi, 17. ve 18. yüzyıllarda çiftliklerde esas olarak üç farklı işletme biçimi görülmektedir. Çiftliklerin sınırlı bir bölümünde üretim, hem yıl boyu, hem de gerektiğinde mevsimlik olarak kiralanan ücretli işçiler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu çiftlikler kâhyalar tarafından yönetiliyor ve ücretli işçiler topraksız veya az topraklı köylülerle göçerler arasından kiralanıyordu. Bir büyük birim olarak çalıştırılan bu işletmelerde her türlü tarım aletleri, çekim hayvanları ve tohumluk, çiftlik sahibi tarafından sağlanmaktaydı. Çiftlik içinde çiftlik sahibinin konağının yanı sıra ahırlara, ürün depolamak için kullanılan yapılara ve tarım işçileriyle güvenlik görevlilerinin kaldıkları barınaklara rastlanmaktaydı. Örneğin, Batı Anadolu'da Manisa yöresinin güçlü âyan ailelerinden Karaosmanoğulları'nın bu tür bir büyük çiftlikleri vardı.

17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu'da rastlanan ikinci işletme biçiminde ise çiftlik topraklarının bir bölümü, birinci biçimde olduğu gibi, bir büyük birim olarak işletiliyor, ancak geri kalan bölümü ufak parçalara ayrılarak reaya ailelerine kiralanıyordu. Çiftlik olarak adlandırılan işletmelerin büyük çoğunluğu ise tümüyle köylü ailelerine kiralanmaktaydı. En yaygın olarak kullanılan kiracılık biçimi ortakçılıktı. Bu yöntemde, merkezî devlet adına talep edilen vergiler alt-mültezime ödendikten sonra, toplam ürün çiftlik sahibiyle üretici köylü arasında daha önceden kararlaştırılan oranlarda paylaşılıyordu. Kimi durumlarda, ekecek ürünü belirlemek dışında, çiftlik sahibinin üretim sürecine müdahalesi olmuyordu. Ancak üretici reaya, devlete ödediği

vergilerin yanı sıra, çiftlik sahibine de önemli bir pay vermek zorunda bırakılıyordu. Bir başka deyişle, çiftlik olarak adlandırılan toprakları büyük çoğunluğunda, küçük köylü işletmelerine dayanan yapı varlığını koruyor, ancak reaya üzerindeki baskı ve sömürü artmış oluyordu. Yörenin ayanından bir kişinin hem devlet adına vergi topladığı, hem de çiftlik sahibi olarak üreticiden kira talep ettiği durumlara da sık sık rastlanmaktaydı.

Soru 71: 17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu'da çiftlikler ne ölçüde önem kazandı?

Çiftlik olgusu Osmanlı iktisadi tarihi yazıcılığında önemli bir tartışma konusudur. Çiftliklere ilişkin olarak öne sürülen bir teze göre, küçük işletmelerin temelini oluşturduğu tımar düzeninin çözülmeye başlamasından sonra, mirî topraklar üzerinde fiili özel mülkiyet yayılmış ve Osmanlı tarımı Doğu Avrupa'daki gelişmelere benzer biçimde, büyük işletmeler çevresinde yeniden örgütlenerek, pazar için, özellikle de dış pazarlar için üretime geçmiştir. Bu gelişmelerin sonucunda 17. ve 18. yüzyıllarda toprağın önemli bir yatırım alanı durumuna geldiği belirtilmektedir.

Özetlediğimiz bu tezin üç temel unsuru vardır: Toprakta özel mülkiyet, büyük işletmeler ve meta üretimi. Her birini ayrı ayrı ele alalım. Toprakta özel mülkiyetin tımar düzeninin çözülmeye başlamasından önce de varolduğuna, tımar düzeninin çözülmeye başlamasıyla birlikte mirî toprakların özel kişilerin denetimine geçmesi sürecinin hızlandığına yukarıda değinmiştik. Ancak, 17. ve 18. yüzyıllarda toprakta fiili mülkiyetin ne ölçüde yaygınlaştığını bilemiyoruz.

İkinci olarak işletme ölçeklerine gelince, yine bir önceki Soruda belirttiğimiz gibi, ancak sınırlı sayıda çiftlik birer büyük birim olarak işletilmekte, çiftliklerin büyük çoğunluğu ise küçük parçalara ayrılarak reaya hanelerine ortakçılık yoluyla kiralanmaktaydı. Bu durumda, çiftlik olarak adlandırılan toprakların büyük bir bölümünde üretimin yeniden örgütlenmediği, küçük köylü işletmelerine dayanan yapının değiştirilmediği ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık, fiili özel mülkiyetin yayılması üreticiler üzerindeki baskıların ve sömürünün artması anlamına gelmekteydi. Üretici reaya, devletin temsilcisine ödediği verginin yanı sıra, çiftlik sahibine de kira ödemek zorunda kalıyordu.

Üçüncü olarak da çiftliklere ilişkin tezin meta üretimi boyutunu ele alalım. Her şeyden önce meta üretiminin hacminin

pazar için üretim olanaklarıyla sınırlı olduğunu belirtelim. İç veya dış pazarların sınırlı kaldığı, ulaştırma olanaklarının uzun mesafeli ticaret için elverişli olmadığı yörelerde tarımsal meta üretimi genişleyemeyecektir. Nitekim, İmparatorluğun Rumeli vilayetlerindeki çiftlikler incelendiğinde, bunların büyük limanlara yakın yörelerde, Karadeniz ve Ege kıyılarıyla Tuna ve taşımacılığa elverişli diğer ırmakların çevresinde yoğunlaştığı görülmektedir. 17. yüzyılda Balkanlar'daki çiftlikler üretimlerini İmparatorluk içindeki pazarlara gönderirlerken, 18. yüzyılda dış pazarlar önem kazanmaya başlamıştır.

Buna karşılık 17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu'da uzun mesafe pazarları için tarımsal meta üretimi sınırlı kalmıştır. Kent pazarları için üretim yapan çiftliklere daha çok büyük kentlerin çevresinde rastlanmaktadır. Öte yandan, 17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu'dan tarımsal mallar ihracatı da oldukça sınırlı kalmıştır. İzmir ve hinterlandı Anadolu'nun Avrupa'ya önemli miktarlarda tarımsal mal ihraç eden tek bölgesi olmuştur. Bu durumda, 17. ve 18. yüzyıllarda bir bütün olarak Anadolu'da çiftlik olarak adlandırılan ve özel denetim altındaki geniş topraklarda tarımsal meta üretiminin yaygınlaştığı sonucuna varmak mümkün gözüküyor.

Nitekim, Batı Anadolu'daki âyanın servetlerini hangi yollarla genişlettikleri incelendiğinde, en büyük birim kaynaklarının devlet adına vergi toplamak, tefecilik ve bir ölçüde de ticaret olduğu, buna karşılık âyanın büyük çiftliklerde tarımsal meta üretimini örgütlemeye girişmediği ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle, yerel olarak güçlü unsurlar fiili olarak denetledikleri geniş topraklarda tarımsal üretimi yeniden örgütlemek, üretim ilişkilerini dönüştürmek yerine, varolan üretim yapıları çerçevesinde artığın daha büyük bir bölümüne el koymayı tercih etmişlerdir.

Soru 72: 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı zanaatlarına ne oldu?

Nüfusun ezici çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşadığı, pazar için üretimin sınırlı kaldığı tüm sanayi öncesi toplumlar da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da, tarım dışı üretim faaliyetlerinin büyük bir bölümü kırsal alanlarda, hane halkının kendi tüketimini karşılamak için yapıyordu. Örneğin, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Anadolu köylülerinin büyük çoğunluğu, giydikleri pamuklu ya da yünlü elbiselerin ipliğini kendileri eğirirler, kumaşını kendileri dokurlardı. Tarımsal faaliyetler için gerekli el aletlerinin büyük bir bölümü yine köy ekonomisi çer-

çevesinde üretiliyordu. Tarımsal üretim faaliyetlerinin sınırlı kaldığı mevsimler bu tür faaliyetlere ayrılırdı. Tarım-dışı faaliyetlerin gerektirdiği işbölümü, uzmanlaşma ve işbirliği yine köy ekonomisi çerçevesinde çözümlenirdi.

16. yüzyıl boyunca pazar için üretimin yaygınlaşmasıyla birlikte kırlarla kentler arasındaki işbölümü gelişmiş, Anadolu köylüleri ürettikleri tarımsal malların daha büyük bir bölümünü yerel pazarlara indirirlerken, tüketim gereksinimlerinin bir bölümünü bu pazarlarda karşılamaya başlamışlardı. Ancak, 16. yüzyılın sonlarına doğru başlayan iktisadi bunalım, Celâli hareketleri ve Büyük Kaçgun, kırlarla kentler arasında gelişmeye başlayan işbölümüne ve yerel ticarete ciddi darbeler vurdu. 17. yüzyılda derinleşen iktisadi bunalımla birlikte kırsal alanların pazarla olan bağlarını gevşeterek köy ekonomisi çerçevesindeki daha sınırlı işbölümüne döndüğü söylenebilir. Buna karşılık, 18. yüzyılda, 1760'ların sonlarına kadar süren canlılık ve genişleme döneminde ise köylülüğün yerel pazarlarla olan bağlarının bir ölçüde güçlendiği tahmin edilebilir.

Anadolu'nun çeşitli kentlerinde loncalar çevresinde örgütlenen zanaatların 17. yüzyıldaki iktisadi durgunluk ya da bunalımdan ne ölçüde etkilendiğini henüz bilmiyoruz. Örneğin Suriya Farokhi'nin son yıllarda yaptığı bir çalışmadan Ankara'daki sof kumaş dokumacılığının üretim hacminin 17. yüzyılın başı ile sonu arasında fazla bir değişiklik göstermediği anlaşılmaktadır. Ancak, 16. yüzyılın sonlarında başlayan hammadde darlıklarının lonca üretimini etkilediği bilinmektedir. Örneğin 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın ilk yarısında büyük canlılık gösteren Bursa'daki ipekli dokumacılık dalı, Osmanlı-İran savaşları sırasındaki hammadde darlıklarının da etkisiyle, 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılda gerilemiş, uzun mesafe pazarları için üretim yapma özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir.

Buna karşılık, 18. yüzyılın büyük bir bölümünde Anadolu ve Balkanlar'ı etkisi altına alan genel iktisadi genişleme ve canlılık kentlerdeki zanaatlar üretimini de etkilemiş, örneğin pamuklu ve yünlülük dokumacılık dallarında pek çok kentte üretim artmış, yeni imalathaneler kurulmuştur. 18. yüzyılda Anadolu zanaatları Avrupa mamul mallarının rekabetinden henüz etkilenmeye başlamamıştı. Bir sonraki Soru'da Osmanlı dış ticaretini incelerken bu konuda ek gözlemler yapabileceğiz.

Zanaatların üretim hacminin gösterdiği uzun dönemli eğilimlerden belki daha da önemli bir konu, zanaatlar üretiminin örgütlenme biçimlerinde zaman içinde ortaya çıkan değişikliklerdir. 17. yüzyılda merkezi devletin gücünün gerilemesiyle birlikte, özellikle taşra kentlerinde devletin loncalar üzerindeki denetimi ve lonca yönetimine sağladığı destek kaybolmaya

başladı. Bu durumda üyelerin faaliyetlerini denetlemeyi amaçlayan lonca kurallarının da gevşediği, hatta bir bölümünün geçerliliklerini tümüyle yitirdikleri, loncalara bağlı büyüklü küçüklü üretim birimlerinin ya da imalathanelerin lonca denetiminden daha özerk bir biçimde çalışmaya başladıkları tahmin edilebilir.

Nitekim, lonca denetimi gevşedikçe söz konusu imalathanelerin daha kolay alınıp satılmaya, kentlerdeki sermaye sahibi askeri sınıf üyeleri, devlet yöneticileri, ulema, tefeci ve tüccarlar için birer yatırım alanı durumuna gelmeye başladıklarını biliyoruz. Örneğin 17. ve 18. yüzyıllarda, imalathanelerin herhangi bir diğer özel mülk gibi alınıp satıldığı, mülkiyetlerinin birden fazla pay sahibi arasında bölüşüldüğü ve bu payların herhangi bir üretim aracı gibi yatırım alanı olarak alınıp satıldığı görülmektedir. Ancak, belirli istisnalar dışında, bu küçük ölçekli imalathanelerin 17. ve 18. yüzyıllarda cazip bir yatırım alanı oluşturduğu söylenemez.

Öte yandan, kentlerdeki tarım-dışı üretimin bir bölümünün kentlerde veya kentlerin yakın çevresindeki köylerdeki hanelerde parça başına ödeme yöntemiyle gerçekleştirildiğini biliyoruz. Örneğin tekstil dalında, üretimin iplik eğirmek gibi emek yoğun aşamaları imalathane sahipleri ya da tüccarlar tarafından evlerinde çalışan kadınlara verilmekteydi. Daha önce de belirttiğimiz gibi, parça başına ödeme yöntemi üzerine bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Ancak, bu düzenin kırlarda veya kentlerde yaygınlaşmadığı anlaşılmaktadır.

Soru 73: 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile ticareti nasıl gelişti?

16. yüzyılda olduğu gibi 17. ve 18. yüzyıllarda da İmparatorluk içindeki bölgeler arası ticaret büyük önem taşıyordu. Anadolu kentlerinin temel gereksinimleri büyük ölçüde Anadolu'dan, bir ölçüde de Karadeniz havzasından ve Suriye'den karşılanmaktaydı. Nüfusu 600 bini aşan İstanbul'un laşesi büyük sorunlar yaratmaya devam ediyordu. Özellikle savaş yıllarında başkentte darlıklar görülmüyordu. İstanbul'un tükettiği temel gıda maddeleri, İmparatorluk içinden, deniz taşımacılığının elverişli olduğu alanlardan sağlanıyordu. Buğday, pirinç ve et Tuna boylarından, Balkanlar'dan, Batı Trakya'dan, Karadeniz ve Ege kıyılarından ve Mısır'dan gelmekteydi.

Öte yandan, 16. yüzyılda olduğu gibi, 17. ve 18. yüzyıllarda da İmparatorluğun dış ticareti, Doğu Avrupa-Doğu Akdeniz bölgesinde yoğunlaşmaktaydı. Güneydoğu Asya ve Hindistan'dan

gelen transit ticaret yollarının 17. yüzyılın başlarından itibaren Hint ve Atlantik Okyanusları'na kayması, Suriye ve İran üzerinden gelen kervan ticaretine büyük darbe vurmuş, pek çok Anadolu kenti bu gelişmeden olumsuz etkilenmişti. Asya'dan gelen ticaret yollarının Okyanuslar'a kayması Mısır'ı da olumsuz etkilemişti. Ancak Mısır, İmparatorluk içindeki ticarete önemli bir yer tutmaya devam ediyor, Suriye ve Anadolu'ya hububat ve hammaddeler gönderiyordu.

İmparatorluğun dış ticaretinde önemini koruyan bir diğer alan da Karadeniz'di. 18. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devleti Karadeniz'deki ticaretin tekeli elinde tutmuş, diğer ülkelerin bayrağını taşıyan ticarî gemilerin Boğazlar'dan Karadeniz'e çıkışlarını izne bağlamıştır. Karadeniz çevresinde gelişen ve bu arada Kırım'dan Rusya ve Polonya'ya, Tuna boyunca Doğu Avrupa'nın içlerine kadar uzanan ticaret, Osmanlı ekonomisi ve merkezi devlet için büyük önem taşıyordu.

Doğu Avrupa ve Doğu Akdeniz bölgeleriyle karşılaştırıldığında, İmparatorluğun Batı Avrupa ile ticareti sınırlı kalmaktaydı. Ancak Batı Avrupa ticaretinin özellikle 18. yüzyılda gösterdiği gelişme, Sanayi Devrimi sonrasında hız kazanacak yeni eğilimlerin habercisi olarak önem taşımaktadır.

17. ve 18. yüzyıllarda Kuzeybatı Avrupa'nın yükselmekte olan devletleri Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın ticaret firmaları arasında Avrupa ve dünya pazarlarında sürdürülen rekabet, Doğu Akdeniz bölgesine de yansımıştır. 16. yüzyılın sonlarında Venedik ve diğer İtalyan kent devletlerinin Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki denetimi kaybolurken, önderlik İngiltere'ye geçiyordu. İngiltere'nin Doğu Akdeniz bölgesindeki ticaretinin tekeli elinde tutan Levant Company, 17. yüzyıl boyunca Osmanlı pazarlarında Fransız ve Hollandalı tüccarlarla rekabeti sürdürdü. 18. yüzyılın başlarında Hollanda ticaret sermayesinin dünya ölçeğindeki gücü gerilerken, İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki sömürgeleri önem kazanıyordu. Bu koşullarda Doğu Akdeniz ticaretinin denetimi Fransız tüccarların eline geçti. 18. yüzyılda Fransız Devrimi'ne kadarki dönemde Marsilya, Doğu Akdeniz ticaretine yönelen en büyük Avrupa limanı durumundaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya ve Rusya ile ticareti ise 18. yüzyılda ve daha çok Balkanlar'daki kara sınırları üzerinde gelişmeye başladı.

17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa'ya yapılan ihracat içinde, buğday ve diğer hububatla tiftik, pamuk ve ham ipek gibi tekstil dalında kullanılan hammaddeler ve çeşitli deriler ön sırayı alıyordu. Ayrıca 18. yüzyılda Balkanlar'dan tütün ihracatı önem kazanmıştı. Hammaddelerin yanı sıra sınırlı miktarlarda pamuk ipliği, pamuklu bez ve kumaşlar, yünlü tekstil ürünleri

gibi mamul mallar da ihraç ediliyordu.

Batı Avrupa'ya tarımsal mallar ihracatı kentlerin laşesinde ve loncalar için gerekli hammaddelerin sağlanmasında sorunlar yaratmaktaydı. Bu güçlükler 17. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar yoğun biçimde sürdü. Merkezi devlet sık sık ihracat yasakları koyarak darlıklarla mücadelele çalıştı. Ancak yerel tüccarların faaliyetleri ve yaygınlaşan kaçakçılık karşısında yasaklamalar başarılı olamadı. Daha sonraları, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca, iç üretimin sınırlı kaldığı, darlıkların baş gösterdiği dönemlerde merkezi devlet, belirli tarımsal malların ihracatını yasaklamayı sürdürdü.

17. yüzyılın ilk yarısında İzmir'in önemli bir ihracat limanı olarak yükselişi de bu bağlamda ele alınabilir. 17. yüzyılın başlarında merkezi devletin taşradaki gücü gerilerken, Avrupalı tüccarlar merkezi devletin yasaklamalarını aşabilmek, ihracata uyguladığı yüksek vergilerden ve yasaklamalardan kaçabilmek için yerel unsurlarla işbirliğinin yollarını araştırıyorlardı. İzmir'in tarımsal mallar ihraç eden bir liman olarak gelişmesi, işte bu koşullarda yerel yöneticilerin merkezi devletten özerk bir biçimde Avrupalı tüccarlara vergi ve diğer konularda kolaylıklar sağlamasıyla başladı. Ancak Anadolu'nun diğer yörelerindeki limanlar, benzeri gelişmeler göstermediler. 18. yüzyıla gelindiğinde İzmir ve hinterlandı, Anadolu'nun Avrupa ile ticarete açılmış tek bölgesi durumundaydı. Balkanlar'da ise Selanik hububat, tütün ve pamuk ihracatıyla İmparatorluğun en önemli ihraç limanı durumuna gelmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Avrupa'dan ithal ettiği mallar içinde en ön sırayı mamul mallar, özellikle de lüks tüketime yönelik yünlü kumaşlarla, kâğıt ve cam ürünleri alıyordu. Batı Avrupa tüccarlarının kendi sömürgelerinden getirdikleri ve Doğu Akdeniz bölgesinde üretilmeyen şeker, biber ve diğer baharatla, dokumacılıkta kullanılan boya maddeleri ithal malları içinde ikinci büyük kümeyi oluşturuyordu.

Sanayi Devrimi öncesindeki dönemi incelerken, Batı Avrupa'dan ithal edilen mamul malların yerli zanaatlar üzerindeki etkilerini fazla abartmamak gerekiyor. 19. yüzyıl öncesinde Avrupa'dan mamul mallar ithalatının hacmi çok sınırlı kalmaktaydı. Örneğin, 18. yüzyılda Avrupa'dan ithal edilen yünlü kumaşların, İstanbul ve Anadolu'daki toplam yünlü kumaş tüketimi içindeki payının yüzde 1 veya 2'yi geçmediği söylenebilir. Ayrıca, mamul malların pek çoğu lüks yünlü kumaşlar ya da kâğıt ve cam ürünlerinde olduğu gibi, Osmanlı loncalarının ürünleriyle doğrudan rekabete girmiyordu.

Dolayısıyla, eldeki dış ticaret verilerini inceleyerek, Anadolu'daki zanaatlar üretiminin durumu hakkında ek gözlemler

yapmak mümkünüdür. 18. yüzyılın sonlarına, hatta 19. yüzyılın başlarına kadarki dönemde, mamul mallarda Anadolu'nun kendi tüketimini çok büyük ölçüde kendi üretimiyle ve bir ölçüde de İmparatorluğun diğer yörelerinden karşıladığı anlaşılmaktadır. Bu durumda zanaatların, büyük bir canlılık ve gelişme içinde olmasalar bile, bir yıkım ya da çöküş içinde olmadıkları görülmektedir.

Soru 74: Kapitülasyonlar niçin verildi, ne gibi sonuçları oldu?

Kitabın İkinci Bölüm'ünde tartıştığımız gibi, Osmanlı yöneticileri iç ve dış ticareti, kentlerin ve özellikle başkent İstanbul'un, sarayın, ordunun ve donanmanın iâşesinin sağlanmasında ve bir ölçüde de loncaların hammadde gereksinimlerinin karşılanmasında bir araç olarak görüyorlardı. Ayrıca merkezi devlet iç ve dış ticaretten gümrük gelirleri elde etmekteydi. Bu durumda Osmanlı yöneticileri ticaretin her türlüşünün ve özellikle de ithalatın desteklenmesineden yanaydılar. Buna karşılık, iç piyasalarda darlıklar baş gösterdiğinde, merkezi devlet belirli malların ihracatını yasaklamaktan çekinmiyordu.

Avrupa'da merkantilist politikalar izleyen devletler ise, dış ticareti ulusal serveti artırmanın ve işsizliği azaltmanın bir aracı olarak görüyor ve bu nedenle ihracatı artırmaya, ithalatı sınırlamaya çalışıyorlardı. Ayrıca merkantilist devletler dış ticaretin kendi ülkelerinin filolarıyla yapılmasını zorunlu kılıyorlardı. Görüldüğü gibi, Osmanlı yöneticilerinin ticarete ilişkin öncelikleri merkantilist önceliklerden çok farklıydı.

Öncelikler farklı olunca, politikaların da farklı çizgiler izlemesini olağan karşılamak gerekiyor. Osmanlı devleti erken dönemlerden itibaren ticareti özendirmek amacıyla Avrupa ülkelerinin gemilerine ve tüccarlarına ayrıcalıklar tanımaya başlamıştı. 14. ve 15. yüzyıllarda bu ayrıcalıklar Doğu Akdeniz ticaretini ellerinde tutan Venediklilere ve onlarla rekabet eden Ragusa, Cenova, Floransa gibi İtalyan kent devletlerinin vatandaşlarına verilmişti.

16. yüzyılda Afrika'nın güneyinin dolaşarak Hindistan yolunun keşfi, Orta Doğu'dan geçen Hindistan ticaret yollarının Okyanuslara kayması tehlikesini ortaya çıkarınca, Osmanlı yöneticileri Avrupa tüccarlarını Doğu Akdeniz'e çekebilmek için kapitülasyonlar olarak adlandırılan bu ayrıcalıkları yine bir araç olarak kullandılar. Merkezi devlet için transit ticaretinin sağladığı gümrük gelirleri büyük önem taşımaktaydı. Öte yandan, Osmanlı Devleti yalnızca malî ve iktisadî nedenlerle değil,

Avrupa arenasında siyasal dostlar kazanmak amacıyla da ticari ayrıcalıklar tanımışlardır. 16. yüzyılda Fransa, İngiltere ve daha sonraları da Hollanda, Avusturya, Prusya ve diğer ülkelerin vatandaşlarına ayrıcalıklar verilmesinin bir nedeni de buydu.

Kapitülasyonların Osmanlı liman kentlerinde yaşayan ve müstemin adı verilen Avrupalı tüccarlara sağladığı ayrıcalıklar içinde en önemlileri, İmparatorluk içinde ticaret ve yolculuk yapabilmek, mallarını bir yöreden diğerine aktarabilmek, kendi ülkelerinin bayrağını taşıyan gemileri kullanabilmek gibi haklardı. 17. ve 18. yüzyıllarda kapitülasyonlarla tanınan haklar genişlemeye başlayınca, Avrupalı tüccarlara Osmanlı ülkesinde kendi mahkemelerini kurmak ve ticari anlaşmazlıklarını bu mahkemelere götürmek gibi İmparatorluğun egemenliğiyle çelişen yeni haklar da verilmeye başlandı. Bunlara ek olarak, Avrupalı tüccarların ödeyecekleri gümrük vergileri en düşük düzeylerde tutuluyor, pek çok durumda müstemin yerli tüccarlardan daha az gümrük vergisi ödüyordu.

Osmanlı Devleti siyasal olarak güçlü olduğu sürece Avrupalı tüccarlara tanınan ayrıcalıkların olumsuz sonuçlarının sınırlı kaldığı düşünülebilir. Ayrıca, 15. ve 16. yüzyıllarda kapitülasyonlar ülkeler arasında karşılıklı olarak verildiği için, örneğin Venedik'e giden Osmanlı tüccarları da benzeri haklardan yararlanıyorlardı. Ancak, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri karşısındaki siyasal gücünün gerilemesiyle birlikte, Avrupa devletleri kendi tüccarlarına sağlanan hakları genişletmeye başladılar.

18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Avrupa tüccarlarına sağlanan ayrıcalıklar, Osmanlı Devleti'nin kendi vatandaşlarına sağladığı ticari hakların çok ötesine geçmiş, hem Müslüman hem de zımmi olarak adlandırılan gayri müslim Osmanlı tüccarları müstemin karşısında rekabet edemez duruma gelmişlerdi.

Soru 75: Gayri müslim Osmanlı tüccarları işbirlikçi miydi?

Kapitülasyonların Avrupalı tüccarlara sağladığı ayrıcalıklar, Müslim ve gayri müslim Osmanlı tüccarlarını güçlü bir rekabetle karşı karşıya bırakmış, hatta pek çok konuda Avrupalı tüccarları daha avantajlı bir duruma getirmişti. Bu durumda Rum, Ermeni ve Yahudi kökenli zımmi tüccarlar aynı ayrıcalıkları elde etmek üzere Avrupa devletlerinin himayesine girmeye başladılar. Önceleri Avrupa ülkelerinin konsoloslukları zımmi tüccarları tercüman olarak gösteriyor ve kendilerine birer berat veriyordu. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması ile Avrupa

devletleri Osmanlı ülkesindeki Hristiyan azınlıklar üzerinde haklar elde edince, bu himaye yaygınlaştırıldı. Zimmi tüccarların büyük bir kısmı beratlı konumuna geçtiler; ticarî faaliyetlerini Osmanlı yasalarından, mahkemelerinden bağımsız olarak ve yerli tüccarların ödemekle yükümlü oldukları vergilerin pek çoğunu ödemededen sürdürmeye başladılar.

Osmanlı tarihinin özellikle son dönemini Müslümanlarla gayri müslimlerin bir çatışması çevresinde yorumlayanların da savundukları yaygın bir görüşe göre, azınlık tüccarlar hem dinsel ve etnik özellikleri nedeniyle, hem de müsteminle rekabet edecek güçleri olmadığı için Avrupa devletlerinin himayesine girdiler, kısa bir süre içinde yabancı çıkarların İmparatorluk içindeki temsilcileri durumuna geldiler ve Osmanlı Devleti'nin zayıflayıp dağılmasında önemli roller oynadılar. Bu yorumda doğru olan unsurlar vardır. Ancak, 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında İmparatorluğun Avrupa ile ticarete açılmaya başlayan yörelerindeki azınlık tüccarların faaliyetlerini ve Avrupalı tüccarlarla ilişkilerini incelediğimizde, bu basit görüşün yeterli olmadığı, İmparatorluğun dış ticarete açılan bölgelerindeki durumun daha karmaşık olduğu ortaya çıkmaktadır.

Örneğin Anadolu'nun Avrupa ile ticarete en fazla açılmış bölgesi olan Batı Anadolu'da gayri müslim tüccarlar yalnızca dış ticaretle uğraşmıyorlardı. Reşat Kasaba'nın bu konudaki araştırmaları, zimmi tüccarların İzmir'den bölgenin içlerine kadar yayılan bir ticaret ve tefecilik ağı kurduklarını gösteriyor. Azınlık tüccarlar, üretici köylüden vergi toplayan, kira talep eden ve çeşitli yollarla tarımsal artığa el koyan yerel mültezimlerle, âyanla ve çiftlik sahipleriyle yakın ilişki içindeydiler. Gerektiğinde bu kesimlere borç para vererek kendilerine bağlıyorlar, ihracata yönelecek tarımsal malları topluyorlardı. Böylece, azınlık tüccarlar tarımsal artığa el koyma sürecinde, zincirin önemli halkalarından birini oluşturuyorlardı. Tarımsal üretimi doğrudan örgütlememekle birlikte, yerel olarak güçlü diğer unsurlarla olan ilişkileri kendilerine önemli avantajlar sağlıyordu.

Kapitülasyonların kendilerine sağladığı tüm ayrıcalıkları kullanan Avrupalı tüccarlar da benzeri bir aracılık ağını kurmaya, liman kentlerinden içerilere doğru nüfuz etmeye çalıştılar. Ancak bu çabalar, yerel ilişkileri daha güçlü olan gayri müslim tüccarların direnişiyle karşılaştı. Avrupalılar azınlık tüccarları yerlerinden söküp atamadılar. Bunun üzerine müstemin, azınlık tüccarlarla ortaklık yapmak durumunda kaldılar. Bu işbirliği çerçevesinde Avrupalı tüccarlar liman kentlerinde kurdukları ticaret evleri aracılığıyla dış bağlantıları örgütlerken, azınlık tüccarlar da yerel unsurlarla olan ilişkilerini kullanarak hem ithal mallarının pazarlanmasını, hem de ihraç ürünlerinin top-

lanarak liman kentine aktarılmasını sağlıyorlardı. Azınlık tüccarlarla Avrupalı tüccarlar arasındaki işbirliği, birincinin güçsüzlüğünü ve ikinciye olan bağımlılığını değil, bu iki kesim arasındaki güç dengelerini yansıtmaktadır. Avrupalı tüccarlar azınlık tüccarların kurduğu yerel ağları ortadan kaldıramamışlar, ticarî kârları bu kesimle paylaşmak durumunda kalmışlardır.

Soru 76: 17. ve 18. yüzyıllar Osmanlı ekonomisi için bir gerileme dönemi miydi?

Kitabın İkinci Bölüm'ünde Osmanlı toplumsal kuruluşuna egemen olan vergisel üretim tarzının en önemli özelliklerinden birinin devletin ekonomi ve toplum üzerindeki denetimi olduğunu belirtmiştik. Toprakta devlet mülkiyeti ile loncalar ve ticaret üzerindeki devlet denetimi sürdükçe vergisel üretim tarzını çözebilecek eğilimler denetim altında tutuluyordu.

16. yüzyılın ikinci yarısında iç ve dış gelişmeler bir araya gelince, Osmanlı toplumsal kuruluşu iktisadî, toplumsal ve siyasal bunalımların içine sürüklenmişti. Siyasal açıdan bakıldığında, 17. ve 18. yüzyılların en önemli özelliği, Batı Avrupa'da merkezî devletlerin güçlenmeye başladığı bir dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi devletin gücünün gerilemesidir. Ortaya çıkan iktidar boşluğu taşrada yükselen yeni toplumsal kesimler tarafından doldurulmuş, merkezle taşra arasında yeni güç dengeleri gelişmiştir.

16. yüzyılın sonlarına doğru başlayan iktisadi bunalım, bölgesel farklılıklarla birlikte, 17. yüzyıl boyunca sürmüş, özellikle kırsal alanları etkilemiştir. Sürüp giden Celâli hareketleri, yaygınlaşan güvensizlik ortamı; malî bunalım karşısında merkezî devletin yeni uygulamaları ve merkezî devlet adına vergi toplayan kesimlerin üreticiler üzerinde artan baskısı iktisadî bunalımın derinleşmesinde önemli rol oynamıştır. Yine de 17. yüzyıldaki iktisadî daralmanın boyutlarını ve nedenlerini yeterince anladığımız söylenemez.

Mali bunalımın 18. yüzyılda da sürdüğünü görüyoruz. Ancak, merkezî devletin malî bunalımına bakarak ekonominin de daralma eğilimi içinde olduğu sonucuna varmamak gerekiyor. Maliyenin bunalımı ekonominin daralmasından değil, merkezî devletin taşradaki gücünün gerilemesinden ve taşrada toplanan vergilerin yerel olarak güçlü unsurların elinde kalmasından kaynaklanıyordu.

Nitekim, elimizdeki sınırlı verileri incelediğimizde 18. yüzyılın önemli bir bölümünde Osmanlı ekonomisinin bunalım değil

tersine genişleme ve canlılık eğilimi içinde olduğu görülmektedir. Fransız tarihçi Fernand Braudel'in ölmeden önce yazdığı son kitaplarından birinde işaret ettiği gibi, 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu 20-25 milyonluk nüfusunu besleyebilen, giydirebilen, büyük ölçüde kendi kendine yeterli bir iktisadi birim oluşturunuyordu. Avrupa ile yapılan ticaretin hacmi, İmparatorluğun toplam üretim ve tüketim hacmi yanında oldukça sınırlı kalmaktaydı. Yine Braudel'in deyiimiyle, Avrupa henüz Osmanlı ekonomisini fethedebilmiş değildi. Avrupa mamul mallarının Osmanlı pazarlarını istilas, ancak 19. yüzyılda, Sanayi Devrimi'nden sonra gerçekleşecektir.

Öte yandan, Osmanlı ekonomisinin gücünü sürdürmesine bakarak egemen üretim tarzının çözülmekte olduğu, 18. yüzyıl Osmanlı toplumsal kuruluşunun kapitalizmi'n ya da Avrupa'dakine benzer bir teknik dönüşümün eşiğinde olduğu sonucuna da varmamak gerekiyor. Taşradaki gücünün gerilemesine karşın, 17. ve 18. yüzyıllarda merkezî devletin toplum ve ekonomi üzerindeki denetimi tümüyle kaybolmamıştır. Bu durumda taşrada yükselen toplumsal kesimlerin merkezî devlete karşı varolan üretim ilişkilerini dönüştürecek, üretimi yeniden örgütleyecek güçleri yoktu. Taşradaki âyan, yeni üretim yapıları oluşturmak yerine merkezî devletin geliştirmiş olduğu artığa el koyma süreçlerini kullanmayı, bir başka deyişle, var olan yapılar içinde kalarak el konulan artığa ortak olmayı tercih etmişlerdir. Merkezî devlet adına vergi toplamının âyan için en önemli birikim kaynağını oluşturması, sözünü ettiğimiz dönüşümlerin sınırlı kaldığını gösteren önemli kanıtlardan biridir.

19. YÜZYILDA DÜNYA KAPİTALİZMİNE AÇILIŞ

Soru 77: İngiltere'de Sanayi Devrimi nasıl gelişti?

19. yüzyıl, Osmanlı toplumu ve ekonomisi için öncekilerden çok farklı bir dönem oluşturur. Vergisel üretim tarzı olarak nitelendirdiğimiz yapılar, önemli değişiklikler geçirmelerine karşın, 17. ve 18. yüzyıllarda egemenliklerini koruyabilmişlerdi. Ancak, 1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık sürede Osmanlı Devleti, Batı'nın askeri, siyasal ve iktisadi gücüyle karşı karşıya geldi. Ekonomi, Batı kaynaklı yeni bir iktisadi düzene, kapitalizme açılmaya başladı.

Bir yandan taşradaki âyan ve Balkanlar'da hız kazanan bağımsızlık hareketleri, öte yandan da Batı'nın artan gücü karşısında, Osmanlı yönetimi bir dizi Batı türü reformu uygulamaya koyarak merkezî devletin gücünü ve etkinliğini artırmaya çalıştı. İç ve dış kaynaklı bu gelişmeler; kurumları, toplumsal ve iktisadi yapıları hızla dönüştürmüş, ortaya 18. yüzyıldakilerden çok farklı yapılar çıkmaya başlamıştır. Bu nedenle, 20. yüzyıl Türkiye'si'nin toplumsal ve iktisadi kökenlerini her şeyden önce 19. yüzyıldaki dönüşümlerde, Avrupa kökenli kapitalizm ile iç yapıların karşılıklı etkileşiminde aramak gerekecektir.

Şimdi Avrupa'daki gelişmelerle başlayalım. Bugün geriye dönüp baktığımızda, Sanayi Devrimi adı verilen teknik sıçrama ve kapitalist gelişme için gerekli önkoşulların 18. yüzyılın ikinci yarısındaki İngiltere toplumunda hazır olduğunu görebiliyoruz. Her şeyden önce, 16. yüzyılda başlayan gelişmeler sonucunda İngiltere tarımında pazar için üretim yaygınlaşmış, kapitalist üretim ilişkileri egemenlik kazanmış ve bu eğilimlere bağlı olarak üretimde verimlilik artışları hızlanmaya başlamıştır. Tarımsal kesimde kapitalist üretim ilişkileri gelişirken pek çok köylü üretici topraklarından koparılmış, bu köylüler ya kırsal alanlarda ücret karşılığı çalışmak ya da kentlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Böylece, kapitalist sanayinin en önemli önkoşulla-

nından biri olan mülksüzleşmiş emekçiler ordusu da yaratılmıştı.

Öte yandan, geleneksel teknolojiye dayanan, basit el aletlerini kullanan ve imalathaneler çevresinde örgütlenen mamul mallar üretimi kırsal alanlarda yayılmaktaydı. Mamul mallar üretiminin gelişmesiyle birlikte sermaye birikimi de önemli ölçeklere ulaşıyordu. Tarımdaki ve mamul mallardaki üretim artışları ulaştırma alanındaki gelişmelerle birleşince, iç ticaret büyüyor, İngiltere'de bir ulusal ekonomi ve ulusal pazar oluşuyordu. İngiliz hükümetleri de yerli üretimi korumak için gerektiğinde korumacı politikalar izlemekten kaçınmıyorlardı. Örneğin, 18. yüzyıl boyunca Hindistan'ın ucuz emek kullanarak üretilen pamuklu kumaşlarının İngiliz pazarlarına girişine izin verilmemişti.

Daha sonraları yünlü tekstil, kömür üretimi, demir-çelik gibi dallar da önem kazanacaktır ama Sanayi Devrimi denilince akla her şeyden önce pamuklu tekstil dalı geliyor. 1760'lardan itibaren gelişen bir dizi teknik yenilik sayesinde, pamuklu tekstil dalında basit el aletlerine dayanan üretim süreci yerini buhar gücüne dayanan makinelerin kullanıldığı, ücretli işçilerin çalıştıkları fabrika sistemine bırakmaya başladı. Buhar gücünü kullanan makinelerin önceleri iplik eğirme daha sonra da kumaş dokuma aşamalarında kullanılabilmesi, bu teknolojik sıçramanın en can alıcı noktasını oluşturuyordu. 20. yüzyıldaki teknolojik gelişmelerle karşılaştırıldığında 18. yüzyılın ikinci yarısındaki teknik yenilikler çok daha mütevazı ve çok daha küçük ölçekliydi. Ancak bu basit makinelerin ve buhar gücünün kullanılışı sayesinde emek verimliliğinde onlarca hatta yüzlerce kat artış sağlanmış, üretim maliyetleri hızla düşmeye başlamışlardı.

Ancak bütün bunlara bakarak Sanayi Devrimi'ni yalnızca İngiltere ile sınırlı bir çerçeve içinde açıklamaya çalışmak yanıltıcı olur. 18. yüzyılın başlarından itibaren dış pazarlar İngiliz pamuklu tekstil sanayisinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. 18. yüzyılda İngiltere iç pazarının genişlemesi sınırlı kalmış, buna karşılık Kıtâ Avrupası, Kuzey Amerika ve bugün Üçüncü Dünya'yı oluşturan alanlar İngiliz pamuklu tekstil sanayii için çok daha hızlı büyüyen bir pazar oluşturmuşlardır. Böylece İngiliz pamuklu tekstil sanayii erken aşamalardan itibaren dış pazarlara yönelen bir üretim dalı olarak gelişmiştir.

Sanayi Devrimi'nin başarılarının yanı sıra, İngiltere içindeki maliyetlerine de değinmek gerekiyor. Bu maliyetleri ilk aşamada İngiliz emekçileri yüklenmiştir. Kırsal alanlardaki sanayinin büyük bir hızla kentlere aktarılması, olumsuz çevre

koşullarının yükünü işçilerin omuzlarına yüklemiştir. Öte yandan, makine kullanımının yaygınlaşması, kırsal alanlarda el tezgâhlarında üretim yapan yüzbinlerce dokumacının işsizliğe ve yoksulluğa terkedilmesi anlamına gelmiştir. Ayrıca, fabrikalarda çalışmaya başlayan işçilerin Sanayi Devrimi'nin gerçekleştirdiği üretim sıçramasından uzun bir süre yararlanamadıkları anlaşılmaktadır. 1760'larda başlayan üretim ve verimlilik artışlarına, hızla yükselen kârlara karşın, İngiltere'de işçi ücretleri 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar önemli artışlar göstermemiştir.

19. yüzyılın başlarından itibaren Sanayi Devrimi İngiltere'den Kıta Avrupası'na sıçradı. Fransa, Belçika, Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkeleri, bir yandan yerli sanayilerini İngiliz mallarının rekabetine karşı korurken, öte yandan da makine kullanan fabrika düzenine geçmeye başladılar. Kısa bir süre sonra da İngiltere ve diğer Batı Avrupa ülkeleri, ucuz tarımsal mallar ve mamul malları için pazar arayışı içinde, dikkatlerini dünyanın geri kalan bölgelerine çevirdiler.

Soru 78: 19. yüzyılda kapitalizm çevre ülkelere hangi yollarla yayıldı?

Sanayi Devrimi, önce İngiltere'yi, daha sonra da Batı Avrupa'nın diğer ülkelerini düşük maliyetlerle ve büyük miktarlarda mamul mallar üretebilen ekonomilere dönüştürmüştü. 19. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, Avrupa'nın önde gelen ülkeleri bir yandan mamul mallarına yeni pazarlar bulmaya, öte yandan da kendilerine bol ve ucuz gıda maddeleri ve hammadde kaynakları bulmaya çalışıyorlardı. Sanayi Devrimi sonrasında Batı Avrupa ülkeleriyle bugün Üçüncü Dünya olarak adlandırılan alanlar arasındaki mamul mallar tarımsal mallar ticaretinin daha önce görülmemiş boyutlarda ve hızla genişlemesi işte bu koşullarda başlamıştır. Yüzyılın daha sonraki dönemlerinde deniz taşımacılığında gerçekleşen teknolojik sıçrama, bu ticaretin büyümesini daha da hızlandırmıştır.

Böylece Sanayi Devrimi sonrasında dünya ticareti genişlerken, dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısı güçlenmektedir. Bu hiyerarşinin üst basamaklarında kapitalist üretim tarzının egemen olduğu sanayileşmiş Avrupa toplumlarıyla Amerika Birleşik Devletleri vardır. Hiyerarşinin alt basamaklarında ise kapitalizm öncesi üretim tarzlarının egemen olduğu Üçüncü Dünya ya da çevre ülkeleri görülmektedir.

Avrupa kapitalizminin çevre ülkelere doğru yayılışı yal-

nızca ticaret yoluyla olmamıştır. Yüzyıl ilerledikçe Avrupa ülkelerinden sermaye ihracı da önem kazanmaya başladı. Avrupa'dan ihraç edilen sermayenin yaklaşık yüzde kırkı Üçüncü Dünya'daki devletlere borç olarak verildi. Ayrıca Avrupalı sermayedarlar çevre ülkelerinde demiryolları, limanlar gibi ticareti genişletmeye yönelik altyapı yatırımlarına giriştiler. Buna karşılık, tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim faaliyetlerine yatırılan sermaye Birinci Dünya Savaşı'na kadar sınırlı kaldı.

Dış ticaretin genişlemesi ve bu ticareti genişletmeye yönelik yabancı yatırımlar, çevre ülkelerinde yeni uzmanlaşma ve üretim kalıplarının ortaya çıkmasına yol açtı. Tarımsal faaliyetler, geçimlik ürünlerden dış pazarlara yönelik meta üretimine kayarken, kırsal alanlardaki ve kentlerdeki zanaatlar Avrupa kökenli mamul malların rekabeti karşısında gerilemekteydiler.

Avrupa sermayesi tarafından inşa edilen demiryolları, iç bölgelere taşımacılık masraflarını düşürerek yeni uzmanlaşma ve üretim kalıplarının ortaya çıkışını hızlandırmıştır. Böylece 19. yüzyıl boyunca çevre ülkelerinde inşa edilen demiryolları, yeraltı kaynakları veya tarımsal açıdan zengin bölgelerin Manchester, Marsilya veya Hamburg gibi Avrupa limanlarına yakınlaştırılmasında, yeni bir işbölümünün içine çekilmesinde önemli rol oynadılar. Oysa yine 19. yüzyılda Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da yapılan demiryolları, ülkelerin kendi içindeki iktisadi bağları güçlendiriyor, ulusal ekonomilerin gelişmesini sağlıyordu.

Kapitalizmin çevre ülkelere girişinde ve çevre ülkelerindeki üretim kalıplarının değişmesinde ticaret sermayesi de önemli rol oynamıştır. Büyük liman kentlerinde faaliyet gösteren Avrupalı ticaret evleri ile bankalar tarafından yönlendirilen ve çoğunluğu yerli olan tüccarlar, hem ihracata yönelik tarımsal meta üretimini genişletmek, hem de Avrupa kökenli mamul malların kırsal alanlara girişini kolaylaştırmak amacıyla kırsal alanlarda geniş bir ilişki ağı kurdular. Üretici ve tüketici köylülere fazla borç vererek, ticareti genişletmeyi ve yaratılan tarımsal artıktan önemli bir pay almayı başardılar.

Soru 79: 19. yüzyıl çevre ülkelerinin tarihi nasıl incelenmelidir?

Bir önceki Soruda Sanayi Devrimi'nden sonra kapitalizmin dünyaya yayılışı sırasında, kapitalizm öncesi üretim tarzlarının egemen olduğu toplumsal kuruluşlarda ortak olarak yaşanan süreçler üzerinde durduk. 19. yüzyıl boyunca dış ticaretin ge-

nişlemesi, yabancı sermaye yatırımları ve üretim kalıplarının değişmesi gibi süreçlerle birlikte ilerleyen iktisadi, toplumsal ve siyasal dönüşümleri düşündüğümüzde, bu toplumsal kuruluşların tarihlerini incelerken kapitalizmin girişi olarak nitelendirilebilecek dış etkenlere önemli bir yer vermek gerektiği ortaya çıkıyor.

Ancak, 19. yüzyılda çevre ülkelerinin tarihini yalnızca dış etkenler ya da kapitalizmin girişi aracılığıyla inceleyemeyiz. Brezilya'dan Mısır'a, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Hindistan'a kadar çevre ülkelerinin 19. yüzyıldaki tarihleri, iç toplumsal yapıların kapitalizme karşı gösterdikleri tepkiler sonucunda biçimlenmiştir. Kapitalizmin girişinden kaynaklanan ortak süreçlerin yanı sıra, her çevre ülkesinin tarihinde pek çok özgül boyut görülmektedir. Her toplumsal kuruluş kendine özgü bir patika izlemiştir. Bu nedenle Üçüncü Dünya ülkelerinin 19. yüzyıldaki tarihleri ve 19. yüzyılda dünya kapitalizminin Üçüncü Dünya'nın farklı alanlarına yayılışı sürecinde ortaya çıkan çeşitlilikler, ancak kapitalizm ile kapitalizm öncesi yapıların karşılıklı etkileşimi çerçevesinde anlaşılabilir.

Örneğin nüfusun büyük bir kısmının yaşadığı, üretimin büyük bir kısmının gerçekleştirildiği tarımsal kesimi ele alalım. Bir çevre ülkesinde kapitalizme açılış sürecinin hangi tarımsal yapılarla birlikte yürüyeceği, bu tarımsal yapıların ne ölçüde değişeceği dış etkenlerin yanı sıra bir dizi iç etkene bağlıydı. 19. yüzyılda bir çevre ülkesinde iç ve dış pazarlar için tarımsal meta üretimi birbirinden çok farklı yapılar altında yaygınlaşabilmekteydi. Örneğin bir ülkede meta üretimi ücretli işçi kullanan büyük kapitalist işletmeler tarafından gerçekleştirilirken, bir diğer ülkede kendi topraklarını işleyen ya da ortakçılık yapan küçük ve orta büyüklükteki köylü işletmeleri meta üretimine yönelebilmekteydi.

Yerel sınıfların, yerel toplumsal yapıların en zayıf olduğu sömürgelerde, kapitalizme açılış sürecinin nasıl gelişeceği, hangi yapıları ortaya çıkaracağı dış sınıflar tarafından belirlenmekteydi. Buna karşılık, siyasal bağımsızlığını tümüyle yitirmemiş pek çok çevre ülkesinde, egemen toplumsal sınıfların çıkarlarıyla sanayileşmiş Avrupa ülkelerindeki egemen kesimlerin çıkarları her konuda çakışmıyordu. Bu durumlarda kapitalizme açılış süreci, ülke içindeki güçlü toplumsal kesimlerle uluslararası düzeyde güçlü olan sınıflar arasındaki çıkar birlikleri, çelişkiler, mücadeleler ve uzlaşmalarla ilerlemekteydi.

Soru 80: 19. yüzyılda çevre ülkeleri arasında nasıl bir sınıflandırma yapılabilir?

Bu Soruda çevre ülkeleri arasında hem iç toplumsal ve iktisadi özellikleri, hem de kapitalizmin girişine ilişkin dış etkenleri dikkate alan bir sınıflandırmaya girişeceğiz. Amacımız Osmanlı İmparatorluğu'nu karşılaştırmalı bir çerçeve içinde incelemek ve Osmanlı örneğinin özgül boyutlarını daha iyi anlamaktır.

Ülkelerin iç yapıları ve bu yapıların dünya kapitalizmiyle karşılıklı etkileşimi açısından bakıldığında, 19. yüzyıldaki çevre ülkelerini üç ayrı kümede ele almak mümkün gözüküyor: Resmi sömürgeler; siyasal bağımsızlığını sürdürmekle birlikte bir emperyalist devletin "gayrıresmi" imparatorluğuna dahil olan ülkeler; ve Osmanlı İmparatorluğu'nu da içine yerleştireceğimiz siyasal bağımsızlığını emperyalistler arası rekabet koşullarında sürdüren ülkeler kümesi.

Resmi sömürgeler tanımlanması en kolay olan kategoriyi oluşturuyor. 19. yüzyılda İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda ve diğer Avrupa ülkelerinin sömürgeleri durumundaki ülkelerin en önemli özelliği, dünya kapitalizmine açılış sürecinin sömürgeci ülkenin tam denetimi altında yürütülmüş olmasıdır. Böylece çevre ülkesinin dış ticaretinden izlediği malî ve iktisadi politikalara, tarımdaki işletme biçimlerine kadar pek çok alan sömürge yönetimi tarafından düzenlenmekteydi. Sömürge yönetimleri gerektiğinde zor kullanmaktan kaçınmıyorlardı.

Sömürge yönetimlerinin temel amacı sömürgedeki üretim kalıplarını sömürgeci Avrupa ülkesindeki egemen çıkarlara en uygun biçimde değiştirmektir. Böylece çevre ülkesi tarımsal mallar ihraç eden ve metropol ülkeden mamul mallar ithal eden bir ekonomi durumuna getiriliyordu. Yerel koşulların elverdiği ölçüde, metropol ülkeden göç eden beyaz nüfusun sömürgeye yerleşmesi özendiriliyordu. Ayrıca, sömürge yönetiminin masraflarının karşılanması gerekçesiyle konulan bir dizi vergi ve sömürgecinin dış borçlarının ödenmesinde gösterilen titizlik, metropol ülkeye büyük miktarlarda artık-değer aktarılmasını sağlıyordu.

Gayrıresmi imparatorluk kategorisindeki ülkeler ise, siyasal bağımsızlıklarını sürdürmekle birlikte, bir emperyalist devletin etki alanı içine girmişlerdi. Ülkenin dış ticareti ve ülkede girilen yabancı yatırımlar esas olarak bir emperyalist ülkenin sermayedarları tarafından yönlendirilmekteydi. Sömürgelerle karşılaştırıldığında bu durumun emperyalist ülkenin doğrudan müdahalelerine daha az olanak sağladığı düşünülebilir. Ancak, 19. yüzyılda bu kategoriye giren pek çok çevre ülkesinde ege-

men sınıfların çıkarlarıyla metropol ÷lkedeki egemen çıkarlar genel bir uyum içindeydi. Siyasal iktidarın ticaret sermayesi ile ihracata yönelen büyük toprak sahiplerinin koalisyonunun elinde olduğu Orta ve Güney Amerika ÷lkeleri bu ikinci kategorinin en iyi örneklerini oluşturunyorlar. Bu siyasal ittifakın her iki ortağının çıkarları, dünya ekonomisine daha fazla açılmak ve tarımsal mallar ihracatına yönelmek konusunda birleşiyordu.

Çevre ÷lkeleri arasında üçüncü kategoriye ise bir yandan en azından biçimsel olarak siyasal bağımsızlıklarını sürdürürlerken öte yandan da emperyalist devletler arasında rekabet ve paylaşma kavgalarına sahne olan ÷lkeler oluşturmaktadır. 19. yüzyılda Çin, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nun durumları gayriresmi imparatorlukları çok emperyalistler arası rekabet kategorisine uymaktadır. Bu ÷lkelerin önemli bir özelliğı de diğere çevre ÷lkelerine kıyasla daha güçlü bir merkezi devletin varlığıdır. Hem merkezi bürokrasinin emperyalist devletler karşısındaki gücü, hem de emperyalistler arası rekabetin sağladığı olanaklar sayesinde bu ÷lkeler herhangi bir ÷lkenin resmi ya da gayriresmi imparatorluğunun bir parçası durumuna gelmemişlerdir.

Öte yandan bu ÷lkelerde, dünya ekonomisine açılmaktan yana olan tüccarlarla büyük toprak sahiplerinin merkezi devlet karşısındaki güçlerinin sınırlı kaldığı gör÷lmektedir. Merkezi bürokrasi ile dünya kapitalizmine açılmaktan yana olan bu toplumsal kesimler arasındaki mücadelede 19. yüzyıl boyunca merkezi devlet ağır basmıştır. Bu nedenle üçüncü kategorideki ÷lkelerde dünya kapitalizmine açılış süreci, tüccarlar ve büyük toprak sahiplerinin Avrupalı sermayedarlarla ittifak kurmaları yoluyla değil, Avrupa devletleriyle merkezi bürokrasi arasındaki pazarlıklar, baskılar ve adım adım uzlaşma yoluyla ilerlemiştir.

Merkezi bürokrasi açısından bakıldığında, dünya kapitalizmine açılış, ekonomi ve toplum üzerindeki denetimin yitirilmesi tehlikesini de beraberinde getiriyordu: Dünya ekonomisiyle olan bağların güçlenmesi, tüccarlar ve büyük toprak sahipleri gibi kesimlerin güçlenmesine yol açabilecekti. Ancak bu olasılık, merkezi bürokrasinin kapitalizmin girişini engellemesi anlamına gelmemiştir. Merkezi devletin sık sık karşı karşıya kaldığı askerî, mali ve siyasal bunalımlar, birbirleriyle rekabet halindeki Avrupalı devletler ve bu ÷lkelerin sermayedarları için pek çok fırsat yaratmaktaydı. Çok sık rastlanan bir durum, böyle bir bunalım sırasında bir Avrupa devletinin siyasal, askerî veya mali destek sağlaması, buna karşılık merkezi bürokrasiden ticari ayrıcalıklar veya örneğın büyük bir yatırım projesi için izin koparmasıydı. Böylece aralanan kapıdan kısa süre içinde diğere

Ülkelerin sermayedarları da girebiliyor, ekonominin dışı açılış süreci ilerliyordu.

Yine de resmi sömürgeler ve gayriresmi imparatorlukların bir parçası olan ülkelerle karşılaştırıldığında, nc kategorideki ülkelere kapitalizmin girişinin daha yavaş ilerlediğı veya daha sınırlı kaldığı söylenebilir. Aşağıda Osmanlı rneğinde inceleyeceğimiz gibi, tüccarlarla büyük toprak sahiplerinin ittifakına kıyasla merkezi bürokrasinin yabancı sermayedarlara sunduğı ödünlerin sınırları vardı. Bu nedenle nc kategorideki ülkelerde, varolan toplumsal yapılar kapitalizmin girişine karşı daha fazla direnebilmiştir.

Soru 81: 19. yüzyıl başlarında merkezi devleti ve İmparatorluğun toprak bütünlüğünü tehdit eden iç ve dış gelişmeler nelerdi?

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı yöneticileri dışta ve içte iki önemli gelişmeyle karşı karşıya geldiler. Sanayi Devrimi'nin yol açtığı teknik ilerlemelerin sonucunda, Batı Avrupa iktisadi ve askeri alanlarda büyük bir sıçrama yapmıştı. Batı'nın iktisadi yayılmasının ne gibi gelişmelere yol açabileceğı henüz kestirilemiyordu ama 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgali, Batı'nın askeri alandaki ilerlemelerinin ne anlama gelebileceğini açık bir biçimde göstermişti. Osmanlı yöneticilerini kaygılandıran bir diğerk sorun da Rusya'nın uzun bir süredir izlediğı güneye doğru yayılma politikasıydı. 1760'ların sonlarından 1820'lerin sonlarına kadar Osmanlı Devleti Rusya ile sık sık savaşa girdi ve bu savaşların çoğundan yenilgiyle ayrıldı. Rusya'ya terkedilen büyük toprakların yanı sıra, 1774 yılında imzalanan Küçük Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti, hem Karadeniz'deki ticaret ve gemicilik tekelinden vazgeçmek, hem de Rusya'nın Osmanlı lkesindeki Ortodoks Hristiyan nüfusun haklarını savunabileceğı ilkesini kabul etmek zorunda kalmıştı.

İmparatorluk içinde ise, 1808 yılında imzalanan Sened-i İttifak ile taşradaki âyanın gücü doruğuna ulaşmıştı. Pek çok bölgede âyan ve derebeyleri merkezi devletten bağımsız olarak davranıyorlar, geniş toprakların fiili denetimini ellerinde tutuyorlar ve vergi gelirlerinin büyük bir kısmına el koyuyorlardı.

18. yüzyılda Anadolu'nun dış ticareti daha sınırlı kalırken, İmparatorluğun Balkan vılayetlerinin Batı Avrupa ile ticareti sürekli olarak gelişmişti. Bu gelişme Balkanlar'daki gayri müslim tüccarları güçlendirmiş ve Fransız Devrimi'nden kaynaklanan düşünce akımlarının da katkısıyla bu kesim Osmanlı İmpara-

torluğu'ndan ayrılmayı amaçlayan ulusçuluk hareketlerinin önderliğini yapmaya başlamıştı. Bu hareketler Avrupa ülkelerinin de desteğini sağlayınca, 19. yüzyılın başlarında önce Sırbistan sonra da Yunanistan bağımsızlıklarını kazandılar.

19. yüzyılın hemen başlarında, Yeniçerilerin yerine Nizam-ı Cedid ya da Yeni Düzen olarak adlandırılan yeni birlikler kurmak isterken öldürülen reformcu Sultan III. Selim'den sonra tahta geçen II.Mahmud işte bu sorunlarla karşı karşıyaydı. II. Mahmud ve çevresindeki yöneticiler bu koşulların İmparatorluğun dağılmasına yol açabileceğini düşünüyorlar ve çözümü merkeziyetçi eğilimlerin güçlenmesinde, merkezi devletin hem Avrupalı ülkeler karşısında hem de İmparatorluk içindeki yerel unsurlar karşısında gücünü artırmasında görüyorlardı. Bunun için Batılı model doğrultusunda güçlü bir ordu kurulması, vergi gelirlerinin artırılması, İstanbul'daki ve taşradaki yönetimin etkinlik kazanması gerekiyordu. Aynı yıllarda Mısır'da Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele veren bir valinin izlediği politikalar II.Mahmud ve diğer merkeziyetçi-reformcu Osmanlı yöneticileri için önemli bir örnek oluşturmaktaydı.

Mısır'da Napolyon'un ve Fransız ordularının püskürtülmesinden sonra valiliği ele geçiren Kavalalı Mehmet Ali Paşa, İstanbul'a karşı bağımsızlığını ilan etmiş ve güçlü bir ulusal devlet kurma yolunda politikalar izlemeye başlamıştı. Vergi toplamadaki etkinliği ve dış ticarete devlet müdahalesine ve devlet tekellerine ağırlık veren politikaları sayesinde maliyeyi güçlendirmiş, sağladığı malî kaynaklarla da sanayide devletçi girişimleri başlatmış, güçlü bir ordu ve donanma kurmuştu. Mehmet Ali Paşa, Avrupa ülkelerine ve özellikle ticarî çıkarları zedelenen İngiltere'nin baskılarına karşı direnebildiği gibi, 1830'lu yıllarda Osmanlı ordularını Nizip ve Kütahya'da iki kez ağır yenilgiye uğratacaktı.

Soru 82: 19. yüzyılın ilk yarısında merkezi devleti güçlendirici girişimler nelerdi?

II. Mahmud'un otuz yılı aşan saltanatını, III.Selim tarafından başlatılan ve Batı'yı örnek alan reform çabalarında en önemli adımların atıldığı dönem olarak kabul etmek gerekir. Bu reformların en önemli amacı ve özelliği, merkezi devletin gücünü artırmaktı. II.Mahmud'un ilk önemli girişimi, 1826 yılında orduda Batılı yöntemlerin kabul edilmesine karşı direnen Yeniçeri Ocağını kapatmak oldu. Kısa bir süre içinde, Avrupa'dan getirilen subaylar tarafından eğitilen 75.000 kişilik yeni bir

ordu kuruldu. Ordunun eğitimi için askeri okullar açıldı.

Merkezi devletin siyasal ve mali olarak güçlenmesi için İstanbul'un gücünün taşraya ulaşması ve taşradaki unsurların güçlerinin sınırlandırılması gerekiyordu. Bu nedenle II.Mahmud 1820'lerin sonundan itibaren taşradaki muhalefetin iktisadi ve mali temellerini ortadan kaldırmaya yöneldi. Taşradaki âyan için en büyük iktisadi güç kaynağı devlet adına vergi toplayabilmektir. Vergi toplama yetkileri güçlü âyandan alınarak başka kişilere verilmeye başlandı. Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli yörelerinde âyanın fiili olarak denetlediği geniş toprakların bir bölümüne el konuldu. Bu topraklar köylü üreticilere dağıtıldı.

Öte yandan, mali gelirleri artırmak amacıyla 16. yüzyıldan beri varlığını sürdüren 2.500 kadar tımar, sipahilerin denetiminden alınarak, iltizam sistemine aktarıldı. Böylece bu toprakların vergi gelirleri de merkezi hazineye yöneldi. Geçmişte vakıflara dönüştürülmüş toprakları ve diğer kaynakları da denetlemek ve gelirlerini merkezi hazineye aktarmak amacıyla Evkaf İdaresi adı altında yeni bir yönetim kuruldu. Bu girişimlerin taşradaki âyanın ve ulema gibi diğer unsurların güçlerini gerelettiği söylenebilir. Ancak bu çabalar merkezi devletin gelirlerini artıramamış, sürüp giden savaşlar nedeniyle daha da derinleşen mali bunalımına çözüm getirememiştir.

Tanzimat, III.Selim'in başlattığı ve II.Mahmud'un geliştirdiği reform girişimlerinde yeni bir aşamayı yansıtır. 1839 yılındaki Tanzimat Fermanı ve 1856 yılında okunan Islahat Fermanı ile reform girişimleri ordu ve maliye alanından bürokrasiye, eğitim, hukuk ve yargıya yayıldı. Bu girişimlerin önemli bir boyutu da Müslüman veya gayri müslim olduğuna bakılmaksızın, tüm Osmanlı uyruklarına aynı temel bireysel hakların tanınması ve özel mülkiyet haklarının devlet güvencesine alınmasıydı. Bu eşit haklar ilkesi çerçevesinde, o zamana kadar gayri müslim tebdan alınan cizyenin toplanmasına son veriliyordu. Ancak, merkezi devlet gayri müslimleri askere almak istemediği için, bedelat-ı askeriyye adıyla yeni bir vergi konuldu.

Tanzimat Fermanı'nda merkezi devlet, bir yandan maliyeyi güçlendirirken öte yandan da taşradaki unsurların iktisadi temellerini zayıflatma çabalarını sürdürdü. Ferman, merkezi devletin en önemli gelir kaynağı olan öşür ve hayvan vergisi ağnaminin toplanmasında iltizam düzenini kaldırmakta, vergileri devletin kendi memurlarının toplaması ilkesini getirmekteydi. Ancak, kısa bir süre içinde pek çok yörenin vergi gelirlerinde büyük gerilemeler ortaya çıktı. Devletin taşrada kendi başına vergi toplayabilecek siyasal ve idari gücünün olmadığı görüldü. Yerel unsurların gücü karşısında devletin atadığı memurlar,

tahsildarlar hatta valiler çaresiz kalmaktaydı. Bu durumda merkezî devlet iltizam sistemine geri dönmek ve vergi gelirlerini yerel unsurlarla paylaşmayı kabullenmek zorunda kaldı.

Tanzimat Fermanı, tarımsal üreticilerin toprak sahiplerine olan angarya ve benzeri yükümlülükleri de kaldırmaktaydı. Angarya uygulamaları Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu'da yayılmamıştı. Buna karşılık, 19. yüzyılda bile Rumeli'de angarya ve benzeri yükümlülükler rastlanmaktaydı. Angaryanın kaldırılması, Balkanlar'daki köylülük arasında devletin topladığı vergilerin bir bölümünün de kaldırılacağı beklentilerine yol açtı. Ancak İstanbul'un böyle bir niyetinin olmadığı anlaşılınca ve iltizam düzeni geri gelince, 1840'larda ve 1850'lerde Balkan köylüleri ulusçuluk akımlarının da etkisiyle merkezi devlete karşı çeşitli ayaklanma ve direniş hareketlerine giriştiler.

Soru 83: Tanzimat sonrasında izlenen diğer iktisadî politikalar nelerdi?

19. yüzyıl öncesinde olduğu gibi Tanzimat Fermanı ve sonrasında da, merkezî devletin ekonomiye ilişkin politikalarını siyasal, askeri ve mali öncelikleri yönlendiriyordu. Vergi gelirlerinin artırılmasının yanı sıra, güçlü bir ordunun kurulması, sarayın ve kentlerin iâşesinin sağlanması merkezi devlet açısından en önemli amaçları oluşturmaktaydı. Nitekim 19. yüzyılın ilk yarısında devletin başlattığı sanayileşme girişimlerinin hedefi de ordunun ve devletin gereksinimlerini karşılamaktı.

Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı sanayileşme girişimleri ve bu çabalar sonucunda Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı askeri başarılar, Osmanlı yöneticilerini etkilemişti. Gerçi Osmanlı İmparatorluğu'nda da 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında devlet eliyle kurulan imalathanelere rastlanmaktaydı ama bu imalathaneler Sanayi Devrimi'nden önceki teknolojiyi kullanıyorlardı. 1830'lar ve 1840'larda Osmanlı yöneticileri Avrupa'dan en son teknolojiyi kullanan makineler ithal ederek devlet mülkiyetinde ve esas olarak ordunun, donanmanın ve sarayın taleplerini karşılamak üzere bir dizi fabrika kurdurdular.

Çoğunluğu İstanbul ve çevresinde kurulan bu kapitalist işletmeler içinde en önemlileri Yedikule'den Küçük Çekmece'ye kadar uzanan alanda kurulan yünlü, pamuklu dokuma fabrikaları, feshane, tophane ve tersanelerle demir dökümhaneleriydi. Hereke'deki ipekli dokuma fabrikasıyla İzmir'deki kâğıt fabrikası da aynı girişimin bir parçasıydı. Bu fabrikalarda çalışmak ve

üretimi yönetmek üzere Avrupa'dan yüksek ücretlerle mühendisler, teknisyenler ve hatta işçiler getirildi.

Ancak, ürettikleri mallar devlet tarafından satın alındığı ve böylece ithal mallarının rekabetinden korundukları halde bu fabrikaların büyük bir bölümü işletilemedi; bunlar, kısa bir süre sonra üretimi durdurmak zorunda kaldılar. 1850'lere gelindiğinde, Avrupalı bir gözlemcinin deyişiyle, Türkiye'de Avrupa makineleriyle, Avrupa hammaddeleriyle ve usta Avrupa ellerle kumaş üreten bu sanayiden geriye fazla bir şey kalmamıştı.

19. yüzyılda merkezi devletin loncalara karşı tavrını da geleneksel öncelikleri belirlemiştir. 19. yüzyıl öncesinde ordunun, sarayın ve kentlerin iâşesi açısından merkezi devletin loncalara gereksinimi vardı. Merkezi devlet, loncaları hem denetlemekte hem de desteklemekteydi. Ancak 19. yüzyılda mamul mallar ithalatı hızla genişleyince, loncalar iâşe konularındaki önemlerini yitirdiler. Lonca üretiminin dış rekabete karşı korunması merkezi devlet için önemli bir öncelik oluşturmadı.

Tanzimat dönemi reformlarıyla devletin loncalar üzerindeki denetimini sağlayan narh düzeni ve gedik uygulamalarına son verilince, loncaların tekelci konumları da ortadan kaldırılmış oldu. 19. yüzyıl boyunca, loncalar çevresinde örgütlenen zanaatlar özellikle tekstil gibi ithal mallarının rekabetiyle karşı karşıya bulunan dallarda, sürekli olarak geriledi. Ancak, özellikle başkentle merkezi devlet loncaları siyasal olarak desteklemeyi sürdürdü. Böylece hemen her dalda loncalar varlıklarını 20. yüzyıla kadar sürdürebildiler. 20. yüzyıl başlarında ortadan kaldırıldılar.

Öte yandan, mamul mallar üretiminin dış rekabete karşı korunması için toplumun diğer kesimlerinden de önemli bir talep gelmiyordu. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Sanayi Devrimi'nin teknolojisini kullanarak yatırım yapmaya hazırlanan bir sermayedarlar sınıfından söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle yerli sanayiın korunması düşüncesi ancak yüzyıl sonlarına doğru gündeme gelmeye başladı.

19. yüzyılda yerli üretime ve iç ticarete destek olabilecek bir gelişme, iç gümrüklerin kaldırılması olmuştur. İç gümrükler, İmparatorluk içindeki ticarete uygulanıyor, kent kapılarında ve limanlarda toplanıyordu. 18. yüzyılın ikinci yarısında merkezi devletin malî bunalımı derinleştikçe, bu vergiler de artırılmış ve 1830'ların sonlarında en yüksek düzeylerine ulaşmışlardı. Ancak, 1840'lardan itibaren merkezi devletin dış borçlanma gibi yeni bir kaynak bulmasının da etkisiyle, kara yolları üzerindeki iç ticarete uygulanan vergilerde indirim yapıldı. 1874 yılında kara ticaretindeki iç gümrükler tümüyle kaldırıldı. İmparator-

luk içinde deniz yoluyla yapılan ticarete uygulanan gümrükler ise ancak 20. yüzyılın başlarında kaldırılmıştır.

Soru 84: Reform girişimleriyle ekonominin dışa açılması arasındaki ilişki nedir?

Merkezî devletin reformlar yoluyla güçlenme ve İmparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma çabalarının çok önemli ve kendi çelişkilerini beraberinde getiren bir diğer boyutu daha vardı. Taşradaki unsurlar karşısında merkezî devletin gücünü artırmak, orduyu veya maliyeyi güçlendirmek için başlatılan girişimlerin pek çoğunda, Osmanlı yöneticileri Avrupalı devletlerin desteğine baş vurmak zorunda kalmışlardır. Gerçi Avrupa devletleri reform girişimlerini destekliyordu. Özellikle İngiltere, reformları ve Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini Doğu Akdeniz bölgesine ilişkin politikasının çok önemli bir parçası olarak görüyor ve bu sayede Rusya'nın sıcak denizlere inmesini engelleyebileceğini düşünüyordu. Ancak, Avrupa devletleri reform girişimlerine sağladıkları askeri, siyasal veya mali destek karşılığında, Osmanlı ekonomisinin dışa daha fazla açılması doğrultusunda taleplerde bulundular, baskı yaptılar. Böylece reform girişimleri, ilk aşamalarından itibaren Avrupa devletlerine ve özellikle dönemin en güçlü devleti İngiltere'ye ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması doğrultusunda verilen ödünlerle el ele yürümüştür.

Ancak, ekonomi dışa açıldıkça, Avrupa sermayesinin İmparatorluk içindeki gücü artıyordu. Bu süreç, Birinci Dünya Savaşı öncesinde İmparatorluğun birbirleriyle rekabet halindeki Avrupa devletleri arasında nüfuz bölgelerine ayrılmasına kadar uzanacaktır. Böylece merkezî devletin gücünü artırmak amacıyla başlatılan reform girişimleri, merkezî devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azalmasına yol açacaktır.

Tanzimat ve sonrasındaki reformların bu çelişkili niteliğini merkezî devletin Avrupa devletlerinin desteğini sağlamak için attığı hemen her adımda görmek mümkündür. Örneğin 1856 yılında Islahat Fermanı'yla yabancı sermaye yatırımlarına, 1867 yılında da yabancıların İmparatorluk'ta toprak satın almalarına izin verilmekteydi. Bu ödünleri dağıtırken Osmanlı yöneticileri, atılan adımların uzun dönemli iktisadî sonuçlarından çok, Avrupa devletlerinden kısa vadede sağladıkları siyasal ve mali desteği düşünüyordular.

Ekonominin dışa açılması ve Osmanlı maliyesinin Avrupa sermayesinin denetimi altına girmesi sürecindeki en önemli

dönüm noktaları, 1838 yılında imzalanan dış ticaret antlaşması, 1854 yılında başlatılan dış borçlanma süreci ve 1850'lerden itibaren demiryolları yapımı konusunda yabancı sermayeye verilen imtiyazlardır. Aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağımız gibi, bu dönüm noktalarının her birinde merkezi devlet askeri, siyasi veya mali güçlüklerle karşı karşıyaydı. Her dönüm noktasında, ekonominin dışa açılması doğrultusunda atılan her adımda, Osmanlı yöneticileri uzun vadeli iktisadi sonuçlardan çok, kısa vadede Avrupalı devletlerden sağlanacak siyasi veya mali desteği düşünüyordular.

Soru 85: 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması hangi koşullarda imzalandı, bu antlaşmanın uzun dönemli anlamı nedir?

1838 yılının 16 Ağustos günü Sadrazam Reşit Paşa'nın Boğaziçi'nde Balta Limanı'ndaki konağında Reşit Paşa ile İngiliz elçisi Ponsonby iki devlet arasında yeni bir ticaret antlaşması imzalıyorlardı. Bu Antlaşmayı aynı yıl Fransa ile, daha sonra da diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ve benzeri koşullar içeren diğerleri izleyecektir.

Balta Limanı Antlaşması, hem 19. yüzyılda hem de günümüzde pek çok tartışmaya konu olmuş, neredeyse bir simge durumuna gelmiştir. Bu nedenle Antlaşmanın içeriğini ve sonuçlarını ayrıntılı olarak incelemekte yarar vardır.

Antlaşma'nın getirdiği düzenlemelerin bir bölümü, Osmanlı Devleti'nin dış ticarete uyguladığı tekel düzeni ile özel sınırlamalara ve ek vergilere ilişkindi. 1838 öncesinde uygulanan ve Yedi Vahit olarak adlandırılan düzende, devlet bir malın herhangi bir yöredeki dış ticaretini, özellikle de ihracatını, bir özel kişinin tekeline bırakabiliyordu. Ayrıca, belirli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda, malların ihracatını yasaklayabiliyordu. Savaş dönemlerinde, maliyeye ek gelir sağlamak amacıyla dış ticarete olağanüstü vergiler uygulanabiliyordu. Balta Limanı Antlaşması ile dış ticaretteki bu tekeller düzeni kaldırılmakta ve devlet olağanüstü vergiler ya da sınırlamalar uygulama hakkından vazgeçmekteydi.

Böylece Osmanlı hammaddelerinin dış ticarete açılması kolaylaştırılmış oluyordu. Ayrıca, Osmanlı Devleti özellikle mali bunalım dönemlerinde başvurduğu önemli bir ek gelir kaynağını kaybetmekteydi. Nitekim bir sonraki savaş döneminde, Kırım savaşı sırasında, dış ticaretten ek vergi alınamayacak ve bunun da etkisiyle Avrupa para piyasalarında borçlanmanın yolu açıla-

caktır.

Balta Limanı Antlaşması'nın getirdiği düzenlemelerin bir diğer bölümü ise gümrük vergilerinin düzeyine ilişkindi. 1838 öncesinde Osmanlı Devleti hem ithalat hem de ihracat üzerinden yüzde 3 oranında gümrük vergisi almaktaydı. Ayrıca, yerli ve yabancı tüccarlar, mallarını İmparatorluk içinde bir bölgeden diğerine taşırlarken yüzde 8 oranında bir iç gümrük vergisi ödemek zorundaydılar. Balta Limanı Antlaşması ihracata uygulanan vergileri yüzde 12'ye çıkarıyor, ithalattan alınan vergiyi ise yüzde 5 olarak saptıyordu. Ayrıca, yerli tüccarlar iç gümrükleri ödemeye devam ederlerken, yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakılacaktı. Böylece yabancı tüccarlar önemli bir ayrıcalık elde etmiş oluyorlardı.

Kısa vadedeki sonuçları açısından ele alındığında, dış ticaret üzerindeki tekelleri ve diğer engelleri ortadan kaldıran düzenlemelerin gümrük vergilerine ilişkin düzenlemelerden daha önemli olduğu söylenebilir. Nitekim tekellerin ve devlet müdahalelerinin kaldırılmasından sonra hammadde ihracatında önemli artışlar görülmektedir.

Daha uzun vadede ise gümrük vergilerinin düzeylerine ilişkin düzenlemeler önem kazanmıştır. Gerçi Balta Limanı Antlaşması gümrük vergilerini önceki düzeylerden daha aşağılara çekmiyordu ama bu tür antlaşmayı imzalayarak Osmanlı Devleti kendi gümrük vergilerini Avrupa devletleriyle birlikte olarak saptamayı bir ilke olarak kabul etmiş oluyor ve böylece bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme hakkından vazgeçiyordu.

Antlaşma imzalandıktan sonra, Avrupa devletleri gümrük vergilerini daha da düşük düzeylere indirmek için elverişli koşulların oluşmasını beklediler. Nitekim 1860-61 yıllarındaki mali bunalım ve Lübnan siyasal bunalımı sırasında Osmanlı Devleti ihracattan alınan gümrük vergilerini yüzde 1'e indiren değişiklik maddesini imzalamak zorunda kaldı.

Ihracattan alınan vergiler Birinci Dünya Savaşı'na kadar yüzde 1 düzeyinde kaldı. İthalattan alınan vergiler ise Osmanlı yönetiminin çabaları sonucunda bir miktar artırılmış, 1861'de yüzde 5'ten yüzde 8'e, 1905'te yüzde 11'e ve 1908'de yüzde 15'e çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti 1838 Antlaşması'nı ancak Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra bir kenara itebilecek ve ancak savaşın getirdiği olağanüstü koşullarda daha bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilecektir.

Osmanlı yönetimi niçin böyle bir antlaşmayı imzaladı? Sadrazam Reşit Paşa ve daha sonraları Tanzimat reformlarını başlatacak diğer yöneticiler Serbest Ticaret'in yararlarına mı inanıyorlardı, yoksa İngiltere'nin oyununa mı gelmişlerdi? Dış

baskılara karşı niçin direnememişlerdi? Bu sorulara yanıt verebilmek için, Antlaşma'nın imzalandığı dönemin koşullarını uzun dönemli bir bakış açısıyla değerlendirmek gerekiyor.

1820'lere gelindiğinde İngiltere Sanayi Devrimi'ni tamamlamış ve Napolyon Savaşları sonucunda Fransa'yı yenerek dünya pazarlarında rakipsiz duruma gelmişti. Ancak, aynı yıllarda Sanayi Devrimi'ni yaşamakta olan diğer Avrupa ülkeleri korumacı önlemlerle İngiliz mamullerinin kendi pazarlarına girmesini engelliyorlardı. Bu durumda İngiliz ticaret ve sanayi sermayesi Avrupa dışındaki ülkelere yöneldi. 1820'lerden 1840'lara kadarki dönemde İngiltere, Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok ülkede, mümkünse yerel iktidarlarla anlaşarak, gerektiğinde ise silah gücü kullanmaktan çekinmeyerek, pek çok serbest ticaret antlaşması imzalamıştır.

İngiltere'nin Osmanlı ülkesiyle ticareti de 1820'lerden itibaren hızla büyümekteydi. Ancak, İngiliz tüccarlar Osmanlı yönetiminin müdahalelerinden ve koyduğu engellerden şikâyet ediyor, ticareti uzun dönemli bir yasal çerçeveye bağlamak istiyorlardı. Siyasal, askerî ve mali bakımlardan güçsüz durumda olan Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin serbest ticaret yönündeki baskılarına karşı direnmesi güçtü. Bilinmeyen, antlaşmanın imzalanıp imzalanmayacağı değil, ne zaman imzalanacağıydı. Zamanlamayı siyasal gelişmeler belirleyecekti.

İngiliz diplomasisinin beklediği fırsat Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla ortaya çıktı. Mehmet Ali Paşa Mısır'da dış ticareti devlet tekeline almış, elde ettiği gelirleri sanayileşmeye ve askerî harcamalara yöneltmişti. Dış ticaretteki devlet tekelleri İngiltere'nin Mısır'daki çıkarlarına darbe vururken, Mehmet Ali'nin askerî gücü Osmanlı saltanatını tehdit eder duruma gelmişti. Mehmet Ali Paşa'nın orduları karşısında uğranılan yenilgilerden sonra Osmanlı Devleti yalnızca Mısır'ı değil, Suriye'yi ve Anadolu'nun bir bölümünü kaybetmek tehlikesiyle karşı karşıyaydı.

Bir yandan Mehmet Ali Paşa, öte yandan da Rusya'nın artan nüfuzu karşısında Osmanlı yönetimi kurtuluşu İngiltere'ye sığınmakta buldu. Umulan, İngiltere'ye sunulan iktisadi ödünler karşılığında, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumasını sağlamaktı.

Balta Limanı Antlaşması işte bu koşullarda imzalanmıştır. Antlaşmayı Osmanlı devlet adamlarının bir gallet anında imzaladıkları bir belge olarak yorumlamak veya antlaşmanın uzun dönemli sonuçları hakkında Osmanlı yöneticilerinin iyimser beklentiler içinde olduklarını ileri sürmek hatalı olur. Osmanlı yönetimi, antlaşmanın iktisadi ve mali sonuçlarından habersiz

olmamakla birlikte, esas olarak siyasal nedenlerle masaya oturmuştur.

Antlaşma'nın iktisadi sonuçları, antlaşma imzalandığından bu yana tartışma konusu olmuştur. Daha 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, hacmi hızla büyüyen ithal mallarının rekabeti karşısında, pek çok yerli ve Avrupalı gözlemci, İstanbul, Bursa, Amasya, Diyarbakır, Halep ve Şam gibi merkezlerde özellikle iplik eğirme ve kumaş dokuma gibi faaliyetlerde el tezgâhlarının gerilemekte olduklarını vurguluyordu. Küçük imalathane sahiplerinin ve lonca çalışanlarının ithal mallarının yarattığı rekabetten şikâyetleri 19. yüzyıl boyunca sürmüştür.

Balta Limanı Antlaşması'nın el tezgâhları üzerinde yarattığı gerileme ve yıkım 20. yüzyılda da sık sık tartışıldı. Antlaşma 1960'ların ve 1970'lerin yoğun tartışma ortamında tekrar gündeme geldi. Pek çok yazar Antlaşmanın Osmanlı sanayinin çökmesine yol açtığını, eğer ekonomi kendi yolunda devam edebilse mümkün olabilecek gelişmeleri engellediğini ve nihayet Antlaşmanın kapitalist sanayileşmeye geçişi engellediğini savundular. Bu tezler üzerinde biraz duralım.

Birinci olarak, 19. yüzyılda dış ticaretin hızla genişlediği ve iç pazarları istila eden ithal mallarının rekabeti karşısında, zanaatlara dayalı yerli üretimin önemli gerilemeler gösterdiği doğrudur. Bir sonraki Soru'da daha ayrıntılı olarak tartışacağımız gibi, eldeki bilgiler 19. yüzyılda Anadolu'nun dış ticaretinin yaklaşık 15 kat kadar arttığını göstermektedir. Daha da çarpıcı bir örnek verelim: Avrupa'dan ithal edilen pamuklu tekstil ürünlerinin hacmi 1820'den 1914'e kadar 100 kattan fazla artış göstermiştir. Ancak, ithalatın gösterdiği hızlı büyümeyi tümüyle masa başında imzalanan bir belgeye bağlamak yanlış olur. Sanayi Devrimi'ni tamamlamış Avrupa ile el tezgâhlarına dayalı Osmanlı üretim yapısı arasındaki farklar büyüktü. Nitekim, Avrupa'dan pamuklu tekstil ve diğer mamul malların ithalatındaki hızlı büyüme Balta Limanı Antlaşması'ndan çok önce, 1820'lerde başlamıştır.

İkinci olarak, pek çok gözlemci ve yazar Osmanlı zanaatlarının tümüyle yıkılıp silindiği izlenimini vermektedir. Oysa son yıllarda yapılan araştırmalar yerli imalat faaliyetlerinin önemli bir direnme gösterdiklerine işaret etmektedir. Yine ithal mallarının rekabetinin en güçlü olduğu pamuklu tekstil dalından örnekler verecek olursak, yüzyılın ortalarındaki önemli gerilemeden sonra yerli iplik eğirmeciliği silinmiş, ancak yerli kumaş dokumacılığı varlığını sürdürebilmiştir. Yerli dokumacılar daha ucuz ve daha dayanıklı olan ithal malı ipliği kullanarak ancak İngiliz sanayiinin üretmediği kumaşları üreterek ve bu tür ku-

maşlarla varolan talebi körüklemeye, beğeniler yaratmaya çalışarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

En ileri teknolojiyi, yüksek emek verimliliğini sağlayan makineleri kullanan Avrupa sanayii karşısında bu direnişin ancak Osmanlı emekçilerinin düşük ücretleri kabul etmeleri sayesinde sürdürülebildiğini de belirtmek gerekiyor. Bir başka deyişle, 19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz sanayiindeki işçi ücretleri artarken, Anadolu'da geleneksel el tezgâhlarında çalışanlar düşük ücretlerle yetinmek zorunda kalmışlardır. Bugün az gelişmişliğin önemli bir boyutu olarak kabul edilen, düşük ücretler gerektiren emek yoğun üretim dallarında uzmanlaşma olgusunun kökenlerini 19. yüzyıldaki bu tür gelişmelerde bulmak mümkündür.

Balta Limanı Antlaşması'na ilişkin olarak yakın geçmişte yapılan yorumlar içinde en sorunlu olanı, Osmanlı ekonomisinin var olan gelişme çizgisini ya da Antlaşma'nın Osmanlı sanayiinin kapitalizme geçişini engellediği tezidir. Oysa 19. yüzyıl başlarında Anadolu'da mamul mallar üretimi incelendiğinde, üretimin geleneksel loncalar çevresinde örgütlendiği, küçük ve orta ölçekli atölyelerde geleneksel el tezgâhlarının kullanıldığı ve bu işletmelerdeki sermaye birikiminin sınırlı kaldığı ortaya çıkmaktadır. İthal mallarının rekabeti karşısında hem direnen hem de gerileyen bu yapıların bir Sanayi Devrimi eşiğinde olduklarını söylemek mümkün değildir.

Sonuç olarak, Balta Limanı Ticaret Antlaşması 18. yüzyılın sonlarından itibaren dünya ölçeğinde değişmeye başlayan iktisadi, siyasal ve askeri dengeleri ve Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki eşitsiz ilişkileri yansıtmaktadır. Antlaşmanın kendi başına Osmanlı sanayiini yaktığını ileri sürmek yanıltıcı olur. Kaldı ki, gerileyen ya da yıkılan yapıların geleneksel zanaatlara dayandığını, kapitalizme geçiş sürecinde olmadıklarını da biliyoruz.

Ancak, uzun vadeli olarak bakıldığında bu antlaşmanın Osmanlı Hükümetlerinin bağımsız dış ticaret politikası izleyebilme seçeneğini ortadan kaldırdığını da görüyoruz. 1830'larda değil ama 19. yüzyılın sonlarına doğru, Anadolu'da ve İmparatorluğun diğer yörelerinde ücretli işçi çalıştırarak mamul mallar üretecek kapitalist fabrika kurma girişimleri başladığında, gümrükleri yeterince yükseltmek mümkün olmayacak ve biraz da bu nedenle, sanayileşme girişimleri açık ekonomi koşullarında çok yavaş ve çok cılız olarak ilerleyecektir. Lozan barış görüşmelerinde bile, Avrupa devletleri Cumhuriyet hükümetlerinin kendi dış ticaret politikalarını saptayabilmek hakkına karşı direnmişler ve Cumhuriyet hükümeti ancak 1929 yılından sonra

bu seçeneğe kavuşmuştur.

Soru 86: 19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti ne gibi uzun dönemli eğilimler gösterdi?

18. yüzyılın sonlarında hatta 19. yüzyılın başlarında Osmanlı dış ticaretinin hacmi, İmparatorluk içindeki toplam üretimin yüzde 1 ya da 2'sini aşmıyordu. Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Mısır gibi geniş alanları kapsayan İmparatorluğun kendi içindeki ticaret dış ticaretten çok daha önemli gözükmekteydi. Ayrıca, İmparatorluğun Orta Doğu ve Doğu Avrupa bölgeleriyle olan ticareti, Batı Avrupa ile olan ticaretinden daha fazla önem taşı-maktaydı.

Avrupa'da Napolyon Savaşları'nın sona ermesinden Birinci Dünya Savaşına kadar geçen yaklaşık yüz yıllık sürede bu tablo hızla değişti. Osmanlı ekonomisinin sanayileşmiş Batı ve Orta Avrupa ülkeleriyle olan bağları güçlendi. Osmanlı ekonomisi gıda maddeleri ve hammadeler ihraç eden, buna karşılık mamul mallar ve belirli gıda maddeleri ithal eden bir ekonomi durumuna geldi.

19. yüzyıl boyunca İmparatorluk sık sık toprak ve nüfus kaybına uğradığı için, dış ticaretin hacmindeki artışı saptamak güç olmaktadır. Yine de bu konuda basit hesaplamalar yapmak mümkün gözüküyor. Elimizdeki sınırlı veriler, 18. yüzyıl boyunca Osmanlı dış ticaretinin yaklaşık bir kat arttığına işaret ediyor. Buna karşılık, 1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Osmanlı dış ticaretinin 10 kattan daha fazla arttığını söyleyebiliriz. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ekonomisinin toplam üretiminin yüzde 10'dan fazlası ihraç edilmekteydi. Bu durumda 20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı ekonomisinin Cumhuriyet Türkiye'si'nden daha yüksek oranlarda dünya ekonomisine açılmış olduğu söylenebilir. İmparatorluk içindeki kent pazarları için yapılan üretim de dikkate alındığında, bu veriler tarımsal meta üretiminin yaygınlaşmış olduğuna işaret etmektedir.

Tütün, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, afyon, meşe palamudu, fındık, pamuk ve zeytinyağı gibi tarımsal ürünler 20. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun temel ihraç mallarını oluşturuyordu. Osmanlı ihracatının önemli bir özelliği de ürünlerin çeşitlilik göstermesi, hiçbir ürünün toplam ihracat içindeki payının yüzde 12'yi aşmamasıdır. Bu durumda Osmanlı tarımında tek bir ürünün büyük ağırlık kazanmış olmasından söz etmek mümkün değildir. İhracat arasında önemli yer tutan tek

mamul mal kalemi ise elde dokunan halı ve kilimlerdi.

Öte yandan, ithalatın yarından fazlası mamul mallardan, özellikle de pamuklu ve yünlü tekstil ürünlerinden oluşuyordu. 19. yüzyıl boyunca yerli zanaatlar ithal malı kumaşların rekabeti karşısında hem direnmiş, hem de gerilemiştir. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, kentlisiyle köylüsüyle, yoksuluyla zenginiyle Anadolu ve İmparatorluk nüfusu ya ithal malı pamuklu kumaş ya da ithal malı pamuklu iplik kullanılarak İmparatorluk içinde dokunmuş pamuklu kumaş kullanmaktaydı. Tekstil ürünleri ve giyim eşyalarının yanı sıra Osmanlı ekonomisi demiryolları malzemeleri, silah ve cephane, çeşitli makineler ve diğer mamul malları da ithal etmekteydi.

Osmanlı ithalatı içinde gıda maddelerinin de önemli bir yeri vardı. Şeker, çay, ve kahve gibi İmparatorluk içinde üretilmeyen malların ithal edilmesini doğal karşılamak gerekiyor. Ancak bunlara ek olarak, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı ekonomisi önemli miktarlarda buğday, un ve pirinç ithal etmekteydi. Tarıma dayalı bir ülkenin hububatta kendine yeterli olamamasının bir nedeni, ülke içi ulaştırma ağının zayıflığıydı. Örneğin, deniz yoluyla Balkan ülkelerinden ve Rusya'dan ithal edilen buğday, İstanbul pazarında İç Anadolu'dan gelen buğdaydan daha ucuza satılabiliyordu. Hububat ithalatının diğer nedeni ise yürürlükteki dış ticaret antlaşmalarının korumacı gümrük tarifelerini engellemesiydi. Oysa aynı yıllarda pek çok Avrupa devleti gümrük duvarları koyarak kendi hububat üreticilerini dış rekabete karşı korumaktaydı.

19. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinin bir diğer özelliği de sanayileşmiş Avrupa ülkeleri arasında sürekli bir rekabete sahne olmasıdır. 18. yüzyılda Doğu Akdeniz bölgesinin Batı Avrupa ile ticareti Marsilya limanında üslenen Fransız tüccarların denetimindeydi. Ancak, Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları'ndan sonra Fransa'nın iktisadi gücü gerilerken, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Doğu Akdeniz'de de İngiltere konumunu güçlendirmişti. 1820'lerden itibaren İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ihracatı artmaya başladı. Sanayi Devrimi'nin önemli ürünleri pamuklu kumaş ve pamuk ipliği bu ihracatta önemli yer tutuyordu. Balta Limanı Antlaşması'yla Osmanlı hükümetleri tarımsal mallara ihracat yasağı koyma hakkından vaz geçince, Osmanlı ihracatı da hızla artmaya başladı.

İngiltere'nin dünya pazarlarında rakipsiz olduğu bir dönemde imzalanan ticaret antlaşmalarının en fazla İngiltere'nin işine yaraması beklenirdi. Nitekim, 1870'lerin sonuna kadarki dönemde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun ve özellikle Anadolu'nun dış ticareti içindeki payı giderek arttı. Buna karşı-

lık, Fransa 18. yüzyıldaki konumunu bir daha elde edemedi. 19. yüzyılın en önemli sanayi dalı olan pamuklu tekstilde Fransız mamulleri İngiliz ürünleriyle rekabet edemiyordu. İmparatorluğun Balkan vilayetlerinin dış ticareti ise daha çok Avusturya ve Rusya'ya yönelmekteydi.

1880'lerden itibaren Osmanlı dış ticaretine damgasını vuran bir gelişme Alman-İngiliz rekabeti ve Osmanlı dış ticaretinde Almanya'nın hızla artan payıdır. 1870'lerde İngiltere dünya pazarlarındaki gücünün doruğuna ulaşmıştı. 1880'lerden itibaren Alman sermayesi demir-çelik, kimya sanayii ve diğer dallardaki üstünlüğü ile devletin ve büyük bankaların desteğini kullanarak, saldırgan bir dış ticaret politikası izlemeye ve İngiltere'yi dünya pazarlarında geriletmeye başladı.

Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ile İngiltere ve bir ölçüde de Fransa arasındaki rekabetin en yoğun olduğu ve Alman bankalarının ve devletin desteği sayesinde Alman ticaret sermayesinin kazançlarının en belirgin olduğu alanlardan biridir. Örneğin Deutsche Bank, Anadolu ve Bağdad Demiryolları'nın yapımı için gerekli finansmanı sağlayarak Anadolu'da Alman sanayii için yeni pazarlar ve hammadde kaynaklarının geliştirilmesine önayak olmuştur. Öte yandan, Alman bankaları Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'dan yaptığı ithalatın finansmanı için önemli miktarlarda ticarî kredi sağlamışlardır. Ancak bu çabalara karşın, pamuklu tekstil dalındaki üstünlüğü sayesinde İngiltere Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı ithalatı ve ihracatında en büyük payı elinde tutmayı başardı.

Soru 87: 19. yüzyılda Anadolu'daki tarımsal yapıların en önemli özellikleri nelerdi?

18. yüzyılda âyanın artan gücüne karşın Anadolu'da büyük ölçekli tarımsal işletmelerin sınırlı kaldığına, çiftlik olarak adlandırılan toprakların büyük bir bölümünün bile ortakçılık yapan köylü haneleri tarafından ekildiğine kitabın Dördüncü Bölüm'ünde değinmiştik. Bir başka deyişle, 18. yüzyılda Anadolu'da âyanın güçlenmesine karşın, küçük üreticilik tarımsal yapıların temelini oluşturuyordu. Tımar düzeninin çözülüşü büyük işletmelerin yaygınlaşması anlamına gelmemişti.

Küçük köylü işletmeleri 19. yüzyıl boyunca da önemlerini korudular. Gerçi 19. yüzyıl Anadolu tarımında küçük ve orta mülkiyetin yanı sıra büyük toprak mülkiyeti de görülmekteydi. Ancak büyük toprak sahipleri, topraklarını, ücretli işçiler kullanan kapitalist işletmeler biçiminde değil, ortakçılık yoluyla

köylü hanelerine kiralayarak işletmeyi tercih ediyorlardı. 19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazarlara yönelen tarımsal meta üretiminin önemli bir bölümü küçük ve orta ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Köylü işletmelerinin önemlerini korumalarının nedenlerini Anadolu toplumsal kuruluşunun özelliklerinde aramak gerekiyor. Bunların arasında önce devletin rolü üzerinde duracağız.

Daha önce değindiğimiz gibi, II. Mahmud'un merkezi devleti güçlendirme çabaları ilk aşamadan itibaren taşradaki âyana ve taşradaki muhalefetin iktisadi temellerine yönelmişti. Kırsal alanları daha yakından denetleyebilmek ve tarımsal artığın daha büyük bir kısmına el koyabilmek için merkezi devlet, miri topraklar üzerindeki fiili mülkiyeti sınırlandırmaya, âyanın elindeki çiftliklerin bir bölümünü müsadere etmeye başladı. Bu önlemlerin ne kadar başarılı olduğunu söylemek güçtür. Ancak, Batı Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerindeki uygulamaların yanı sıra Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi merkezi devletin gücünün her zaman daha sınırlı kaldığı bölgelerde bile kimi Kürt aşiret reislerinin topraklarının ellerinden alındığı ve bu toprakların bir bölümünün köylülere dağıtıldığı anlaşılmaktadır.

Daha da önemli olarak merkezi devlet, âyanın iktisadi gücünün temelini oluşturan devlet adına vergi toplama imtiyazını ellerinden almak için çaba gösterdi. Örneğin 1813 yılında merkezi devlet Karaosmanoğlu ailesinin Batı Anadolu'daki devlet adına vergi toplama tekelini kırmak amacıyla, bu aile dışından bir kişiyi yörenin vergi toplama işlerinden sorumlu olarak atadı.

Âyanın iktisadi güç kaynaklarını daraltma ve İstanbul'a ulaşan vergi gelirlerini artırma çabaları Tanzimat Fermanı'yla yeni bir aşamaya ulaştı. Merkezi devlet iltizam düzenini iptal ediyor, tüm vergileri kendi memurları aracılığıyla toplamaya başlıyordu. Ancak, merkezi devletin kırsal alanlardaki gücünün yeterli olmadığı anlaşıncı, üç yıl sonra bu girişimden vaz geçildi, iltizam yöntemine geri dönüldü. 19. yüzyılın geri kalan bölümünde yerel unsurlar mültezimlikleri ellerinde tutarak tarımsal artığın bir kısmına el koymayı sürdürdüler. Böylece yüzyılın ilk yarısındaki çabalarıyla merkezi devlet taşradaki âyanın gücünü geriletebilmiş, ancak yerel unsurları tümüyle devreden çıkaracak gücünün olmadığı da anlaşılmıştır. İltizamın kaldırılamaması merkezi devletin gücünün sınırlarını yansıtmaktadır.

19. yüzyılda devletle yerel unsurlar arasındaki dengeleri değiştirebilecek, toprak mülkiyeti biçimleri üzerinde önemli etkileri olabilecek bir etken de 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'dir. Arazi Kanunnamesi ile devlet toprakta özel mülkiyeti tanııyor, toprağın alım satımını serbest bırakıyordu. Merkezi devlet

açısından Kanunname'nin en önemli amaçları, bir yandan âyanın ve diğer yerel unsurların gücünü sınırlamak, öte yandan da tarımsal üretimi geliştirerek vergi gelirlerini artırmaktı. Ancak, Arazi Kanunnamesi'nin uzun dönemde ne gibi sonuçlar yarattığını değerlendirmek güçtür. Toprak üzerindeki fiili mülkiyet yapılarının siyasal, toplumsal ve iktisadi pek çok etken tarafından belirlendiğini dikkate alarak, 1858 Kanunnamesi'nin kendi başına etkilerinin sınırlı kaldığını söylemek gerçekçi olacaktır.

Kırsal alanlarda büyük toprak sahiplerinin güçlenmesi bu kesimin tarımsal artıktaki payını devlet aleyhine genişletmesi anlamına gelecekti. Oysa küçük üreticiler, kolaylıkla vergilendirilebilen bir kesim olarak, merkezi devletin mali temelini oluşturuyorlardı. Nitekim 19. yüzyıl boyunca merkezi devlet bir yandan yerel unsurların ve büyük toprak sahiplerinin gücünü sınırlamaya çalışırken, öte yandan da küçük ve orta ölçekli işletmelerdeki köylü üreticileri ağır biçimde vergilendirmiştir.

Öşür ile hayvanlardan alınan ağnam, merkezi devletin en önemli gelir kaynaklarını oluşturuyordu. Tanzimat Fermanı, İmparatorluğun farklı bölgelerinde farklı oranlarda toplanmakta olan öşürü her yerde gayri safi üretim üzerinden yüzde on olarak saptıyordu. Ancak, devletin mali bunalımının yoğunlaştığı dönemlerde öşürün oranı yüzde 15'e kadar yükselmiştir. İltizam sisteminin sürdürülmesi küçük üreticilerin üzerindeki vergi yükünü daha da artırmıştır. Hasat yerine gelen mültezim, kendi takdirine göre her üreticinin ödeyeceği miktarı saptamaktaydı. Böylece büyük toprak sahipleri kollanıyor, küçük üreticiler çok daha yüksek oranlarda vergi ödüyorlardı.

19. yüzyıl boyunca küçük üreticiliğin varlığını sürdürebilmesinin bir diğer nedeni de Anadolu'da kırsal alanlarda emeğin göreceli kıtlığı, toprağın ise göreceli bolluğudur. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Anadolu'da toplam nüfus 16. yüzyılın sonlarındaki düzeyinin altında bulunuyordu. 19. yüzyıl boyunca nüfusun artmasına karşın, Anadolu'nun pek çok yöresinde emek kıtlığı kendini duyurmaya devam etti.

Ekilebilir toprakların göreceli bolluğu ise aynı madalyonun öteki yüzünü oluşturuyordu. Ulaştırma olanakları sağlandığında ya da dış talep arttığında, yeni toprakların üretime sokulabilmesi, 19. yüzyıl boyunca toprak kıtlığının yaygın bir sorun olmadığını göstermektedir. Ayrıca, yüzyıl boyunca tarımsal teknolojide önemli değişiklikler görülmemesine karşın, tarımsal nüfusun artışıyla birlikte işlenen toprak miktarlarının ve tarımsal üretimin de artması, yeni toprakların kolaylıkla üretime açılabilirliğini gösteren bir diğer kanıttır.

Emeğin göreceli kıtlığı ve üretime sokulabilecek toprakların

bolluğu, küçük üreticilerin büyük toprak sahipleri karşısındaki pazarlık ve direnme gücünü artırmaktaydı. Anadolu'nun pek çok yöresinde en önemli üretim aracı olan bir çift öküz ile yüz-yıllardır kullanılmakta olan temel üretim aletlerini sağlayabilen köylüler, kendi topraklarını işleyebiliyorlardı. Ekilebilir toprakların varlığı nedeniyle kırsal alanlarda ücretler her zaman yüksek kalmış, ücretli işçi çalıştıran büyük kapitalist işletmeler Çukurova'nın dışında yaygınlaşmamıştır. Boş toprakların olmadığı yörelerde, ya da boş topraklar olduğu halde bir çift öküzü olmayan, kötü hasatlar ve sürekli borçluluk nedeniyle öküzlerini elden çıkarmak zorunda kalan köylü haneleri ise ağaların topraklarında ortakçı olarak çalışmak zorunda kalıyorlardı.

Yaratılan tarımsal artığa el koyanlar yalnızca devlet, mültezimler ve büyük toprak sahipleri değildi. Verimliliğin düşük olması, üretimin hava koşullarına bağıllığı ve devlet vergileriyle mültezimlerin baskılarının ağırlığı nedeniyle, hem kendi topraklarını işleyen küçük ve orta ölçekli üreticiler, hem de ağaların topraklarını işleyen kiracılar tefecilere sürekli olarak borçluydular. Tefecilik Anadolu'nun farklı yörelerinde farklı kesimlerin denetimindeydi. Toprak ağalarının güçlü olduğu yörelerde ağalar aynı zamanda faizle borç da veriyorlardı. Böylece büyük toprak sahipleri yalnızca artıktan daha büyük bir pay almakla kalmıyor, gerekirse tefecilik yoluyla kendilerine bağladıkları köylüleri topraklarında kiracı olarak kullanıyorlardı. Küçük mülkiyetin egemen olduğu, meta üretiminin daha yaygın olduğu yörelerde ise tefecilik faaliyetleri üreticinin malını satın alan tüccarların, mültezimlerin ve kentlerde oturan diğer kesimlerin elindeydi.

Soru 88: Tarımsal mallar ihracatındaki hızlı artışlar ve Anadolu dışından gelen göçmen dalgaları 19. yüzyıl Anadolu tarımını nasıl etkiledi?

19. yüzyıl Anadolu tarımına uzun dönemli bir bakış açısıyla yaklaşarak, 1800 yılındaki yapıları Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yapılarla karşılaştırdığımızda, görülen en önemli değişiklik teknolojiye veya tarımsal artığa el konuş biçimlerinde değildir. Küçük üreticilik ve esas olarak aile emeği ile bir çift öküze dayalı üretim süreci, birkaç ufak yöre dışında, ağırlığını korumuştur. 19. yüzyıl Anadolu tarımında görülen en önemli değişiklik, tarımsal meta üretiminin, bir başka deyişle pazar için üretimin, yaygınlaşması, Anadolu köylülerinin önceki dönemlerden çok daha güçlü bir biçimde pazar ilişkilerinin içine çekilmeleridir.

Pazar için üretimin yaygınlaşmasının iki temel nedeni vardır. Birincisi, daha önce Soru 86'da tartıştığımız gibi, 19. yüzyıl boyunca Anadolu'dan Avrupa pazarlarına yapılan ihracat büyük artışlar göstermiştir. Bu ihracatın yüzde 90'dan fazlası tütün, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, afyon, fındık, zeytinyağı ve hububat gibi tarımsal mallardan oluşuyordu. İkinci olarak, yüzyıl boyunca Anadolu'nun ve bu arada kentlerin nüfusu artmış ve demiryolları yapımının da etkisiyle iç pazarlar için tarımsal üretim genişlemiştir. Şimdi 19. yüzyıldaki demografik gelişmeler üzerinde biraz daha ayrıntılı olarak duralım.

19. yüzyıl boyunca Anadolu'un ve daha genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmayan bölgelerin nüfusu sürekli olarak arttı. Örneğin, bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanların nüfusunun 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde 8-9 milyondan Birinci Dünya Savaşı öncesinde 16-17 milyona yükseldiği tahmin edilmektedir. Bu hızlı artışın bir bölümü nüfusun kendi büyümesinden kaynaklanıyordu. Ancak bunun yanı sıra, yüzyıl boyunca İmparatorluk'tan ayrılan bölgelerdeki Müslüman nüfus, Kırım'dan, Kafkaslar'dan, Sırbistan'dan, Bulgaristan'dan, Makedonya'dan ve Ege'deki adalardan Anadolu'ya göç etmiştir. Buna karşılık, Birinci Dünya Savaşı öncesinde bir miktar Rum ve Ermeni nüfus da Anadolu ve Ege adalarından Kuzey ve Güney Amerika'ya göç etmiştir. Ancak, ayrılanların sayıları gelenlerle karşılaştırıldığında çok sınırlı kalmaktadır.

19. yüzyılda Anadolu'ya göç eden nüfus içinde üç büyük unsur görülmektedir. İlk olarak Kırım'dan Rumeli'ye ve Anadolu'ya göçler 1780'lerde başlamış ve özellikle 1850'lerde ve 1860'larda büyük miktarlara varmıştır. İkinci olarak, Kafkasya'dan Rumeli'ye ve Anadolu'ya göç eden Çerkezler de en yoğun olarak 1850'lerde ve 1860'larda gelmişlerdir. Nihayet, Balkalar'dan ve Makedonya'dan Anadolu'ya gelen nüfus ise 1877-78 Rus Savaşı ile ve 1912-13 Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında göç etmiştir. Balkanlar'dan gelen nüfus içinde daha önce Kırım ve Kafkasya'dan Rumeli'ye geçenler de bulunmaktaydı.

Kabaca bir hesapla, bu üç göç hareketinin her birinde yüzyıl boyunca gelen nüfusun bir milyonu aştığı, bir buçuk milyona yaklaştığı tahmin edilmektedir. Bu durumda Anadolu nüfusunun 19. yüzyılda gösterdiği toplam artışın yaklaşık olarak üçte birinin, belki de biraz daha fazlasının, dış göçlerden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Osmanlı yönetimleri gelen nüfusun kırsal alanlara yerleştirilerek tarımla uğraşmasını özendirmeye çalışmıştır. Yüzyıllar boyunca deniz yoluyla İstanbul'un hububatını sağlayan Balkan bölgelerinin İmparatorluk'tan ayrılması, Osmanlı yönetiminin

dikkatlerini Anadolu'ya çevirmesine yol açmıştı. Öte yandan, Anadolu'da tarıma elverişli topraklar işlenmeden boş duruyordu. 1857 yılında çıkarılan bir kararname ile gelen nüfusa devlet mülkiyetindeki topraklar verildiği gibi, Rumeli'ye yerleşen ve tarımla uğraşmaya başlayan göçmenlere altı yıl, Anadolu'da tarımsal üretime başlayanlara ise on iki yıl süreyle vergi bağışıklığı tanındı.

Göçmenlerin büyük bir kısmı zaten kırsal alanlardan geliyordu. Savaş koşullarında göç etmek zorunda kaldıkları için yollarında önemli bir para veya mal varlığı getirmemişlerdi. Anadolu'ya gelenlerin çoğunluğu, ekime elverişli boş toprakların bulunduğu bölgelere ve İç Anadolu'da demiryolu çevresine yerleştirildi. Hububat üretimine çok elverişli olan Eskişehir-Ankara-Konya üçgeni, Isparta, Bursa, Balıkesir yöreleriyle Karadeniz ve Ege kıyıları gelen nüfusun en fazla yerleştiği yerler oldu.

Göçmenlerin bir bölümü ise İstanbul ve diğer kentlerde yaşamaya başladılar. Toplam nüfusun artışıyla birlikte hem tarımsal üretim ve hem de kent pazarları için üretim genişlemeye başladı. 1890'lardan itibaren Konya-İstanbul ve Ankara-Eskişehir demiryolu hatlarının devreye girmesiyle birlikte, iç pazarlar için hububat üretiminde önemli artışlar oldu. İstanbul'un tükettiği buğdayın bir bölümü İç Anadolu'dan gelmeye başladı.

Dış göçlerin yalnızca demografik ve iktisadi alanlarda değil, toplumsal ve kültürel alanlarda da sonuçları günümüze kadar uzanan geniş etkileri olmuştur. Dalga dalga Anadolu'ya ulaşan bu nüfus hareketlerini 19. yüzyılın en önemli toplumsal gelişmeleri arasında görmek gerekir.

Şimdi tarımsal mallar ihracatındaki ve Anadolu nüfusun-
daki artışların tarımsal meta üretimi üzerindeki etkilerini göstermek üzere bir iki sayı verelim. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Anadolu'daki tarımsal üretimin yüzde 20'ye yakın bir bölümünün ihraç edildiği tahmin edilmektedir. Öte yandan, yine aynı tarihlerde bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanlardaki nüfusun yaklaşık yüzde 20'si kentlerde yaşamaktaydı. Kentli nüfusun tükettiği tarımsal malların büyük bir bölümü de kırsal alanlardaki üretimle karşılanıyordu. Bu kaba veriler Birinci Dünya Savaşı öncesinde Anadolu tarımında meta üretiminin ne ölçüde yaygınlaşmış olduğunu çarpıcı bir biçimde ortaya koyuyor.

Ancak, tarımın pazara yönelik süreci Anadolu'nun her bölgesini aynı ölçüde etkilememiştir. İhracata yönelik meta üretimi esas olarak Batı Anadolu, Marmara ve Doğu Karadeniz bölgeleriyle Adana yöresinde yoğunlaşmıştır. Demiryollarının yapımın-

dan sonra Orta Anadolu bölgesi de uzun mesafeli pazarlara yönelmiştir. Buna karşılık, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri 19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazarlardan kaynaklanan gelişmelerin büyük ölçüde dışında kalmıştır. Balkanlar'dan ve Karadeniz'in kuzeyinden Anadolu'ya yönelen göçlerden de fazla etkilenmeyen bu bölgelerde tarımsal meta üretiminin artışı sınırlı kalmıştır.

Soru 89: 19. yüzyıl Anadolu tarımında toprak mülkiyeti ve kiralılık ilişkileri bölgelere göre ne gibi farklılıklar göstermekteydi?

19. yüzyıl Anadolu tarımında küçük ve orta ölçekli işletmelerin önemli bir yeri vardı. Büyük toprak sahiplerinin topraklarını büyük ölçekli birimler olarak işletmek yerine küçük parçalara bölerek köylü hanelerine kiralamayı tercih etmelerinin de etkisiyle, pazar için yapılan üretimin önemli bir bölümü küçük ve orta ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilmekteydi.

Ancak, bu tablo Anadolu ölçeğinde genel olarak doğru olmakla birlikte, mülkiyet ve kiralılık ilişkileri, meta üretiminin yaygınlık derecesi, iklim ve toprak koşulları, üretimin bileşimi gibi temel konularda bölgeden bölgeye önemli farklılıklar görülmekteydi. Hatta, 19. yüzyıl Anadolu tarımının en önemli özelliklerinden birinin bölgesel farklılıklar olduğu söylenebilir. 19. yüzyıl boyunca kapitalizmin ve meta üretiminin yayılışı sürecindeki eşitsizlikler bölgesel farklılıkları artırmıştır. Bu farklılıkların irdelenmesi, hem 19. yüzyıldaki yapıların, hem de 20. yüzyıla aktarılan mirasın daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Elverişli toprak ve iklim koşulları ile ana limanlara yakınlık sayesinde Batı Anadolu, 18. yüzyılda Anadolu'nun ihracata en fazla yönelen bölgesi durumundaydı. 19. yüzyılda tarımsal mallar ihracatı hızla büyürken bu eğilim daha da güçlendi. Yüzyıl boyunca üzüm, incir, tütün, pamuk, zeytinyağı gibi ürünler Batı Anadolu'nun ve özellikle İzmir'in hinterlandının temel ihraç mallarını oluşturdu.

18. yüzyılda Batı Anadolu'da âyanın, hem devlet adına vergi toplaması nedeniyle hem de geniş toprakların fîli sahibi olarak büyük iktisadi gücü vardı. Ancak, 19. yüzyılın başlarındaki merkezileşme girişimleri sırasında âyanın siyasal gücü sınırlandı, devlet adına vergi toplama tekelleri ellerinden alındı. Denetimleri altındaki toprakların bir bölümü de ellerinden alınarak Türk ve Rum küçük üreticilere dağıtıldı. Yüzyılın geri kalan bölümünde Batı Anadolu bölgesinde büyük toprak mülki-

yetiyle küçük ve orta mülkiyet birlikte var oldular. Yıl boyu ücretli işçi kullanan büyük işletmelere de rastlanmakla birlikte, büyük toprak sahiplerinin çoğunluğu topraklarını ortakçılık yoluyla köylü hanelerine kiralayarak işletmeyi tercih ediyorlardı.

İzmir yöresindeki önemli gelişmelerden biri, 1867 yılında yabancılara toprak mülkiyeti hakkının tanınmasından sonra, İngiliz sermayedarların büyük miktarlarda toprak satın alarak kapitalist çiftlikler kurmaya girişmeleridir. Ancak, toprağın görece bol ve emeğin görece kıt olduğu Batı Anadolu koşullarında, İngiliz sermayedarları büyük işletmeleri için gerekli olan ücretli işçileri kolayca sağlayamadılar. Kendi topraklarını işleyen ya da ortakçılık yapan köylüleri topraklarından koparamadılar. Kısa bir süre sonra da bu girişimlerden vaz geçerek topraklarını satmak zorunda kaldılar.

Bu projenin ve Anadolu'ya Avrupalı nüfus yerleştirmeyi amaçlayan diğer girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanması, Anadolu toplumsal kuruluşunun özellikleri hakkında bize önemli ipuçları vermektedir. Avrupalılar'ın sömürge yönetimleri kurabildikleri ülkelerde, sömürge idareleri gerektiğinde vergiler koyarak veya zor kullanarak var olan üretim ilişkilerini parçalamakta, kırsal alanlarda ücretli işçiler yaratabilmekteydi. Oysa Osmanlı Devleti siyasal bağımsızlığını kaybetmemişti ve küçük üreticiler devletin malî temelini oluşturuyorlardı. Osmanlı yöneticileri, İngiliz sermayedarlarının baskılarına karşın, köylü üreticileri topraklarından koparmak için zor kullanmaya yanaşmamışlardır.

İhracata yönelik tarımsal meta üretiminin yaygınlaştığı diğer iki bölge ise Doğu Karadeniz ile Çukurova'ydı. Doğu Karadeniz bölgesindeki fındık ve daha sonraları tütün ihracatı genişlerken, küçük işletmeler önem kazandılar. Çukurova'da ise 1860'larda ovanın tekrar kurutulmasından sonra, yörenin verimli toprakları yerel olarak güçlü kesimlerin eline geçti. Ovada pamuk üretimi gelişmeye başlarken emek darlığı önemli bir sorun oluşturuyordu. Bu durumda hem büyük toprak sahipleri, hem de tarımsal üretimden sağladığı vergi gelirlerini artırmak isteyen merkezi devlet, yöredeki göçebe Türkmenler'in ovada yerleşmelerini ve yöreye mevsimlik işçi akımını destekledi.

20. yüzyılın başlarında, Bağdat Demiryolu'nun İç Anadolu'yu aşarak Mersin'e varması ve Mersin-Tarsus bağlantısının İngilizler'den satın alınmasıyla Çukurova yöresinde Alman nüfuzu arttı. Alman sermayesinin elindeki Demiryolu Şirketi, yüksek nitelikli tohum kullanmaları, Almanya'dan tarımsal araç ve makineler ithal edebilmeleri için toprak sahiplerine kredi sağla-

maktaydı. Öte yandan, 100 bine yakın göçmen işçi her yıl Harput, Bitlis ve Musul gibi uzak yörelerden kalkarak ovadaki büyük işletmelere pamuk toplamaya gelmekteydi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Çukurova, İmparatorluk içinde tarımın en fazla ticarileştiği, kapitalist üretim ilişkilerinin en fazla yayıldığı yöre olmuştu.

İç Anadolu bölgesinde ise deve kervanlarıyla yapılan taşımacılığın yüksek maliyeti nedeniyle, uzun mesafeli pazarlar için yapılan üretim tiftik ve afyon gibi mallarla sınırlı kalmaktaydı. Ancak, 1890'ların başlarında, Eskişehir, Konya ve Ankara'yı İstanbul'a bağlayan Anadolu Demiryolunun inşa edilmesinden sonra, bu bölgeden İstanbul ve dış pazarlar için buğday ve arpa üretimi hızla arttı. Demiryolunun yapımından sonra devlet mülkiyetindeki toprakların Karadeniz'in kuzeyinden ve Balkanlar'dan gelen göçmen ailelerine dağıtılması, bölgede küçük ve orta mülkiyete dayanan yapıyı daha da güçlendirdi. 20. yüzyılın başlarından itibaren İç Anadolu bölgesi Almanya için bir hububat ambarı olarak önem kazanmaya başladı. Alman sermayesinin elindeki Anadolu Demiryolu Şirketi, yüksek nitelikli tohumlar getirterek, tarımsal araçlar ithali için kredi sağlayarak ve büyük ölçekli sulama projelerini başlatarak tarımsal üretimi arttırmaya çalışıyordu.

Anadolu'nun Batı ve Orta bölgelerinde tarımsal meta üretiminin yaygınlaşması eğilimine karşılık, Doğu ve Güneydoğu bölgeleri 19. yüzyıl boyunca dünya ekonomisine açılış sürecinin büyük ölçüde dışında kaldılar. Özellikle hububat gibi taşınması güç tarımsal mallarda, bölgedeki meta üretimi yerel kent pazarlarıyla sınırlı kalmıştır.

Nüfusun önemli bir bölümünü göçebe Kürt aşiretlerinin oluşturduğu Güneydoğu Anadolu bölgesinde, merkezi devlet hiçbir zaman güçlü olamamıştı. Bu bölgede tımar düzeni ancak sınırlı bir biçimde uygulanabilmiş, devlet askerî yükümlülükler ve düzenli vergi ödemeleri karşılığında Kürt aşiretlerine özerklik tanımak zorunda kalmıştı. 19. yüzyılın başlarındaki merkezileşme girişimlerine karşın, bölgedeki aşiret reisleri siyasal, toplumsal ve iktisadî güçlerini sürdürdüler. Aşiretlerin yerleşik tarıma geçmeye başlamalarıyla birlikte, aşiret reisleri de büyük toprak sahiplerine dönüşüyor, yarı-feodal olarak nitelendirilebilecek üretim ilişkileri ağırlık kazanıyordu. 20. yüzyılın başlarındaki Osmanlı Tarım sayımları, Güneydoğu Anadolu'nun Adana'dan sonra Anadolu'nun en eşitsiz toprak dağılımına sahip bölgesi olduğunu göstermektedir.

Doğu Anadolu'nun Erzurum, Elazığ ve Van yörelerindeki mülkiyet ve kiracılık ilişkileri ise daha farklıydı. Bu yörelerde

kırsal nüfus yerleşik tarımla uğraşan Türk ve Ermeni köylülerinden oluşuyordu. Uzak pazarlar için üretim sınırlı kalmakla birlikte, yerel kent pazarları için meyve ve sebzeçilik, bağcılık, diğer ticarî ürünler yaygınlaşmıştı. Etnik, toplumsal ve iktisadi pek çok etken bir araya gelince, bölgede küçük ve orta işletmelerin egemen olduğu bir mülkiyet yapısı ağırlık kazanmıştı.

Soru 90: Tarımsal meta üretiminin gelişmesi ve ithal edilen mamul malların rekabeti kırsal alanlardaki tarım dışı üretim faaliyetlerini nasıl etkiledi?

19. yüzyılın başlarında Anadolu'da kentlerle kırsal alanlar arasındaki iktisadi bağlar oldukça zayıftı. Kırsal alanlarda yaşayan nüfus, giyim eşyaları, tarımsal aletler gibi gereksinimlerinin büyük bir bölümünü köy ekonomisi çerçevesinde üretmekte ve tüketmekteydi. Köylüler, tarımsal mallar üretiminin sınırlı bir bölümünü yerel pazarlarda satmakta, buna karşılık temel gereksinimlerinin de ancak sınırlı bir bölümünü pazarlardan karşılamaktaydılar.

Örneğin köydeki hayvanlardan sağlanan yün veya yerel olarak üretilen pamuk, tarımsal faaliyetlerin yavaşladığı mevsimlerde köylü kadınlar tarafından temizlenip eğrilerek iplik haline getirilmekte, daha sonra da bu iplikler kullanılarak el tezgâhlarında kumaş dokunmaktaydı. Hemen her köy evinde hane halkının tüketim gereksinimlerini karşılamaya yönelik el tezgâhlarını bulmak mümkündü.

19. yüzyıl boyunca İmparatorluk nüfusunun yüzde sekseninin kırsal alanlarda yaşadığı düşünülürse, örneğin dokumacılık alanında toplam üretimin çok büyük bir bölümünün kırsal alanlarda gerçekleştirildiği, buna karşılık kentlerde loncalar çevresinde örgütlenen zanaatların üretiminin hacim olarak çok daha sınırlı kaldığı ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle, özellikle dokumacılık alanında kentlerdeki zanaatların üretimi, buzdığın su yüzünde kalan ve kentlerdeki gözlemcilerle görünen bölümünü oluşturuyordu. Oysa üretimin çok büyük bir bölümü kentlerden pek ayrılmayan gözlemcilerden çok uzaklarda, köy evlerinde gerçekleştirilmekteydi.

Köy hanelerinin kendi tüketimlerine yönelik üretimin yanı sıra, kimi kırsal alanlarda ve özellikle zanaatlar üretiminin daha gelişmiş olduğu kentlerin çevresinde, tüccarlar veya imalathane sahipleri köylü kadınları parça başına ödeme düzeni çerçevesinde örgütleyordular. Bu sermayedarlar, yün, pamuk ve diğer

hammaddeleri sağlayarak, iplik eğirmeciliği ve basit kumaş dokumacılığı faaliyetlerinin bir bölümünü köy evlerine sipariş etmekteydiler.

19. yüzyılda bir yandan tarımsal meta üretimi yaygınlaşıyor, öte yandan da Avrupa'da üretilen mamul mallar ve bu arada özellikle pamuklu iplik ve kumaş gibi tekstil ürünleri Anadolu'daki yerel pazarlara girmeye başlayınca, kırsal alanlardaki tarım dışı üretim faaliyetleri hızlı bir dönüşüm içine girdiler. Kırsal alanların pazarlarla olan bağları güçlendikçe, köylüler zamanlarının daha büyük bir bölümünü pazara yönelik tarımsal faaliyetlere ayırmaya, buna karşılık giyim ve diğer temel gereksinimlerinin artan bir bölümünü pazardan satın almaya başladılar.

Örneklerimizi yine kırsal alanlardaki tarım dışı üretim faaliyetleri içinde en ön sırada gelen dokumacılık alanından seçecek olursak, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İngiliz sanayi tarafından üretilen ucuz ve sağlam pamuklu iplik yerel pazarlara girmeye başlayınca, kırsal nüfus ipliğini pazardan satın almaya başladı. Yüzyılın son çeyreğine girilirken, kırsal alanlarda pamuklu iplik eğirmeciliği büyük ölçüde silinmişti. Böylece köy ekonomisi içinde önemli bir yer tutan bir tarım dışı faaliyet, ithal mallarının rekabeti karşısında önce kıyı bölgelerinde, daha sonraları da Anadolu'nun iç bölgelerinde ve en uzak köylerinde ortadan kalkıyordu.

Ancak, pamuklu iplik eğirmeciliğinin terkedilmesi, pamuklu kumaş dokumacılığının da terkedilmesi anlamına gelmedi. Avrupa'daki Sanayi Devrimi pamuklu iplik üretiminde büyük verimlilik artışları sağlamış, buna karşılık dokumacılık aşamasındaki verimlilik artışları sınırlı kalmıştı. Ayrıca, Anadolu ve Orta Doğu'nun diğer bölgelerinde yerel beğeniler önemlerini koruyor, İngiltere'nin Lancashire pamuklu dokuma sanayii her yörenin değişen beğenileri için farklı kumaşlar üretemiyordu.

Böylece Anadolu'nun kırsal alanlarında ithal malı iplik kullanan kumaş dokumacılığı varlığını sürdürdü. Özellikle yoksul ve orta halli köylüler tükettikleri pamuklu kumaşların bir bölümünü kendileri dokumayı sürdürdüler. Buna karşılık daha zengin köylüler, tükettikleri kumaşları yerel pazarlardan satın almaktaydılar. Kent ve kasaba pazarlarında satılan kumaşların bir bölümü Avrupa'dan gelirken, bir bölümü de yine ithal malı iplik kullanılarak kentlerdeki imalathanelerde dokunmaktaydı.

19. yüzyılda kırsal alanlardaki tarım dışı üretim faaliyetlerinde görülen bir diğer önemli gelişme de ihracata yönelik halı dokumacılığının yaygınlaşmasıdır. Bu üretim dalının gösterdiği genişleme, Avrupa kapitalizminin kırsal alanlara girişi süreci

açısından çarpıcı bir örnek oluşturuyor. Yüzyılın büyük bir bölümünde yerel ve Avrupalı tüccarlar kırsal alanlarda dolaşarak köylü kadınların dokudukları halıları ucuz fiyatlarla toplar ve ihraç ederlerdi. Avrupa ve Amerika'dan gelen talebin genişlemesiyle birlikte, yabancı sermaye üretimi daha büyük ölçeklerde örgütlenme gereğini duydu. Avrupalı sermayedarlar tarafından kurulan Oriental Carpet Manufacturers ya da Şark Halı Şirketi, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde, özellikle tarımsal üretim olanaklarının sınırlı kaldığı yörelerde, köylü kadınlara iplik ve diğer girdileri sağlayarak ve parça başına ödeme yöntemini uygulayarak halı dokumacılığını yaygınlaştırdı. 1910'lara gelindiğinde, Şark Halı Şirketi için çalışanların sayısı 15 bine ulaşıyor, elde dokunan halılar Anadolu'nun toplam ihracatının yaklaşık yüzde 5'ini oluşturuyordu.

Soru 91: Avrupa mamul mallarının rekabeti kentlerdeki zanaatları nasıl etkiledi?

19. yüzyılın başlarında Anadolu kentlerinde imalathaneler çevresinde üretim yapan ve bir ölçüde loncalara bağlı olan zanaatların, büyük bir canlılık ve gelişme içinde oldukları ya da kapitalist biçimlere doğru evrim gösterdikleri söylenemez. Ancak 19. yüzyılın başlarında, tüketimle karşılaşıldığında ithalatın hacmi çok sınırlı kalmaktaydı. Zanaatların üretimi, pahalı yünlü kumaşlar, kâğıt ve cam ürünleri gibi belirli istisnalar dışında, Anadolu ve İmparatorluk nüfusunun talebini karşılayabilmekteydi.

1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıl boyunca Batı Avrupa ülkelerinden ithal edilen mamul malların hacmi hızla genişledi. Sanayi Devrimi'nin ürünlerinin rekabeti karşısında, zanaatlara dayalı üretim faaliyetleri kimi dallarda direnebilmiş, pek çok dalda gerilemiş, kimi dallarda da tümüyle yıkılıp gitmiştir. Ulaşım kolaylıkları nedeniyle ilk aşamada İstanbul ile Anadolu'nun kıyı bölgeleri, daha sonraları da demiryollarının ulaşabildiği iç bölgeler, ithal mallarının rekabetinden en fazla etkilenen alanlar oldu. Aynı biçimde, ulaşım maliyetlerinin fazla önem taşımadığı örneğin tekstil gibi üretim dallarında ithal mallarının darbesi daha güçlü olmuş, buna karşılık ulaştırma maliyetlerinin önemli bir engel oluşturduğu dallarda Avrupa mallarının rekabeti sınırlı kalmıştır.

Kentlerdeki zanaatların ithal mallarının rekabeti karşısında gösterdikleri direnişi de vurgulamak gerekiyor. Pek çok üretim dalında yerel zanaatlar, direnmeye ve ortaya çıkan yeni koşulla-

ra uyum sağlamaya çalışmışlardır. Daha önce ele aldığımız dokumacılık dalından örnekler verecek olursak, ithal mallarının rekabeti karşısında kentlerdeki zanaatların toplam tüketim içindeki payı sürekli olarak gerilemiştir. Ancak, kentlerdeki imalathaneler ithal malı iplik kullanarak, yerel beğenilere yönelik kumaşlar dokuyarak ve hepsinden önemlisi, daha düşük ücretleri ve kârları kabullenerek varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Daha genel olarak bakıldığında, ithal mallarının rekabeti karşısında zanaatların emek yoğun dallarda ve süreçlerde uzmanlaşmaya başladıkları görülmektedir. 19. yüzyıldaki bu gelişmelerin, 20. yüzyılda Üçüncü Dünya ülkelerinde örneklerini yaygın olarak gördüğümüz uzmanlaşma kalıplarının habercisi oldukları söylenebilir.

Soru 92: 19. yüzyılda büyük ölçekli kapitalist sanayi ne ölçüde gelişti?

Basit bir sınıflandırma yapacak olursak, 19. yüzyılda İstanbul yöresinde ve Anadolu'daki mamul mallar üretiminin üç ayrı biçimde örgütlendiğini söyleyebiliriz. Son iki Soru'da ele aldığımız köy ekonomisi çerçevesindeki tarım dışı üretim faaliyetleri ile kentlerde imalathaneler çevresinde örgütlenen zanaatlar, basit el aletlerine dayanan geleneksel teknolojiyi kullanıyordu. Mamul mallar üretiminin üçüncü örgütlenme biçimi ise, Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa'da geliştirilen makineleri ithal ederek kullanan ve ücretli işçi kiralayan imalathaneler ya da fabrikalardır. İstanbul yöresinde ve Anadolu'daki bu büyük ölçekli kapitalist sanayi işletmeleri iki ayrı dalga halinde gelişmiştir.

Büyük ölçekli sanayi işletmelerinin ilk dalgası, daha önce tartıştığımız gibi, 1830'lar ve 1840'larda devlet tarafından ve esas olarak ordunun ve devletin gereksinimlerini karşılamak üzere başlatılmış, ancak kısa bir süre sonra üretimi durdurmak zorunda kalmışlardı. İthal malı teknoloji kullanan kapitalist sanayi işletmelerinin ikinci dalgası ise 1880'lerden itibaren gelişti. Osmanlı ekonomisinin serbest ticaret anlaşmalarıyla açık tutulduğu, yerli sanayiın ithal mallarının rekabetinden korunamadığı koşullarda, bir bölümü yerli bir bölümü de yabancı sermayedarlar tarafından kurulan bu işletmeler, ancak ulaştırma masraflarının yüksek olduğu, hammadde yerel olarak ve ucuza sağlanabildiği ve hepsinden önemlisi düşük ücretlerin önemli bir avantaj oluşturduğu dallarda üretime geçebiliyor ve ithal mallarıyla rekabet edebiliyordu.

Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde kurulan en

büyük sanayi işletmeleri pamuklu, yünlü ve ipekli tekstil dallarında iplik, bez ve kumaş üreten fabrikalardı. Ayrıca çeşitli gıda maddeleri, yağ ve sabun fabrikaları ile çimento ve tuğla gibi inşaat malzemeleri üreten imalathaneler kurulmuştu. Bu fabrikalar esas olarak İstanbul ve bir ölçüde de İzmir ile Adana yörelerinde faaliyet gösteriyorlardı. Osmanlı Devleti'nin Sanayi Sayımları, Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu üç yöredeki büyük ölçekli sanayi işletmelerinde ancak beş bin dolaylarında işçinin çalıştığını belirtmektedir.

İmparatorluğun en önemli sanayi merkezi ise, 1912 yılında Balkan savaşları sonucunda Yunanistan'a katılana kadar Selanik'ti. Örneğin pamuklu tekstil dalında, İmparatorluk'taki toplam fabrika üretimi kapasitesinin yarısından fazlası Selanik ve çevresinde yoğunlaşmıştı. 1908 Devrimi'nin getirdiği kısa süreli özgürlük ortamında Selanik, grevlerin ve işçi hareketlerinin merkezi durumuna gelmişti.

Soru 93: Yerli sanayinin korunması ne zaman başladı?

1838 Ticaret Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı yöneticilerinin temel kaygısı, İmparatorluğun toprak bütünlüğü konusunda İngiltere'nin siyasal ve askeri desteğini sağlayabilmektir. Tanzimat Paşalarının serbest ticaretin uzun dönemli iktisadi sonuçları üzerinde yeterince düşündükleri söylenemez. 19. yüzyıl boyunca ekonomiye ilişkin geleneksel yaklaşım sürdürülmüş, merkezi devletin iase ve mali öncelikleri iktisat politikalarına yön vermeye devam etmiştir.

Öte yandan, yüzyıl boyunca tarımsal meta üretiminin yaygınlaşması ve dış ticaretin genişlemesi, serbest ticaretten yana olan tarımsal ve ticari çıkarların da güçlenmesine yol açmıştır. Örneğin 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, büyük toprak sahipleri ve ticaret sermayesi, uluslararası işbölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun payına tarımın düştüğünü, devletin elindeki sınırlı kaynakları tarımsal kesime aktarması gerektiğini, yerli ve yabancı sermayenin tarımsal üretimin ve dış ticaretin gelişmesini sağlayacak demiryolu, yol ve liman gibi altyapı yatırımlarına yönelmesi gerektiğini savunuyorlardı.

Serbest ticaret ve açık ekonomiden yana olan kesimlerin daha güçlü olmalarına karşın, koruyucu gümrük politikalarını savunan sanayileşmeden yana görüşlere de rastlanmaktaydı. Özellikle 1908 Devrimi'nden sonra İstanbul ve İzmir'deki yayın organlarında seçici bir gümrük politikası izlenmesi gerektiğini, ılımlı bir korumacılıkla tarımın yanı sıra tarıma dayalı sanayi-

leşmenin de başlatılabileceğini savunanlar artmaya başladı. Korumacılıktan yana olanlar Amerika Birleşik Devletleri'nin yanı sıra Almanya ve İtalya gibi Avrupa ülkelerinin de ancak bu sayede güçlenebildiğini, Osmanlı ekonomisi üzerindeki Avrupa denetiminin ancak bu sayede aşılabileceğini savunuyorlardı.

Ancak açık ekonomi politikalarının terkedilmesi, korumacı politikaların gündeme gelmesi ve milli ekonomi kurma hedefinin iktisat politikalarını yönlendirmeye başlaması için Birinci Dünya Savaşı yıllarını beklemek gerekecektir. Savaşın patlak vermesiyle birlikte dış ticaret kesilmiş, İmparatorluğun toplam tüketiminin yaklaşık yüzde yirmisini oluşturan mamul mallar ve gıda maddeleri ithalatı hemen hemen tümüyle durmuştur. Böylece 1915 ve sonrasında Osmanlı ekonomisi, daha önce ithal ettiği malları kendi olanaklarıyla sağlamak durumunda kalıyordu.

Öte yandan, 1908 Devrimi sonrasında izlenen ve İmparatorluk içindeki değişik etnik unsurları Osmanlı milleti kavramı çevresinde bir araya getirmeyi amaçlayan liberal politikalar Balkan Savaşları'nda uğranılan yenilgilerden sonra terkediliyor, iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki yönetimi Türk milliyetçiliğine yöneliyordu. İttihat ve Terakki yönetimi savaş yıllarında bir Türk burjuvazisi yaratmaya çalışacaktır. Liberal iktisat politikalarını bir kenara iterek, korumacı gümrük duvarları ardında tarımı ve sanayisiyle birlikte kendi yağıyla kavrulacak bir ekonomi oluşturmak, milli şirketler, milli bankalar kurmak ve Müslüman esnaf ve tüccarı örgütlemek gibi fikirler, güçlenmeye başlayan Türk milliyetçiliği fikirleriyle uyum gösteriyor, birlikte yayılıyordu. 1913 yılının Aralık ayında yayınlanarak yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı bu doğrultudaki ilk adımlardan biridir. Bu geçici yasa yerli sanayie çeşitli ayrıcalıklar tanıyor, devlet desteği sağlıyordu.

Bütün bunların yanı sıra Dünya Savaşı, milli iktisat politikalarının uygulanabilmesi için gerekli dış koşulları da yaratmıştı. Savaşın başlamasından sonra, Almanya'nın ve diğer Avrupa ülkelerinin itirazlarına karşın, kapitülasyonlar tek yanlı olarak kaldırıldı. 1916 yılından itibaren de seçici tarifelerle belirli dallarda yerli üretimi korumayı amaçlayan yeni gümrük rejimi uygulanmaya başlandı. Böylece korumacı politikalara geçiş, ancak dış iktisadi ve siyasal ilişkilerin kesintiye uğraması sayesinde mümkün olabiliyordu.

Soru 94: 19. yüzyılda nasıl bir para düzeni kuruldu?

Osmanlı Devleti'nin 17. ve 18. yüzyıllarda sık sık mali bunalımlarla karşı karşıya kaldığına daha önce değinmiştik. Mali bunalımlar ekonominin güçsüzlüğünden çok merkezi devletin güçsüzlüğünden kaynaklanıyordu. Çünkü vergi gelirlerinin büyük bir kısmına taşradaki âyan ve yerel olarak güçlü diğer kesimler el koymaktaydı. 1760'ların sonlarından itibaren, savaşların sıklaşması ve büyüyen orduların masraflarının artması nedeniyle, mali bunalım süreklilik kazandı. Devlet, bütçe açıklarını kapatabilmek için bir yandan Galata bankerleri olarak adlandırılan büyük sarraflardan faizle borç para alıyor, öte yandan da tedavüldeki sikkelerin sık sık tağşişi yoluyla ek gelir sağlamaya çalışıyordu. İşte bu nedenle, 1789 ile 1844 yılları arasında Osmanlı ekonomisinin tarihinin en hızlı enflasyonunu yaşadığına, bu 55 yıllık dönemde genel fiyat düzeyinin 10 15 katı arttığına Dördüncü Bölüm'de değinmiştik. Sık sık başvuru- lan tağşişler nedeniyle, II. Mahmud Osmanlı tarihinin en fazla sayıda sikke basan padişahı olarak bilinmektedir. II. Mahmud'un otuz yılı aşan saltanatı sırasında bastırdığı paraların sayısı yaklaşık 1500 kadardır. Gümüş sikkelerin değerli maden içeriğinin sık sık düşürülmesi sonucunda, 1814'te 23 Osmanlı kuruşu bir İngiliz sterliniyle eşit değerdayken, 1839'a gelindiğinde bir sterlin 104 kuruş ediyordu.

İşte bu koşullarda ek gelir sağlamak amacıyla piyasaya sürülen kağıt paralar, varolan iktisadi ve mali sorunları daha da ağırlaştırmıştır. Kaime adı verilen ilk kağıt paralar 1840 yılında tedavüle çıkarıldı. Aslında kaimeleri hem kağıt para, hem de devlet tahvili olarak kabul etmek gerekir. Çünkü aynı zamanda yılda yüzde 8 faiz getiriyorlardı. Çok fazla miktarlarda basılınca, kaimeler kısa süre içinde değerlerini yitirdiler, madeni paralar karşısında üzerlerinde yazılı değerlerin çok altında işlem görme- ye başladılar. Kaimeleri piyasadan çekme çabaları 1860'lara kadar sürmüş ve Osmanlı Bankası'nın kurulmasından sonra bu ilk deneyim sona ermiştir. Osmanlı Bankası'nın kurulmasından sonra ülke içinde kağıt para basma ayrıcalığı devlet tarafından bu kuruluşa bırakılmış ve Osmanlı Bankası Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar sınırlı miktarlarda kâğıt parayı dolaşıma çıkarmıştır. 19. yüzyıldaki diğer kâğıt para basma girişimlerine aşağıda Soru 98'de değineceğiz.

1840'lara gelindiğinde, bir ek gelir sağlama kaynağı olarak madeni paraların tağşişi artık çok maliyetli bir yöntem olmuştu. Sık sık uygulanan tağşişler ve onları izleyen enflasyon dalgaları, toplumsal ve siyasal bunalımlara yol açıyordu. Ayrıca, para biri-

minin değeriindeki dalgalanmaların yarattığı belirsizlikler ekonomiyi olumsuz etkiliyor, zaten yetersiz olan vergi gelirlerinin daha da düşmesine yol açıyordu. Öte yandan, İmparatorluğun değişik yörelerindeki kur dalgalanmaları dış ticareti de olumsuz etkilemekteydi. Avrupalı tüccarlar ve devlet temsilcileri para sisteminin istikrara kavuşturulması için baskı yapıyorlardı.

İşte bu koşullarda devlet önemli bir girişimde bulundu. 1844 yılında Tashih-i Ayar ya da Tashih-i Sikke olarak adlandırılan bir işlemle, madeni para sistemi yeniden düzenlendi. Bir gram saf gümüş içeren kuruş, yirmi kuruş değerindeki gümüş meci diye ve yüz gümüş kuruş değerindeki altın Lira temel para birimleri olarak kabul edildi. Yeni altın liralara 6,6 gram saf altın içeriyordu. Böylece çift metalli bir para düzeni sürdürülmüş ya da yeniden kurulmuş oluyordu. Bu tarihten sonra devlet tağşiş girişimlerini durdurmuş ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar madeni paraların dış kur değeri 1,10 Osmanlı Lirası=1 İngiliz sterlini düzeyinde değişmeden kalmıştır.

Tashih-i Sikke'den sonra da ülke içindeki para birliğinin tam olarak sağlandığı söylenemez. Önceki dönemler kadar olmasa da, 19. yüzyıl boyunca değişik bölgelerde değişik ülkelerin paraları özellikle de Avrupa, Rus ve İran paraları kabul görmeye devam etmiştir. Ayrıca, yüzyıl sonlarına doğru gümüşün altın karşısında değerini yitirmeye başlamasından sonra, gümüş paralarla altın Lira arasındaki kur farklılıkları yaygınlaşmış ve gümüş kuruşlar altın lira karşısında İstanbul dışındaki her bölgede farklı kurdan işlem görmüştür. Bu tür bölgesel farklılıklar iç ve dış ticareti olumsuz etkilemekteydi.

Soru 95: Dış borçlanma süreci hangi koşullarda başladı, nasıl gelişti?

1840'lardan itibaren Avrupalı sermayedarlar ve Avrupa devletlerinin temsilcileri, mali sorunlara çözüm olarak dış borçlanmaya girişilmesi konusunda merkezi bürokrasiye baskı yapmaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başlaması Avrupa sermayesinin çeşitli kesimlerine yararlar sağlayacaktı. Tahvillerin Avrupa'nın belli başlı finans merkezlerinde satışını düzenleyecek olan bankerler büyük komisyonlar elde edeceklerdi. Osmanlı tahvillerini satın alan küçük ölçekli tasarruf sahipleri faiz geliri sağlayacaktı. Öte yandan merkezi devlet eline geçen fonların bir bölümünü çeşitli sanayi malları ve özellikle askeri araç ve gereç ithalinde kullanacağı için Avrupa sanayine ek talep ya-

ratılmış olacaktı.

İlk dış borçlar 1840'lı yıllarda Galata bankerleri aracılığıyla ve kısa vadeli olarak Fransız bankalarından sağlandı. Ancak, yoğunlaşan iç ve dış baskılara karşın, merkezi bürokrasi uzun vadeli dış borçlanma sürecini başlatmak konusunda tereddüt gösteriyordu. Nihayet, Kırım Savaşı'nın gerektirdiği yeni harcamalar ve gelir-gider dengesinde yarattığı büyük açık, Avrupa para piyasalarında borçlanma sürecini başlattı. Osmanlı Devletinin uzun vadeli borç tahvilleri Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt gibi borsalarda satışa çıkarıldı.

Birinci Dünya Savaşı'na kadarki 60 yıllık sürede Osmanlı dış borçlanmasını iki ayrı dönemde incelemek gerekiyor. Dış borçlanmanın başladığı 1854 yılından Osmanlı devletinin borçlarını ödeyemez duruma geldiğini açıkladığı 1876 yılına kadarki süre ilk dönemi oluşturuyor. Bu dönemde Osmanlı Devleti çok elverişsiz koşullarla, diğer ülkelerin ödediği faizlerden çok daha yüksek faizlerle ve büyük miktarlarda borç para aldı. Bu fonların büyük bir bölümü carî harcamalarda, saraylar yapımında, büyük bir donanmanın kurulmasında ve bürokrasinin maaşlarının karşılanmasında kullanıldı. Ekonomiyi canlandıracak, mali gelirleri artıracak yatırımlara hemen hiç kaynak ayrılmadı.

Böylece kısa bir süre içinde Osmanlı Devleti varolan borçlarının anapara ve faiz ödemelerini karşılayabilmek için yeniden borç almak durumunda kaldı. Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeyebilmesi her geçen yıl daha güçleşiyor, ancak Avrupa para piyasalarındaki hemen her kesim bu süreçten kazanç sağlıyor gibi gözüküyordu. Osmanlı Devleti'nin borç almayı sürdürmesi Avrupalı bankalar ve spekülasyoncular için kolay ve çabuk kârlar, tahvilleri satın alan tasarruf sahipleri için de yüksek faiz gelirleri anlamına geliyordu. Büyük bankalar ve spekülasyoncular, her yıl geri ödenmesi gereken miktarlardan daha fazlasını para piyasalarından bularak borçlanma furyasının sürmesini sağladılar.

Yeni borç bulmanın zorlaşması durumunda, Osmanlı devletinin borçlarını ödeyemez duruma gelmesi kaçınılmazdı. Nitekim 1873 yılında yeni bir dünya bunalımının habercisi olan borsa krizleri Avrupa ve Amerika para piyasalarını etkisi altına alınca, Osmanlı devletinin Avrupa para piyasalarında yeni fonlar bulması olanaksızlaştı. 1875 sonbaharında Osmanlı devleti borç ödemelerini yarı yarıya indirdiğini açıkladı; ertesi yıl tüm borç ödemelerini durdurdu.

Yirmi yıllık hızlı dış borçlanma sürecinin vardıgı noktayı birkaç sayı ile özetleyelim. 1875 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin dış borçları 200 milyon sterline yaklaşıyordu. Ana-

para ve faiz ödemeleri ise yılda 11 milyon sterlin tutuyordu. Buna karşılık aynı yıllarda Osmanlı maliyesinin tüm gelirleri 18 milyon sterlin dolaylarındaydı. Bir başka deyişle, dış borç ödemelerini sürdürebilmek için devlet gelirlerinin yüzde 60'ını dış borç ödemelerine ayırmak gerekecekti. Bu arada, 1873 borsa krizleri sonrasında borçlarını ödeyemez duruma gelen tek ülkenin Osmanlı İmparatorluğu olmadığını da ekleyelim. 1870'lerin bunalım ortamında Avrupa para piyasalarında yeni fonlar bulamayınca, Orta Doğu ve Latin Amerika'da yirmiyi aşkın Üçüncü Dünya ülkesi, borç ödemelerini durdurmuştur.

Soru 96: Düyun-u Umumiye İdaresi nedir, neyi simgelemektedir?

1876 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmesinden sonra Osmanlı hükümeti ile Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve diğer alacaklıların temsilcileri arasında başlayan ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle kesintiye uğrayan görüşmeler, 1881 yılının Aralık ya da Hicri takvime göre Muharrem ayında imzalanan bir antlaşmayla sonuçlandı.

Muharrem Kararnamesi olarak adlandırılan bu antlaşma ile dış borçların miktarları indiriliyor, ödeme koşulları yeniden düzenleniyordu. Ancak buna karşılık Osmanlı Devleti, İmparatorluk içinde yabancı alacaklıların temsilcisi olarak çalışacak ve devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü yabancı alacaklılar adına toplayarak Avrupa'ya aktaracak yeni bir örgütün kurulmasını kabul ediyordu. Osmanlı maliyesinin gelir kaynakları arasından tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, balıkçılıktan ve alkollü içkilerden alınan vergiler, ham ipekten toplanan öşür ile Doğu Rumeli vilayetinin ödediği yıllık vergi, Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi adı verilen ve yabancı alacaklılar tarafından yönetilen bu yeni kuruluşa teslim ediliyordu.

Ayrıca, Osmanlı Devleti, 1883 yılında yabancı sermayeyle kurulacak olan Tütün Rejisi Şirketi'ne İmparatorluk içindeki tütün üretiminin denetlenmesinde, tütün alım ve satımında ve sigara üretiminde tekelci ayrıcalıklar tanımaktaydı. Reji Şirketi'nin yıllık kârlarının bir bölümü dış borç ödemelerinde kullanılmak üzere Düyun-u Umumiye İdaresi'ne aktarılacaktı.

Böylece, 1876 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeyemez duruma gelmesi, Avrupa mali sermayesine borç ödemelerini güvence altına alacak yeni bir yöntem izleme olanağı vermiş oluyordu. Osmanlı maliyesinin vergi kaynaklarının bir

bölümünü üzerinde ayrıntılı bir denetim kuruluyor ve bu kaynakların gelirleri doğrudan Avrupa'daki alacaklılara aktarılıyordu. Düyun-u Umumiye İdaresi, kendi denetimine bırakılan vergi kaynaklarını geliştirmek ve vergileri daha etkin bir biçimde toplamak amacıyla, İmparatorluğun yirmiye aşkın kentinde beş binden fazla çalışanıyla geniş bir örgüt kurdu. Esas ağırlığı taşrada olan bu örgütün en üst düzeylerinde iki yüze yakın Avrupalı çalışmaktaydı. Diğer çalışanlar ise Osmanlı vatandaşlarıydı. Düyun-u Umumiye İdaresi, tütün ve ipek gibi vergileri kendisine bırakılan tarımsal malların üretimine ve ihracatının geliştirilmesine ağırlık verdi. Böylece ihracata yönelik tarımsal üretim de özendirilmiş oluyordu.

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasından sonra, Osmanlı Devleti Avrupa para piyasalarında tahvil satarak borç almayı sürdürdü. Osmanlı maliyesi üzerinde kurulan ayrıntılı ve etkin denetim, Osmanlı tahvillerinin riskini azaltmıştı. Bu nedenle, Avrupa para piyasalarında daha elverişli koşullarla, daha düşük faizlerle borç bulunabiliyordu. Ancak, Düyun-u Umumiye İdaresi sayesinde Avrupalı alacaklılar borç ödemelerinin eksiksiz olarak ve zamanında yapılmasını sağladılar. Böylece 1881 sonrasında Osmanlı Devleti'nin anapara ve faiz ödemeleri, alınan yeni borçların çok üzerinde seyretti. Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Avrupa mali sermayesi, Osmanlı Devleti'ne verdiği yeni borçların yaklaşık iki katını anapara ve faiz ödemeleri olarak Avrupa'ya aktardı.

1914 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin dış borçları 160 milyon İngiliz sterline ulaşüyordu. Mali bunalım yine ağırlaşmış, eski borçların anapara ve faizlerini ödeyebilmek için giderek artan miktarlarda yeni borç bulmak zorunluluk haline gelmişti. Osmanlı yöneticileri Avrupa para piyasalarında yeni tahviller satabilmek için Almanya ile Fransa arasındaki rekabetten yararlanmaya çalışıyor, ancak her yeni borçlanma için Avrupalı devletlere yeni ödünler vermek zorunda kalıyorlardı. Kısa bir süre içinde borç ödemelerinin yine durdurulması kaçınılmaz gözüküyordu.

Soru 97: Osmanlı Bankası'nın önemi nereden kaynaklanıyordu?

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı anlamda banka kurma girişimleri 1830'larda başladı. Bu girişimlerin bir bölümü Galata bankerleri olarak adlandırılan ve devlete borç verecek kadar büyük birikimlere sahip Levanten sermayedarlardan, bir bölü-

mü de dış ticarete ilişkin kredi sorunlarını çözmeye çalışan yabancı sermayedarlardan geliyordu. Bu alandaki en önemli devlet girişimleri, yüzyılın ikinci yarısında kurulan Ziraat Bankası ile Emniyet Sandığı'dır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalist ekonomilere özgü para ve kredi kurumlarının gelişmesi sürecinde Osmanlı Bankası'nın özel bir yeri vardır. 1863 yılında İngiliz ve Fransız sermayesi tarafından eşit paylarla kurulan bu banka, pek çok konuda Osmanlı Devleti'nin merkez bankası gibi işlev görmüştür. Bu nedenle Osmanlı Bankası, Düyun-u Umumiye İdaresi'yle birlikte maliye ve ekonomi üzerindeki yabancı sermaye denetimini simgeleyen ilginç bir örnek oluşturmaktadır.

Osmanlı Bankası'nın kurulmasına yol açan nedenlerin başında merkezi devletin mali güçlüklerine çözüm bulma çabaları ile Avrupa sermayesinin dış ticaretin gelişmesini sağlayacak parasal istikrar ortamını yaratma arzusu geliyordu. 19. yüzyılın başlarında mali bunalımın derinleştiğine yukarıda değinmiştik. Ek mali gelir sağlamak amacıyla merkezi devletin sık sık başvurduğu taşşışler, para biriminin değerinde dalgalanmalara yol açıyor, eski paraların tümüyle piyasadan çekilmeden yeni taşşışlere girişilmesi, madeni para sistemini çıkmazlara sokuyordu. 1840 yılında başlatılan kâğıt para basma süreci mali sorunlara çözüm getiremediği gibi parasal sorunları daha da ağırlaştırmıştı.

Öte yandan, 1850'lerden itibaren Avrupa para piyasalarında tahvil satmaya başlamasına karşın, merkezi devlet Galata bankerlerinden kısa vadeli borçlar almayı sürdürüyordu. Dış ticaretin genişlemesiyle birlikte Galata bankerleri büyük liman kentlerinde ithalatın ve ihracatın finansmanı işlerine girişmişler, kendilerine yeni bir faaliyet alanı açmışlardı. Ancak, merkezi devletin giderek büyüyen ihtiyaçları Galata bankerlerinin boyunu aşıyordu. Kısa vadeli kredi gereksinimleri için devlet daha güçlü kurumların arayışı içindeydi.

Osmanlı Bankası, ya da o günlerdeki adıyla Bank-ı Osmani-i Şahane, işte bu koşullarda kuruldu. Banka'nın kurulmasıyla devlet, İmparatorluk içinde kâğıt para basma yetkisini Osmanlı Bankası'na veriyor, böylece bağımsız para politikası izleyebilme hakkından vazgeçmiş oluyordu. Osmanlı Bankası'nın piyasaya sürdüğü sınırlı miktardaki banknotlar İstanbul ve yöresinde altına çevrilebiliyordu. Devletin iç ve dış borçlarının anapara ve faizlerinin ödenmesi, yıpranmış paraların dolaşımdan çekilmesi gibi işlemler de Osmanlı Bankası'na bırakılıyordu. Ayrıca Banka devlete kısa vadeli borçlar vermek işlevini de üstlendi.

Osmanlı Bankası, Tütün Rejisi'nin kurucuları arasında da yer almış, yabancı sermaye yatırımlarına ortak olarak katılmış ve ilerleyen yıllarda İmparatorluk içinde yabancı sermaye çıkarlarının ve özellikle Fransız sermayesinin çıkarlarının etkili bir savunucusu olmuştur. Banka, Düyun-u Umumiye İdaresi'yle birlikte Osmanlı ekonomisi ve maliyesinin Avrupa sermayesi tarafından denetimi ve yönlendirilmesinde önemli rol oynamıştır.

Bir devlet bankası olarak çalışmasına karşın, Osmanlı Bankası ile devlet arasında önemli anlaşmazlıklar çıktığı görülmektedir. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmesinden kısa bir süre sonra, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı patlak vermişti. Osmanlı Bankası, bu savaş süresince merkezi devlete borç vermeyi reddetmiştir. Bu durumda savaş harcamalarını karşılamak amacıyla merkezi devlet, Osmanlı Bankası'na tanıdığı yetkiyi bir kenara iterek, savaş süresince kâğıt para basımına girişmiştir. Osmanlı devletinin üçüncü ve son kâğıt para basma girişi de, bir diğer olağanüstü dönemde, Birinci Dünya Savaşı yıllarında olmuştur.

Osmanlı Bankası'nın izlediği politikalar arasında şimdiye kadar pek az değinilen bir boyuta da dikkati çekelim. Avrupa sermayesi açısından Osmanlı parasının istikrarı, en önemli amaçlardan biriydi. Bu nedenle Osmanlı Bankası, Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde çok sınırlı miktarda kâğıt para basmıştır. Oysa dış ticaretin istikrar koşullarında yürütülmesi yerine, Osmanlı ekonomisini canlandırmayı temel amaç olarak kabul eden bir merkez bankasının, belirli dönemlerde daha fazla para basarak ekonomiyi canlandırması mümkün olabilirdi. Osmanlı Bankası'nın izlediği sıkı para politikalarının 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisi üzerindeki maliyetlerinin daha ayrıntılı olarak araştırılması gerekiyor.

Soru 98: Avrupa sermayesi tarafından inşa edilen demiryollarının iktisadi sonuçları nelerdir?

1850'lerden sonra Avrupa sermayesi dış borçlar dışındaki alanlarda da yatırım yapmıştır. Yatırım yapmak isteyen Avrupalı sermayedarlar, Osmanlı hükümetine baş vurarak gerekli imtiyazı koparıyor ve bir anonim şirket olarak örgütleniyorlardı. Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde dış borçlar dışındaki alanlara 75 milyon İngiliz sterlini dolaylarında yabancı sermaye yatırılmıştır. Bu miktar, Osmanlı dış borçlarına yatırılan yabancı sermayenin yaklaşık yarısı kadardır.

Dış borçlar dışındaki yabancı sermaye yatırımlarının üçte

İki gibi büyük bir bölümü demiryolları şirketlerine yatırılmıştır. Borçlar dışındaki yabancı yatırımların bir bölümü ise ticaret, bankacılık, sigortacılık ile limanlara, su ve gaz şirketleri gibi belediye hizmetlerine kaymıştır. Buna karşılık, dış borçlar dışındaki yabancı sermayenin ancak yüzde 10 kadarı madencilik, tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim alanlarına yatırılmıştır. Bu durumda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı sermayenin doğrudan üretim alanlarına değil, dış borçlara ve dış ticareti geliştirmeye yönelik altyapı yatırımlarına yöneldiği görülmektedir.

Yabancı sermaye tarafından demiryolları yapımını, iktisadi sonuçlarının yanı sıra, siyasal ve malî boyutlarıyla ele almak gerekiyor. Osmanlı yöneticileri demiryolları yapımından çeşitli yararlar bekliyorlardı. Bunların en başında iç güvenliğin sağlanması, merkezi devletin gücünün İmparatorluğun uzak köşelerine ulaştırılması ve savaş dönemlerinde cepheye asker ve malzeme sevkedilebilmesi geliyordu. Demiryolları sayesinde merkezi devletin tarımsal vergileri daha etkin bir biçimde toplayebileceği, vergi gelirlerine ortak olan yerel unsurların payının gerileyeceği umulmaktaydı.

Daha da önemlisi, demiryolları İç Anadolu gibi boş toprakların bulunduğu bölgelerle İstanbul gibi iç pazarlar ve ihracat limanları arasındaki ulaştırma maliyetlerini düşürerek yeni alanların tarımsal üretime açılmasını sağlayabilirlerdi. Tarımsal üretimin artması ise merkezi devlet için daha fazla vergi geliri demektir. İşte bu beklentilerle merkezi devlet yabancı sermayeli şirketlere demiryolu yapımı için imtiyaz veriyor, hatta gerektiğinde, inşa edilen her kilometre için yapımçı ve mülk sahibi durumundaki şirketlere her yıl kilometre garantisi adı altında belirli miktarlarda ek ödeme yapmayı taahhüt ediyordu. Bu ödemeler, Osmanlı maliyesine ek yükler getirmiş ve bu nedenle demiryolları umulan malî yararları sağlayamamıştır.

Demiryollarının yapımını ve işletmesini üstlenen İngiliz, Fransız, Avusturyalı, Belçikalı ve Alman sermayedarlar açısından ise demiryolları özellikle Osmanlı devletinin kilometre garantisi uygulaması sonucunda kendi başlarına kârlı birer yatırım durumuna gelmişlerdi. Ayrıca demiryolları, Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist Avrupa devletleri arasında nüfuz bölgelerine ayrılması sürecinde önemli rol oynamıştır. İmparatorluğun herhangi bir bölgesinde demiryollarının yapımıyla birlikte bir yandan tarımsal üretim, özellikle de dış pazarlara yönelik tarımsal üretim genişliyor, öte yandan da bölgenin zanaatları Avrupa mamul mallarının rekabeti karşısında geriliyordu. Daha sonraki aşamalarda ise aynı Avrupa ülkesinin sermayedarları bölgede başka yatırımlara girişiyordu. Demiryolunu

inşa eden Avrupa ülkesinin tüccarlarının ve bankalarının bölgedeki gücü ulaştırmadaki tekelle birleşince, diğer Avrupa ülkelerinin sermayedarlarının, özellikle de tüccarlarının bölgede faaliyet gösterebilmeleri güçleşmekteydi.

Ana hatlarıyla bu süreç, 1850'lerin sonundan Birinci Dünya Savaşı'na kadarki yarım yüzyılda Avrupa emperyalizminin Anadolu'ya ve İmparatorluğun diğer bölgelerine girişinde gözlenebilir. Örneğin 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında İzmir-Aydın demiryolunun, daha sonra da İzmir-Kasaba hattının yapımı, Batı Anadolu'da İngiliz sermayesini güçlendirmiştir. Demiryollarının yapımından sonra bölgenin İngiltere ile olan ticareti hızla büyümüş, İngiliz sermayedarlar madencilik, sanayi ve belediye hizmetleri alanlarında yatırımlara yönelmişlerdir.

1880'lerin sonundan itibaren İzmit-Ankara ve Eskişehir-Konya hatlarının, 20. yüzyıl başlarında da Güneydoğu Anadolu'ya kadar uzanan Bağdad demiryolunun yapımları da Orta ve Güney Anadolu'ya Alman sermayesinin girişi sürecini başlattı. Demiryolları, bölgenin Almanya ile olan ticaretini genişletti. Ankara, Konya ve Adana yöreleri Alman sermayesi tarafından bu ülkenin gelecekteki buğday ve pamuk gereksinimlerini karşılayabilecek alanlar olarak görülmeye başlandı. Bölgedeki Alman yatırımları, Çumra'daki büyük sulama projesi örneğinde görüldüğü gibi, tarımsal üretimi artıracak altyapı yatırımlarına yöneldi. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın Almanya'nın yenilgisine ile sonuçlanması, Orta ve Güney Anadolu'da bir yarı-sömürge yaratmaya yönelik tasarımların gerçekleşmesini engelledi.

Soru 99: 19. yüzyıldaki gelişmelerin ortaya çıkardığı iktisadi ve toplumsal yapılar nasıl özetlenebilir?

19. yüzyıl, Osmanlı toplumu ve ekonomisi için öncekilerden çok farklı bir dönem oluşturur. Yüzyılın başlarında, Osmanlı ekonomisi büyük ölçüde kendi kendine yeterliydi. Gelecekteki teknolojiyi kullanan tarım ve tarım dışı üretim faaliyetlerinde, kapitalizm öncesi üretim ilişkileri egemenliklerini koruyordu. Merkezi devletin gücünün gerilemesine karşın, vergisel üretim tarzı olarak nitelendirdiğimiz yapılar henüz çözülmemişti. Taşradaki âyan, iktisadi güçlerini üretimi yeniden örgütleyerek, üretim ilişkilerini dönüştürerek değil, devletin kurduğu artığa el koyma süreçlerini kullanarak, devlet adına vergi toplayarak sağlıyordu. Kısacası, bu kitapta vergisel üretim tarzı olarak nitelendirdiğimiz yapılar, önemli değişiklikler geçirmelerine karşın, 17. ve 18. yüzyıllarda egemenliklerini koruya-

bilmişlerdi.

Ancak, 1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık sürede, Osmanlı Devleti Batı'nın askeri, siyasi ve iktisadi gücüyle karşı karşıya geldi. Ekonomi Batı kaynaklı yeni bir iktisadi düzene, kapitalizme açılmaya başladı. Bir yandan taşradaki âyan ve Balkanlar'da hız kazanan bağımsızlık hareketleri, öte yandan da Batı'nın artan gücü karşısında, Osmanlı yönetimi bir dizi Batı türü reformu uygulamaya koyarak merkezi devletin gücünü ve etkinliğini artırmaya çalıştı. İç ve dış kaynaklı bu gelişmeler, kurumları, toplumsal ve iktisadi yapıları hızla dönüştürmüş, ortaya 18. yüzyıldakilerden çok farklı yapılar çıkmaya başlamıştır. Bu nedenle, 20. yüzyıl Türkiye'si'nin toplumsal ve iktisadi kökenlerini her şeyden önce 19. yüzyıldaki dönüşümlerde, Avrupa kökenli kapitalizm ile iç yapıların karşılıklı etkileşiminde aramak gerekecektir.

19. yüzyıldaki en önemli gelişmelerden biri, bir yandan Avrupa'nın artan askeri ve iktisadi gücü, öte yandan da taşradaki âyan ile Balkanlar'da hız kazanan bağımsızlık hareketleri karşısında, Osmanlı yöneticilerinin başlattıkları merkezîyetçi girişimler ve reform hareketleridir. Bu çabalar sonucunda taşradaki âyanın gücü geriletildi. Merkezi devletin askeri ve siyasi etkinliği artırıldı. Osmanlı yöneticileri bu amaçla Avrupa'dan yeni teknolojiler ithal etmeye de önem verdiler. Daha güçlü bir ordunun kurulmasının yanı sıra ve belki de ondan daha önemli olarak, yüzyılın ikinci yarısında telgrafın yayılışı ve demiryollarının yapımı, devletin taşradaki ağırlığını artırmıştır. Ancak reform hareketleri, Avrupalı devletlerin desteği ve baskılarıyla birlikte ilerliyordu. Reform girişimlerine sağladıkları destekler karşılığında Avrupalı devletler ekonominin dışa açılması doğrultusunda taleplerde bulundular. Böylece reformlar ile ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması el ele yürüdü.

1820'lerden itibaren hızla büyüyen Osmanlı-Avrupa ticareti, bir yandan dış pazarlara yönelik tarımsal meta üretimini yaygınlaştırırken, öte yandan da zanaatlara dayalı tarım dışı üretim faaliyetlerinin gerilemesine yol açtı. 1850'lerden sonra İmparatorluğa girmeye başlayan yabancı sermaye ise devlet borçları ile demiryolları gibi dış ticareti geliştirmeye yönelik altyapı yatırımlarında yoğunlaştı. Tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim alanlarına yatırılan yabancı sermaye sınırlı kaldı. Bu nedenle yabancı sermayenin Osmanlı toplumsal kuruluşunda var olan üretim tarzları üzerindeki etkisi doğrudan değil, meta üretiminin ve özellikle dünya pazarlarına yönelik meta üretiminin yaygınlaşmasını sağlamak yoluyla olmuştur.

1910'lara gelindiğinde iç ve dış pazarlar için tarımsal meta

üretimi yaygınlaşmış, ortaya yeni üretim yapıları ve yeni birikim kaynakları çıkmıştı. Devlet adına vergi toplamak önemini yitirirken, büyük toprak mülkiyeti ve dış ticaret en önemli birikim kaynakları durumuna gelmiştir. İmparatorluğun dış ticaretini yabancı sermayedarlarla birlikte ellerinde tutan azınlık tüccarların gücü artmıştır.

Ancak meta üretiminin yayılması, Çukurova'daki pamuk üretimi gibi istisnaların dışında, ücretli işçiler kullanan kapitalist çiftliklerin yayılmasına yol açmamıştır. Tarımsal meta üretimi, çok büyük bir bölümü ya kendi topraklarını ya da ortakçı olarak büyük toprak sahiplerinin topraklarını işleyen küçük ve orta ölçekli köylü işletmeleri tarafından gerçekleştirilmekteydi. Tarımsal yapılarda küçük üreticiliğin önemini artıran bir gelişme de yüzyıl boyunca İmparatorluk'tan ayrılan bölgelerden Anadolu'ya göç eden nüfusun Anadolu'daki boş topraklara yerleştirilmesi olmuştur.

Öte yandan, zanaatlara dayalı tarım dışı üretim faaliyetlerinin toplam tüketim içindeki payı büyük ölçüde gerilemiştir. Devlet, geleneksel Osmanlı düzeninin önemli bir parçası olan loncalardan vazgeçememektedir. Ancak, ithal mallarının rekabeti karşısında zanaatlar, varlıklarını sürdürebilmek için düşük ücretleri kabullenmek zorunda kalmaktadırlar. Yeni yeni kurulmaya başlayan büyük ölçekli kapitalist sanayi işletmelerinin sayıları ise, açık ekonomi koşullarının da etkisiyle, çok sınırlı kalmıştır.

Bu koşullarda iktisadi büyümeden söz edilebilir mi? 19. yüzyıl boyunca Anadolu'nun nüfusunun, İmparatorluk'tan ayrılan alanlardan gelen göçlerin de katkısıyla, sürekli olarak arttığını biliyoruz. 1830'lardan Birinci Dünya Savaşı'na kadarki sürede, bugünkü Türkiye sınırları içindeki alanın nüfusu yaklaşık olarak iki katına çıkmıştır. Bu durumda Anadolu'nun toplam üretim hacminin 19. yüzyıl boyunca kesin olarak arttığını söyleyebiliriz. Ancak daha önemli olan, kişi başına üretim düzeylerinin gösterdiği uzun dönemli eğilimlerdir. Elimizdeki veriler, kişi başına üretim düzeylerinin 20. yüzyılın başlarında artma eğilimi içinde olduğuna işaret etmektedir. Buna karşılık, kişi başına üretim düzeylerinin 19. yüzyıl boyunca ne gibi dalgalanmalar gösterdiğini kestiremiyoruz. Dış ticaretteki hızlı artışlar bu konuda yeterli bir gösterge oluşturmuyor. Çünkü, 19. yüzyıl boyunca dış ticaretin ekonomi içindeki ağırlığı sınırlı kalmıştır. İhracatın toplam üretim içindeki payı yüzde 10'un altında kalmıştır.

Soru 100: Osmanlı döneminden Cumhuriyet Türkiye-si'ne devredilen iktisadi ve toplumsal mirasın özgöl boyutları nelerdi?

20. yüzyılın başlarında Osmanlı ekonomisi, büyük ölçüde tarıma dayanan, dünya pazarlarına ve yabancı sermayeye açılmış bir yapı gösteriyordu. Örneğin, İmparatorluğun ve Anadolu'nun ihracatı içinde tarımsal malların payı yüzde 90'ı aşırıyordu. Düyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası gibi kurumlar, Avrupa sermayesinin ekonomi üzerindeki denetiminin simgeleri durumuna gelmişlerdi. Ancak bu özellikler, Osmanlı döneminden 20. yüzyıl Türkiye-si'ne devredilen mirasın anlaşılması için yeterli değildir. Çünkü bu özelliklere 20. yüzyıl başlarındaki az gelişmiş ekonomilerin pek çoğunda rastlamaktayız. Osmanlı toplumunu ve ekonomisini dönemin diğer az gelişmiş ekonomilerinden ayıran özellikler var mıydı, bunlar nelerdi? Osmanlı döneminin Cumhuriyet Türkiye-si'ne devrettiği mirası değerlendirirken, bu özgöl noktalar üzerinde de durmak gerekiyor. Biz burada iki önemli özellik üzerinde duracağız.

Osmanlı toplumunu 19. yüzyılın pek çok az gelişmiş ülke-sinden ayıran özelliklerden biri, merkezi devletin diğer toplumsal kesimler ve yerel unsurlar karşısındaki gücüdür. II. Mahmud dönemi ve sonrasında merkezi devlet, Avrupa'da geliştirilen teknolojilerden de yararlanarak, konumunu güçlendirmiş ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar merkezîyetçi eğilimler daha ağır basmıştır. Buna karşılık, taşradaki unsurların, büyük toprak sahiplerinin ve tüccarların siyasal gücü sınırlı kalmıştır.

Öte yandan, 19. yüzyıl boyunca Avrupa'nın birbirleriyle rekabet halindeki devletlerinden hiçbir İmparatorluk üzerinde tek başına etkili olamamıştır. Merkezi devletin askerî gücünü sürdürebilmesinin de etkisiyle, İmparatorluk hiçbir Avrupalı devletin resmi ya da gayriresmi sömürgesi durumuna gelmemiş, siyasal bağımsızlığını tümüyle yitirmemiştir. Bu nedenle de kapitalizme, dünya ekonomisine açılış süreci, dışarda yabancı sermaye ile içerde büyük toprak sahipleri ve ticaret sermayesinden oluşan koalisyonun işbirliği yoluyla değil, Avrupa devletleri ve sermayedarlarıyla merkezi devlet arasındaki mücadeleler, pazarlıklar ve uzlaşmalar yoluyla ilerlemiştir. Merkezi devlet, gücünün yettiği ölçüde, bu süreci etkilemeye ve yönlendirmeye çalışmıştır.

Merkezi devletin hem iç unsurlar hem de dış müdahaleler karşısında gücünü koruyabilmesi, bizi Osmanlı döneminden kalan mirasın ikinci özgöl boyutuna getiriyor: Anadolu'daki ta-

tarımsal yapılarda küçük üreticiliğin önemi. Tarımsal kesimde yaygın bir küçük üretici kitlesinin varlığı merkezi devlet için tarımsal artığa el koymanın en elverişli koşullarını oluştuyordu. Merkezi devlet, hem malî tabanını korumak hem de taşrada toprağa bağlı yerel unsurların güçlenmesini engellemek amacıyla, 19. yüzyıl boyunca, küçük üreticileri bir yandan vergilendirirken öte yandan da büyük toprak sahiplerine karşı desteklemiştir.

Tarımsal yapılarda küçük üreticiliğin önemini koruyabilmesinin önemli bir diğer nedeni de Anadolu'daki insan ve toprak dengeleridir. 19. yüzyılda Anadolu'da ekilebilir toprakların sınırlarına ulaşılmamıştır. Toprağın görece bolluğu ve emeğin görece kıtlığı sürmüştür. Bu koşullarda küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyük çiftlikler karşısında varlıklarını koruyabilmeleri daha kolay olmuştur. Öte yandan, İmparatorluk'tan ayrılan bölgelerden göç eden nüfus, aile işletmeleri çerçevesinde, boş topraklara yerleştirilince, hem tarımsal üretimde önemli artışlar görülmüş, hem de küçük ve orta ölçekli işletmelerin konumu güçlenmiştir. 19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazarlara yönelik tarımsal meta üretiminin büyük bir bölümü bu işletmeler tarafından gerçekleştirilmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı döneminden 20. yüzyıl Türkiye'si'ne devredilen mirasın temel özelliklerini iki kümede toplamak mümkün. Bir yanda, tarıma dayalı ve dış ticarete, yabancı sermayeye açılmış yapılar. Bu özelliklerin 20. yüzyıl başlarındaki az gelişmiş ülkelerin pek çoğunda görüldüğünü biliyoruz. Öte yanda ise güçlü merkezi devlet, siyasal bağımsızlığın kaybedilmemiş olması ve küçük üreticiliğin ağır bastığı tarımsal yapılar. Bu özellikler ise Osmanlı toplumunu ve ekonomisini dönemin pek çok az gelişmiş ülkesinden ayırıyor, Osmanlı mirasının özgül boyutlarını oluşturuyor. Cumhuriyet Türkiye'si'nin devraldığı yapıları anlamaya çalışırken, her iki küme üzerinde de durmak gerekiyor.

Bu listenin bir amacı Osmanlı-Türkiye İktisadî tarihi üzerine daha ayrıntılı olarak okumak isteyenlere yardımcı olmaktır. Listenin ikinci amacı ise bu kitabın hazırlanışı sırasında yararlanılan çalışmalardan hiç olmazsa bir bölümüne olan borcumuzu belirtmektir.

Birinci Bölüm : Giriş

E. H. Carr, **Tarih Nedir?** İstanbul, 1980.

Asaf Savaş Akat, "Tarihi maddecilik ve kapitalizm öncesi toplumlar: Asya toplumu-feodalite tartışmasına yeni bir yaklaşım", **Toplum ve Bilim**, Sayı 1, Bahar 1975.

Huricihan İslamoğlu, Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri", **Toplum ve Bilim**, Sayı 1, 1975.

Claude Cahen, **Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler**, İstanbul, 1979, (İngilizce ilk basım: Londra 1968).

Paul Wittek, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu**, İstanbul, 1985 (İngilizce ilk basım: Londra, 1938).

M. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, 2. Basım, Ankara, 1972 (Fransızca ilk basım: Paris, 1935).

Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi**, Cilt 1: **1243-1453**, İstanbul, 1977.

Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 11, 194 9-50.

Ömer Lütfi Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1**, İstanbul, 1980 (Özellikle "Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü", "Toprak İşçiliğinin Organizasyonu" "Çiftlik", "Tımar" ve "Malikâne-Divani Sistemi" konulu makaleler).

Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsumu", **Belleten**, Cilt 23, 1959.

Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", **The Journal of Economic History**, Cilt 29, 1969.

Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", Michael Cook (der.), **Studies in the Economic History of the Middle East** içinde, Londra, 1970.

Halil İnalcık, **The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600**, Londra, 1973.

Suraiya Faroqhi, "Agriculture and Rural Life in the Ottoman Empire (ca 1500-1878)", **New Perspectives on Turkey**, No. 1, 1987.

Suraiya Faroqhi, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi, Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar 1978 Özel Sayısı** içinde.

Suraiya Faroqhi, **Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire**, (Toplu Eserler), Londra, 1986.

Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri" **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, Sayı 1, 1989.

Haim Gerber, "Osmanlı Loncalarının Yapısı ve Osmanlı Sosyal Tarihinde önemi", **Osmanlı Tarih Arşivi**, sayı 1, 1977

Robert Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, 2 Cilt, Ankara, 1986 (Fransızca basım: Paris, 1962).

Lütfi Güçer, "XVI.-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, **Türk İktisat Tarihi Yıllığı**, Sayı 1, 1987 içinde.

Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu" **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 31, 1977.

Üçüncü Bölüm: 16. Yüzyılda Dış Dinamikler

Maurice Dobb, Paul Sweezy, vd., **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, İstanbul, 1970.

Fernand Braudel, **La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l' époque de Philippe II**, 2. Basım, Paris, 1966 (Birinci cildi 1989 yılında Türkçe olarak yayımlandı; **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay).

Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", **Belleten**, Cilt 34, 1970.

Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri 1300-1750", **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi, Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar 1978 Özel Sayısı** içinde.

Halil İnalcık, **The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy**, (Toplu Eserler 1), Londra 1978.

Halil İnalcık, **Studies in Ottoman Social and Economic History**, (Toplu Eserler 2), Londra 1985.

Suraiya Faroqhi, **Towns and Townsmen in Ottoman Anatolia: trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650**, Cambridge, 1984.

Suraiya Faroqhi, "1600 Yıllarında Anadolu Kırlarında Toplumsal Gerilimler: Bir Yorumlama denemesi", **11. Tez Kitap dizisi**, No. 7, 1987.

Murat Çizakça, "Fiyat Tarihi ve Bursa İpek Sanayii: Osmanlı Sanayisinin Çöküşü Üzerine Bir İnceleme", **Toplum ve Bilim**, Sayı 11, 1980.

Bruce Masters, **The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East, Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750**, New York ve Londra, 1988.

Dördüncü Bölüm: 17. ve 18. Yüzyıllar

E. J. Hobsbawm, "The Crisis of the Seventeenth Century", **Past and Present**, Sayılar 5 ve 6, 1954.

Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", **Archivum Ottomanicum**, Cilt 6, 1980.

Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman

Administration", T. Naff ve R. Owen (eds.), **Studies in Eighteenth Century Islamic History**, 1977 içinde.

Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişme Dönemi (XVIII. yy.dan Tanzimata Mali Tarih)**, İstanbul, 1986.

Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", Ü. Nalbantoğlu ve O. Okyar (derl.), **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar**, Ankara, 1975 içinde.

Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", **Yapıt**, No. 4, 1984.

Özer Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar", Ü. Nalbantoğlu ve O. Okyar (derl.), **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, 1975 içinde.

Bruce McGowan, **Economic Life in the Ottoman Empire: taxation, trade and the struggle for land 1600-1800**, Cambridge, 1981.

G. Veinstein, "Ayan de la region d'Izmir et commerce du Levant, deuxieme moitié de XVIIIe siècle", **Etudes Balkaniques**, Cilt 12, 1976.

Daniel Goffman, **Izmir and the Trade of the Levant 1550-1650**, Seattle, 1989.

Beşinci Bölüm: 19. Yüzyılda Dünya Kapitalizmine Açılış

Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, 1974.

Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, Ankara, 1984.

Donald Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadî Yayılmı ve Direniş (1881-1908)**, Ankara, 1987.

Zafer Toprak, **Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)**, Ankara, 1982.

Çağlar Keyder, "Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi, 1881-1914", **Toplum ve Bilim**, Sayı 8, Kış 1979.

Tevfik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840-1910", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, **Türk İktisat Tarihi Yıllığı**, Sayı, 1, 1987 içinde.

İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Ankara, 1983.

Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago, 1980.

Charles Issawi, **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, Chicago, 1966.

Roger Owen, **The Middle East in the World Economy 1800-1914**, Londra ve New York, 1981.

Reşat Kasaba, **The Ottoman Empire and the World Economy, The Nineteenth Century**, Albany, New York, 1989.

D. C. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali De-netimi**, Ankara, 1978 (İngilizce ilk basım: New York, 1929).

Önsöz.....	5
İkinci Basım İçin Önsöz.....	7
Birinci Bölüm	
GİRİŞ	
Soru 1	Tarih nedir, ne tür bir bilimdir?9
Soru 2	Bir kuram olmadan tarih yazılabilir mi?10
Soru 3	İktisadi tarihin alanı ve çözümleme araçları nelerdir?12
Soru 4	Üretim tarzı nedir, ne tür bir kavramdır?14
Soru 5	Toplumsal kuruluş nedir?16
Soru 6	Feodal üretim tarzının temel özellikleri nelerdir?17
Soru 7	Asya Tipi Üretim Tarzı nedir, nasıl bir kavramdır19
Soru 8	Osmanlı toplumsal kuruluşunun tarihinin bir dönemlemesi yapılabilir mi?.....22
Soru 9	Osmanlı Devleti 400 çadırılık bir aşiretten mi çıktı?23
Soru 10	Türkmen boylarının Anadolu'ya göçlerinin demografik, iktisadi ve toplumsal sonuçları nelerdir?.....24
Soru 11	Osmanlı-Bizans etkileşiminin Osmanlı toplumsal kuruluşu üzerinde ne gibi sonuçları olmuştur?25
Soru 12	Osmanlı Devleti Balkanlar'a yayılışı sırasında ne gibi yöntemler kullandı, sürgün uygulaması nedir?.....27
Soru 13	Kuruluşundan 15. yüzyılın sonlarına kadarki dönemde, Osmanlı toplumundaki en önemli çelişki hangi kesimler arasındaydı?.....29
İkinci Bölüm	
16. YÜZYILDA EKONOMİ, TOPLUM VE DEVLET	
Soru 14	16. yüzyılın Osmanlı tarihindeki yeri ve önemi nedir?31
Soru 15	16. yüzyıl Osmanlı toplumundaki belli başlı sınıf ve tabakalar nelerdi?.....32
Soru 16	Maliye nedir, ekonomi nedir, aralarındaki ayrımı niçin önemlidir?.....35
Soru 17	16. yüzyılda Anadolu tanınının belli başlı özellikleri nelerdi; Anadolu köyleri dışarıya kapalı, kendi kendilerine yeterli birimler miydiler?37
Soru 18	Tımar düzeninin amacı neydi?39
Soru 19	Osmanlı tarımının temel birimi nedir; tarımsal üretimi kimler gerçekleştiriyordu?.....41
Soru 20	Tarımsal artık üreticilerden nasıl alınıyordu, reayanın ödediği vergiler nelerdi?43
Soru 21	Tımarlı sipahinin toplumsal ve iktisadi konumu neydi, mali yükümlülükleri nelerdi?.....46
Soru 22	Tımar düzeni dışında kalan topraklardaki mülkiyet biçimleri nelerdi, tarımsal artığa hangi yollarla el konuyordu?49
Soru 23	Tarımsal üreticilerin konumları ve yükümlülükleri ne gibi farklılıklar gösteriyordu?51
Soru 24	16. yüzyılda tarımsal topraklardaki devlet mülkiyeti ile özel mülkiyetin göreceli ağırlıkları hakkında neler söylenebilir?.....53
Soru 25	Ortaçağ toplumlarında loncaların yapısı ve işlevleri

	nelerdi?	55
Soru 26	Osmanlı loncalarının tarihsel kökenleri ve belli başlı özellikleri nelerdi?.....	56
Soru 27	Loncalarda üretimi denetleyen kurallar nelerdi?	58
Soru 28 :	Loncalar sermaye birikimine ne ölçüde olanak sağlıyordu?.....	59
Soru 29 :	Merkezi devlet ile loncalar arasındaki ilişkiler ve güç dengeleri nasıl gelişti?	61
Soru 30 :	Loncaların varlıklarını sürdürebilmelerinin uzun dönemde ne gibi sonuçları olmuştur?	63
Soru 31 :	İç ve dış ticaretin önemi nereden kaynaklanıyordu, devletin ticarete ve tüccarlara karşı tavrı neydi?.....	64
Soru 32 :	Başkent İstanbul'un et ihtiyacı nasıl karşılanıyordu?.....	65
Soru 33 :	15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticareti hangi ülkelere yönelmişti?	68
Soru 34	Osmanlı Devleti'nin Hint Okyanusu'ndaki ticaret yollarına ilişkin politikası neydi?	70
Soru 35 :	Merkantilizm nedir, Osmanlı Devleti'nin dış ticaret politikaları merkantilist miydi?	73
Soru 36 :	15. ve 16. yüzyıllarda en büyük servetler kimlerin elinde birikiyordu, hangi alanlara yatırılıyordu?.....	75
Soru 37	Özel mülkiyet ve özel ellerde servet birikimi açısından vakıf kurumunun yeri ve önemi neydi?.....	76
Soru 38 :	16. yüzyıl ortalarında Osmanlı toplumsal kuruluşuna egemen olan üretim tarzının en önemli özellikleri nelerdi?.....	78
Soru 39 :	Osmanlı toplumsal kuruluşundaki egemen üretim tarzı niçin feodal değildir?.....	79
Soru 40	Osmanlı toplumsal kuruluşundaki egemen üretim tarzına verilen adın (feodal, Asya tipi, vergisel veya diğer) bir önemi var mı?	80

Üçüncü Bölüm

16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DIŞ DİNAMİKLER VE OSMANLI EKONOMİSİ

Soru 41	Avrupa'da feodalizmin bunalımı nasıl gelişti?.....	83
Soru 42 :	Avrupa'da feodalizmin çözülmesi sürecinde kentlerin ve uzun mesafeli ticaretin rolü ne olmuştur?.....	84
Soru 43 :	Batı Avrupa'da feodalizmin çözülüşü sürecinde feodal beylerle serfler arasındaki mücadelenin rolü ne olmuştur?.....	86
Soru 44 :	16. yüzyılda Avrupa'daki iktisadi genişleme ve canlılığın belli başlı özellikleri nelerdi?.....	87
Soru 45 :	Fiyat Devrimi nedir, sonuçları neler olmuştur?	89
Soru 46 :	16. yüzyıl Doğu Akdeniz havzası ve Osmanlı İmparatorluğu için de genel bir genişleme ve canlılık dönemi miydi?.....	92
Soru 47	16. yüzyıldaki iktisadi genişleme ve canlılık kesintisiz sürdü mü?	94
Soru 48 :	Osmanlı para düzeninde taşış neydi, hangi amaçla yapıldı?	96
Soru 49	Avrupa'dan tüm Eski Dünya'ya yayılan Fiyat Devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nu nasıl etkiledi?	99
Soru 50	Osmanlı fiyatları 16. yüzyılın sonlarında niçin daha hızlı artmaya başladı?	101

Soru 51	16. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan mali bunalımın nedenleri nelerdi?	102
Soru 52	16. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmelerin tımar düzeni üzerinde ne gibi sonuçları olmuştur?	104
Soru 53	Çiftlik nedir, hangi koşullarda ortaya çıkmaya başlamıştır?	105
Soru 54	16. yüzyılın sonlarına doğru hız kazanan gelişmelerin Osmanlı zanaatları üzerindeki etkileri neler oldu?	107
Soru 55	16. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmelerin köylülük üzerindeki etkileri neler oldu?	109
Soru 56	Celâli ayaklanmaları nasıl gelişti; bu hareketler köylü ayaklanmaları olarak yorumlanabilir mi?	111
Dördüncü Bölüm		
17. VE 18. YÜZYILLAR: İKTİSADİ GERİLEME Mİ?		
Soru 57	Avrupa'da 17. yüzyıl ile 18. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan iktisadi durgunluk nasıl yorumlanabilir?	114
Soru 58	17. yüzyıldaki durgunluk Avrupa'da tarımsal yapıları nasıl etkiledi?	115
Soru 59	17. yüzyıl ile 18. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da mamul mallar üretimi ne gibi değişiklikler gösterdi?	117
Soru 60	Merkantülist devletler arasındaki rekabet nasıl gelişti?	119
Soru 61	17. yüzyılda İstanbul'daki merkezi devlet ile taşradaki yerel unsurlar arasındaki güç dengeleri nasıl değişti?	121
Soru 62	Ayan kimlerdir, taşradaki yükselişleri nasıl gerçekleşti?	122
Soru 63	Ayan, siyasal ve toplumsal güçlerini hangi iktisadi alanlarda kullandı?	124
Soru 64	İltizam nedir, iltizamın yaygınlaşması Osmanlı maliyesinde ne tür bir dönüşümü temsil etmektedir?	126
Soru 65	Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi nedir, hangi koşullarda ortaya çıkmıştır?	128
Soru 66	17. ve 18. yüzyıllardaki mali bunalım karşısında merkezi devlet başka ne gibi önlemlere başvurdu; mali bunalım para düzenini nasıl etkiledi?	130
Soru 67	17. yüzyılda Osmanlı ekonomisine egemen olan eğilim neydi?	133
Soru 68	18. yüzyılda Anadolu'ya egemen olan uzun dönemli iktisadi eğilimlerden söz edilebilir mi?	135
Soru 69	17. yüzyılın siyasal, toplumsal ve mali gelişmeleri Anadolu tarımına nasıl yansdı?	137
Soru 70	Çiftliklerde üretim nasıl örgütlenmekteydi?	138
Soru 71	17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu'da çiftlikler ne ölçüde önem kazandı?	140
Soru 72	17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı zanaatlarına ne oldu?	141
Soru 73	17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile ticareti nasıl gelişti?	143
Soru 74	Kapitülasyonlar niçin verildi, ne gibi sonuçları oldu?	146
Soru 75	Gayri müslim Osmanlı tüccarları işbirlikçi miydi?	147
Soru 76	17. ve 18. yüzyıllar Osmanlı ekonomisi için bir gerileme dönemi miydi?	149

19. YÜZYILDA DÜNYA KAPİTALİZMİNE AÇILIŞ

Soru 77	İngiltere'de Sanayi Devrimi nasıl gelişti?	151
Soru 78 :	19. yüzyılda kapitalizm çevre ülkelerine hangi yollarla yayıldı?.....	153
Soru 79	19. yüzyıl çevre ülkelerinin tarihi nasıl incelenmelidir?	154
Soru 80 :	19. yüzyılda çevre ülkeleri arasında nasıl bir sınıflandırma yapılabilir?	156
Soru 81	19. yüzyıl başlarında merkezî devleti ve İmparatorluğun toprak bütünlüğünü tehdit eden iç ve dış gelişmeler nelerdi?	158
Soru 82	19. yüzyılın ilk yarısında merkezî devleti güçlendirici girişimler nelerdi?	159
Soru 83	Tanzimat sonrasında izlenen diğer iktisadî politikalar nelerdi?	161
Soru 84	Reform girişimleriyle ekonominin dışa açılması arasındaki ilişki nedir?	163
Soru 85	1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması hangi koşullarda imzalandı, bu antlaşmanın uzun dönemli anlamı nedir?	164
Soru 86 :	19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti ne gibi uzun dönemli eğilimler gösterdi?	169
Soru 87	19. yüzyılda Anadolu'daki tarımsal yapıların en önemli özellikleri nelerdi?	171
Soru 88	Tarımsal mallar ihracatındaki hızlı artışlar ve Anadolu dışından gelen göçmen dalgaları 19. yüzyıl Anadolu tarımını nasıl etkiledi?	174
Soru 89	19. yüzyıl Anadolu tarımında toprak mülkiyeti ve kirasılık ilişkileri bölgelere göre ne gibi farklılıklar göstermekteydi?	177
Soru 90 :	Tarımsal meta üretiminin gelişmesi ve ithal edilen mamul malların rekabeti kırsal alanlardaki tarım dışı üretim faaliyetlerini nasıl etkiledi?	180
Soru 91	Avrupa mamul mallarının rekabeti kentlerdeki zanaatları nasıl etkiledi?	182
Soru 92	19. yüzyılda büyük ölçekli kapitalist sanayi ne ölçüde gelişti?.....	183
Soru 93	Yerli sanayinin korunması ne zaman başladı?	184
Soru 94	19. yüzyılda nasıl bir para düzeni kuruldu?.....	185
Soru 95 :	Dış borçlanma süreci hangi koşullarda başladı, nasıl gelişti?.....	187
Soru 96 :	Düyun-u Umumiye İdaresi nedir, neyi simgelemektedir?	189
Soru 97	Osmanlı Bankası'nın önemi nereden kaynaklanıyordu?.....	190
Soru 98 :	Avrupa sermayesi tarafından inşa edilen demiryollarının iktisadî sonuçları nelerdir?	192
Soru 99	19. yüzyıldaki gelişmelerin ortaya çıkardığı iktisadî ve toplumsal yapılar nasıl özellenir?	194
Soru 100:	Osmanlı döneminden Cumhuriyet Türkiye'sine devredilen iktisadî ve toplumsal mirasın özgül boyutları nelerdi?	197
EK OKUMA İÇİN KAYNAKLAR.....		199

1950 doğumlu olan Doç. Dr. Şevket Pamuk liseyi İstanbul'da okudu. Daha sonra öğrenimini yurt dışında sürdürdü. 1972 yılında ABD'de Yale Üniversitesi'ni bitirdi. İktisat dalındaki doktorasını 1978 yılında California-Berkeley Üniversitesi'nde aldı. Aynı yıl Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne öğretim üyesi olarak girdi. İktisadî tarih ve az gelişmişlik konularında ders verdi. 1983 yılında Ankara Üniversitesi'nden istifa ederek ayrıldı. Halen ABD'de Villanova Üniversitesi Ekonomi Bölümünde öğretim üyeliği yapmakta, Osmanlı ve Türkiye iktisadî tarihi üzerine araştırmalarını sürdürmektedir. Bu konulardaki makaleleri *ODTÜ Gelişme Dergisi*'nin Türkiye İktisadî Tarihi Özel Sayıları, *Toplum ve Bilim*, *Yapıt* gibi dergilerde ve yurt dışında yayımlandı. 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisini inceleyen kitabı, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913*, 1984 yılında çıktı. Bu kitap 1987 yılında İngilizce olarak Cambridge Üniversitesi Yayınları arasında da yayımlanmıştır.